

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَعَجِّلْ فَرَجَهُمْ

تاریخ (۱) ایران و جهان باستان

رشته ادبیات و علوم انسانی

راهنمای معلم

پایه دهم

دوره دوم متوسطه

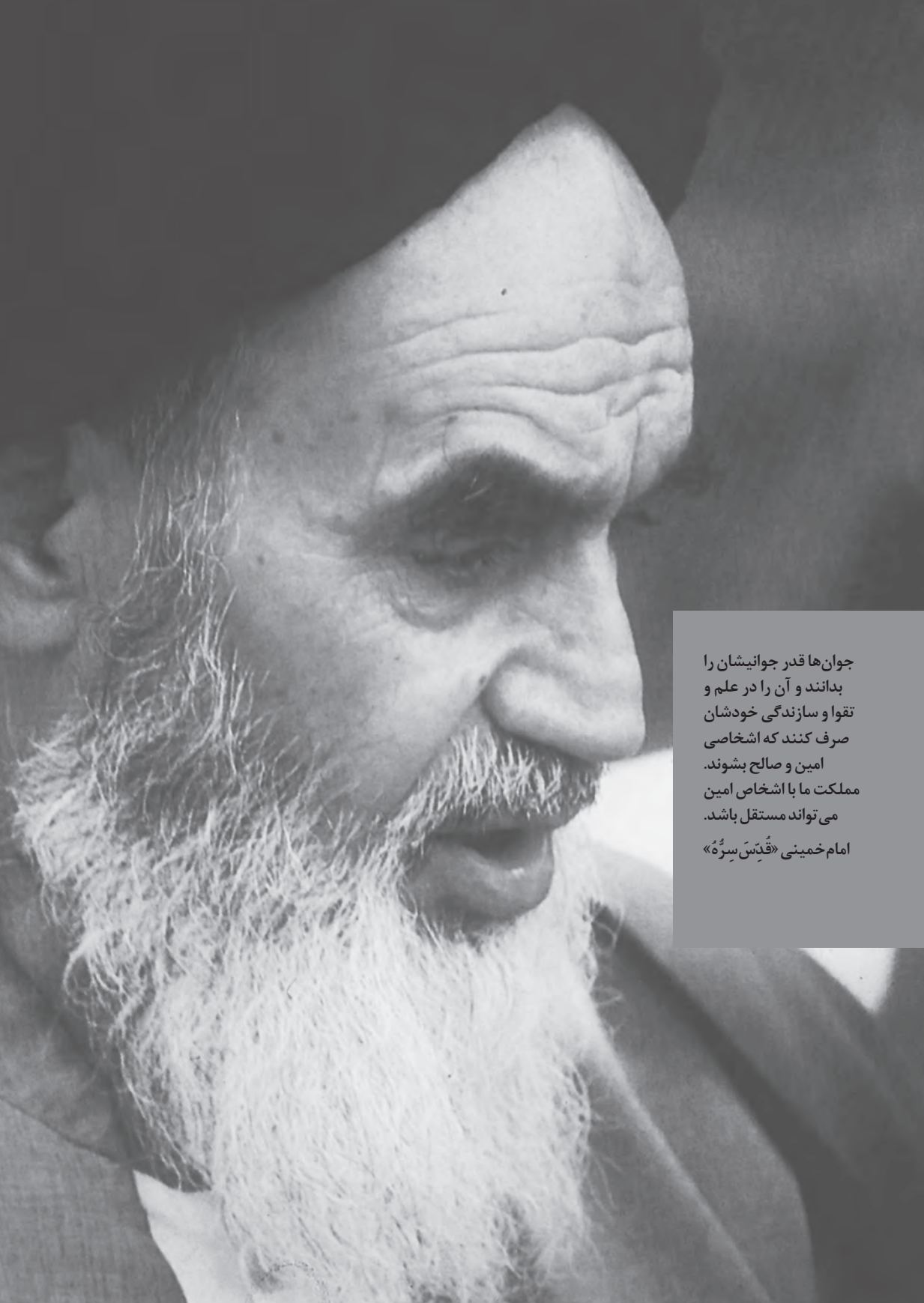
وزارت آموزش و پرورش

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

- نام کتاب: راهنمای معلم تاریخ (۱) (ایران و جهان باستان) - پایه دهم دوره دوم متوسطه - ۱۱۰۳۸۵
- پدیدآورنده: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
- مدیریت برنامه‌ریزی درسی و تألیف: دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری
- شناسه افزوده برنامه‌ریزی و تألیف: اسماعیل باغستانی، عباس پرتوی مقدم، طیبه حمزه بیگی، سید حسین رضوی خراسانی و حشمت‌الله سلیمی (اعضای گروه تألیف) - سیدباقر میرعبداللہی (ویراستار)
- مدیریت آماده‌سازی هنری: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
- شناسه افزوده آماده‌سازی: احمدرضا امینی (مدیر امور فنی و چاپ) - جواد صفری (مدیر هنری) - الهه یعقوبی نیا (صفحه‌آرا) - فاطمه باقری‌مهر، فاطمه صفری ذوالفقاری، شہلا دالایی، فریبا سیر و حمید ثابت کلاچاهی (امور آماده‌سازی)
- نشانی سازمان: تهران: خیابان ایرانشهر شمالی - ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)
تلفن: ۸۸۸۳۱۱۶۱-۹، دورنگار: ۸۸۳۰۹۲۶۶، کد پستی: ۱۵۸۴۷۴۳۵۹
وبگاه: www.irtextbook.ir و www.chap.sch.ir
- ناشر: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران تهران - جاده مخصوص کرج - خیابان ۶۱ (داروپخش) تلفن: ۵-۴۴۹۸۵۱۶۱، دورنگار: ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی: ۳۷۵۱۵-۱۳۹
- چاپخانه: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران «سپاهی خاص»
- سال انتشار و نوبت چاپ: چاپ اول ۱۳۹۹

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۰۵-۳۴۵۶-۴

ISBN: 978-964-05-3456-4

جوان‌ها قدر جوانیشان را
بدانند و آن را در علم و
تقوا و سازندگی خودشان
صرف کنند که اشخاصی
امین و صالح بشوند.
مملکت ما با اشخاص امین
می‌تواند مستقل باشد.
امام خمینی «قُدِّسَ سِرُّهُ»

کلیه حقوق مادی و معنوی این کتاب متعلق به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است و هرگونه استفاده از کتاب و اجزای آن به صورت چاپی و الکترونیکی و ارائه در پایگاه‌های مجازی، نمایش، اقتباس، تلخیص، تبدیل، ترجمه، عکس برداری، نقاشی، تهیه فیلم و تکثیر به هر شکل و نوع، بدون کسب مجوز از این سازمان ممنوع است و متخلفان تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند.

فهرست

۱	کلیات
۲	مقدمه
۴	منطق برنامه درسی
۸	جدول شایستگی‌ها
۹	جدول شبکه مفهومی

فصل اول : تاریخ شناسی؛ کاوش در گذشته

۲۰	درس ۱: تاریخ و تاریخ‌نگاری
۳۳	درس ۲: تاریخ؛ زمان و مکان
۴۶	درس ۳: باستان‌شناسی؛ در جست‌وجوی میراث فرهنگی

فصل دوم : جهان در عصر باستان؛ میراث بشری

۵۶	درس ۴: پیدایش تمدن؛ بین‌النهرین و مصر
۶۷	درس ۵: هند و چین
۷۹	درس ۶: یونان و روم

فصل سوم : ایران در عصر باستان؛ سرآغاز هویت ایرانی

۸۸	درس ۷: مطالعه و کاوش در گذشته‌های دور
۱۰۰	درس ۸: سپیده‌دم تمدن ایرانی
۱۰۷	درس ۹: از ورود آریایی‌ها تا پایان هخامنشیان
۱۱۴	درس ۱۰: اشکانیان و ساسانیان
۱۲۸	درس ۱۱: آیین کشورداری

۱۴۰	درس ۱۲: جامعه و خانواده
۱۶۳	درس ۱۳: اقتصاد و معیشت
۱۷۵	درس ۱۴: دین و اعتقادات
۱۸۱	درس ۱۵: زبان، علم و آموزش
۱۸۹	درس ۱۶: هنر و معماری

خداوند بزرگ و بی‌همتا را شاکریم که به ما توفیق بخشید تا کتاب راهنمای معلم تاریخ (۱) را به رشته تحریر در آوریم. این کتاب شامل کلیات و روش تدریس ۱۶ درس کتاب تاریخ (۱) است. قسمت کلیات به شرح و تبیین اجزا و عناصر برنامه درسی تاریخ از قبیل منطق، رویکرد، مبانی، شایستگی‌ها و راهبردهای یاددهی - یادگیری اختصاص دارد. آشنایی با برنامه درسی تاریخ، شما دبیران محترم را در طراحی آموزشی و پیشبرد و تحقق شایستگی‌های قصد شده آن برنامه، یاری خواهد رساند. در قسمت دوم کتاب، هر درس علاوه بر اهداف و انتظارات عملکردی، شامل منطق طراحی و تدوین، شبکه مفهومی، ایده‌های کلیدی و توصیه‌های تدریس می‌باشد. در توصیه‌های تدریس، شیوه ایجاد آمادگی برای شروع کردن آموزش و روش آموزش، طراحی و تدوین شده است. اهداف، محور و ستون فقرات برنامه درسی به شمار می‌روند و شایسته است تمامی فعالیت‌های یاددهی - یادگیری به محوریت اهداف انجام شود. شبکه مفهومی درس‌ها به گونه‌ای ترسیم‌کننده نقشه یادگیری و جهت‌نمای تدریس محسوب می‌شود. با توجه به رویکرد کاوشگری برنامه درسی تاریخ و تأکید آن بر ارتقای مهارت‌های سواد تاریخی و یادگیری مادام‌العمر، فعالیت‌ها جزء کلیدی طراحی آموزش به شمار می‌روند و از طریق اهتمام و توجه به آنها، شایستگی‌های قصد شده، قابل تحقق خواهد بود. به منظور تسهیل و تعمیق فرایند یاددهی - یادگیری و با توجه به موضوعات هر درس، بخش مهم دیگری با عنوان دانستنی‌های معلم از منابع معتبر انتخاب و در هر درس گنجانده شده است که بر دانش‌افزایی دبیران محترم کمک خواهد کرد.

همچنین بخش مهم دیگری از ملحقات و ضمایمی که اثر بخشی سودمندی در آموزش و یادگیری کتاب درسی تاریخ (۱) دارد، شامل تصاویر آثار باستانی و تاریخی، نقشه‌ها و قطعه‌های صوتی و ویدئویی و نیز بی‌دی اف مقاله‌های علمی و آموزشی، از مراکز فرهنگی و تاریخی و منابع معتبر گردآوری شده و به منظور استفاده شما بزرگواران و دانش‌آموزان عزیز، این اطلاعات روی پرتال گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی به نشانی History-dept.talif.sch.ir، بخش گنجینه تاریخ (۱) بارگذاری شده‌اند.

گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری

كليات

در برنامه‌درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، یازده حوزه تربیت و یادگیری، به عنوان نقشه راه تعلیم و تربیت، تعریف شده است. «حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی»، یکی از این حوزه‌ها است که دروس تاریخ را نیز شامل می‌شود. حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، به مطالعه‌کش‌ها، روابط و تعاملات انسانی می‌پردازد و در پی تقویت و پرورش کنش‌های مطلوب و متناسب با نظام معیار اسلامی و برقراری رابطه مثبت و سازنده با محیط‌های اجتماعی و طبیعی، حول محور رابطه با خدا است. رسالت اصلی این حوزه، تحقق تربیت مدنی و آماده کردن یادگیرندگان برای درک موقعیت و هویت فردی و جمعی خویش و مشارکت آگاهانه و مسئولانه در زندگی اجتماعی از طریق ایجاد فرصت‌ها و تجارب یادگیری مهم، معنادار، یکپارچه و مسئله‌محور است.

برنامه‌درسی حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، با تمرکز بر فرایند کاوشگری، درصدد ایجاد موقعیت‌هایی برای دانش‌آموزان است تا آنان را قادر سازد روش‌های متعددی را برای شناخت محیط‌های اجتماعی و طبیعی و تجزیه و تحلیل پیوستگی‌ها و تعامل متقابل این محیط‌ها کشف کنند و به کار گیرند. این حوزه، از طریق تقویت روحیه کنجکاوی، و پرسشگری، توسعه مهارت‌های کاوشگری و در نتیجه، بسط تفکر انتقادی، به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا محیط زندگی خود، اعم از محلی، ملی و جهانی و نیز حقوق و مسئولیت‌هایشان را بهتر بشناسند و در عرصه زندگی اجتماعی، به شکلی مؤثر و سازنده، مشارکت کنند. این برنامه همچنین به دنبال ایجاد موقعیت‌هایی است که دانش‌آموزان در آن بتوانند به شیوه‌ها و الگوهای شکل‌دهنده کنش مردم و جوامع، به اقتضای دیدگاه‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های متفاوت در زمان و مکان‌های مختلف، بی‌بیرند و هویت خویش را در پیوند با تاریخ، میراث فرهنگی، محیط طبیعی و زمینه‌های خاص خود شناسایی کنند. علاوه بر این‌ها، حوزه مذکور، موقعیت‌هایی را ایجاد می‌کند که یادگیرندگان در آن بتوانند به روابط متقابل ساکنان کره زمین با یکدیگر و نیز با محیط اطراف خود توجه کنند و شیوه‌هایی را برای حل مسائل و چالش‌های محیطی و توسعه پایدار پیشنهاد دهند.

قلمرو حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی شامل روابط و تعاملات درونی و بیرونی محیط‌های انسانی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در پیوند با مکان و محیط طبیعی است و محتوا، فرایندها و روش‌های خود را از دانش‌های مختلف تاریخ، جغرافیا، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، حقوق، اقتصاد، روان‌شناسی، مردم‌شناسی، مطالعات فرهنگی و... به دست می‌آورد.

در دوره اول ابتدایی، «شناسی» و محتوای مرتبط با حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، از طریق تلفیق با سایر حوزه‌ها ارائه می‌شود. شناسی‌ها و محتوای این حوزه در دوره تحصیلی دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم)، به شکل تلفیق درون حوزه‌ای و در دوره اول متوسطه (پایه‌های

کلیات ۳

هفتم، هشتم و نهم) به صورت تجمیع درون حوزه‌ای و در قالب درس مطالعات اجتماعی عرضه می‌شود، اما در دوره دوم متوسطه، شایستگی‌ها و محتوای مورد نظر به صورت نیمه تخصصی و در قالب درس‌های مستقل ارائه می‌شوند و درس تاریخ یکی از این درس‌هاست.

جدول عنوان و ساعت تدریس درس تاریخ

ساعت تدریس هفتگی	پایه تحصیلی	عنوان درس		دوره تحصیلی / رشته تحصیلی	
	چهارم	در قالب تلفیق درون حوزه‌ای	مطالعات اجتماعی	دوم ابتدایی	۱
	پنجم		مطالعات اجتماعی		
	ششم		مطالعات اجتماعی		
۳	هفتم	در قالب تجمیع درون حوزه‌ای	مطالعات اجتماعی (مدنی، جغرافیا، تاریخ)	اول متوسطه	۲
۳	هشتم		مطالعات اجتماعی (مدنی، تاریخ، جغرافیا)		
۳	نهم		مطالعات اجتماعی (جغرافیا، تاریخ، مدنی)		
۳	دهم	تاریخ ۱		دوم متوسطه / رشته ادبیات و علوم انسانی	۳
۳	یازدهم	تاریخ ۲			
۲	دوازدهم	تاریخ ۳			
۲	دهم	تاریخ ۱		دوم متوسطه / رشته علوم و معارف اسلامی	۴
۲	یازدهم	تاریخ ۲			
۲	دوازدهم	تاریخ ۳			
۲	یازدهم	تاریخ معاصر		دوم متوسطه / رشته‌های علوم تجربی و ریاضی و فیزیک	۵
۲	دوازدهم	تاریخ معاصر		دوم متوسطه / رشته‌های فنی و حرفه‌ای و کار دانش	۶

منطق برنامه درسی

واژه «تاریخ» در لغت به معنای تعیین زمان است. درباره ریشه و وجه اشتقاق این واژه اختلاف نظر وجود دارد. برخی آن را واژه اصیل عربی دانسته‌اند و گروهی دیگر گفته‌اند این لغت تبار عربی ندارد، بلکه واژه‌ای مُعَرَّب و مأخوذ از واژه «ماه روز» فارسی است. شمار دیگری نیز تبار این واژه را به زبان‌های دیگری منتسب کرده‌اند. واژه تاریخ در قرآن کریم به کار نرفته است، اما چندین واژه مانند «خبر»، «حدیث»، «قصص»، «عبرت»، «نبأ»، «قرون» و «اساطیر» در قرآن آمده که حاوی معنا و مفهوم تاریخ‌اند.

تاریخ، در اصطلاح، بر دو معنای متمایز دلالت دارد:

۱- رویدادهای گذشته: یعنی مجموعه وقایع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و طبیعی که در زندگی انسان‌های هزاره‌ها و قرون گذشته و یا به گونه‌ای در پیوند با زندگی آنان به وقوع پیوسته است. در واقع، این رویدادها شامل دستاوردهای مادی و معنوی بشر و به عبارت دیگر مجموعه اندیشه‌ها، گفته‌ها و کردارهای انسان در گذشته می‌شود.

۲- مطالعه و بررسی وقایع گذشته: یعنی معرفتی به دست آمده از بررسی رویدادهای گذشته، آن چنان که در اسناد و نوشته‌های وقایع نگاران و آثار باستانی منعکس شده‌اند. به عبارت دیگر، تاریخ در این معنا عبارت است از درک رویدادهای تاریخی، آن چنان که در ذهن مورخ شکل می‌گیرد و پرورده می‌شود و به رشته تحریر در می‌آید.

بنابراین، واژه «تاریخ» هم به «علم تاریخ» و هم به موضوع آن اطلاق می‌شود.

مبانی برنامه درسی تاریخ

برنامه درسی تاریخ دارای مبادی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی زیر است:

الف) مبانی هستی‌شناختی

- ✓ تاریخ جریانی زنده و پویا است که وضعیت کنونی را ساخته و به سوی آینده در حرکت است.
- ✓ انسان در تاریخ، موجودی صاحب اراده و اختیار است و اساساً تاریخ چیزی جز سرگذشت رشد و تعالی مادی و معنوی انسان‌ها نیست.
- ✓ تاریخ عبارت از سلسله رویدادهایی است که میان آنها روابط علی و معلولی برقرار است.

ب) مبانی معرفت‌شناختی

از منظر معرفت‌شناسی، برنامه‌درسی تاریخ، محصول نگاهی جامع، متوازن و متعادل به رویدادهای گذشته است و علم تاریخ را صرفاً به حوزه‌ی سیاسی - نظامی و شرح زندگانی و اقدامات فرمانروایان و صاحبان قدرت محدود و محصور نمی‌کند، بلکه گذشته‌ی تاریخی را در تمام وجوه سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی‌اش، از دو بعد فردی و اجتماعی بررسی می‌کند. از چشم‌انداز این برنامه، عینیت و ذهنیت به یک اندازه اهمیت دارند و معرفت تاریخی، محصول ارتباط روشمند و منطقی مورخ و رویداد و تعامل مستمر حال و گذشته است. نه مورخ بدون اتکا و اعتنا به واقعیت و شواهد و مدارک تاریخی قادر به شناخت خواهد بود و نه واقعیات تاریخی بدون اعمال تفکر، تأملات ذهنی و عقلی و استفاده از روش علمی، به سخن درمی‌آیند و رازهای سر به مهر خود را عیان می‌کنند.

براین اساس، تاریخ علمی است که:

▶ متکی بر منابع، مدارک، شواهد و داده‌های معتبر و متقن است و از صافی‌گزینش، پالایش و نگاه انتقادی مورخ عبور کرده است؛

▶ به تمامی شئون زندگی فردی و جمعی انسان گذشته (فرهنگ، اجتماع، سیاست و اقتصاد)، به شکلی متعادل و متوازن، توجه دارد؛

▶ مبتنی بر روش‌شناسی علمی و الگوی تحلیلی - تفسیری است؛

▶ از نظم منطقی، مضمونی و محتوایی برخوردار است و مجموعه‌ای منسجم، معنادار و مسئله‌محور را شکل می‌دهد؛

▶ به دور از پیش‌داوری، غرض‌ورزی، تعصب و تصلب است.

منطق برنامه‌درسی تاریخ

گفتیم که تاریخ عبارت از دانش و درکی است از تجربیات مهم و سرنوشت‌ساز بشر در گذشته و فرایندی که به وسیله‌ی آن، فعالیت‌های انسان پیشین، گزینش، بررسی و تحلیل می‌شوند. بنابراین، تاریخ‌دانستان گذشته نیست، بلکه کوششی برای بازسازی و تفسیر عناصری از گذشته است که برای مورخان، جالب و با اهمیت تلقی می‌شوند.

درس تاریخ از زمان (گاه‌شماری)، نظم و ترتیب تاریخی (کرونولوژی)، تغییر و تداوم و علت و معلول، فهمی متناسب با سن و رشد ذهنی یادگیرندگان ارائه می‌دهد. آموزش تاریخ، دانش‌آموزان را قادر می‌سازد تا رویدادها و تحولات گذشته جامعه خود و سایر جوامع را بررسی و آثار و پیامدهای گوناگون آنها را ارزیابی کنند. آنان همچنین یاد می‌گیرند که نقش و میزان اثرگذاری شخصیت‌ها را در روند رخدادهای تاریخی

تحلیل کنند. دانش‌آموزان از طریق مواجهه با ابعاد و عناصری از تاریخ محلی، ملی و جهانی، فهم خود را از جامعه و کشور خویش و سایر جوامع و کشورها ارتقا می‌بخشند تا بتوانند جهانی را که در آن زندگی می‌کنند، بهتر بشناسند و هویت و موقعیت فردی و جمعی خویش را بهتر درک کنند.

دانش‌آموزان، با مطالعه رویدادهای گذشته، علاوه بر کسب دانش و درک مفاهیم تاریخی، استعدادها و مهارت‌های کاوشگریشان را شکوفا می‌سازند و اعتلا می‌بخشند و نیز یاد می‌گیرند که پرسش‌های مناسب طرح کنند، به جست‌وجوی شواهد و مدارک برخیزند و آنها را بسنجند و ارزیابی کنند، دلیل بیاورند و دیدگاه خود را وسعت بخشند و نیروی قضاوت خود را تقویت کنند.

دستیابی دانش‌آموزان به درکی منسجم و متعادل از تاریخ، علاوه بر اینکه آنان را در درک موقعیت و هویت فردی و جمعی‌شان یاری می‌دهد، باعث ایجاد اعتماد به نفس و مسئولیت‌پذیری در آنان نیز می‌شود. انس و آشنایی با موضوع‌های تاریخی، احساس همدلی عمیقی را در ذهن و ضمیر یادگیرندگان نسبت به انسان‌ها و تعاملات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی‌شان با یکدیگر برمی‌انگیزد.

علاوه بر این، از آنجا که اغلب مدارک و متون تاریخی به زبان فارسی نگاشته شده، آموزش تاریخ، فرصت‌ها و ظرفیت‌های درخور توجهی در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌دهد تا از رهگذر آشنایی با متون تاریخی، دانش و مهارت خود را در قلمرو زبان و ادب فارسی تقویت کنند و دریافت‌های خود از رویدادها و تحولات تاریخی، و به‌طور کلی تجربیات گذشته بشری، را با زبان معیار فارسی توصیف، تفسیر و تحریر کنند.

رویکرد

رویکرد، روح حاکم بر برنامه درسی و جهت‌گیری کلی آن را نشان می‌دهد و بالطبع در تمام اجزا و عناصر برنامه (هدف‌ها، محتوا، روش‌های یاددهی - یادگیری، شیوه‌های ارزشیابی پیشرفت تحصیلی و ویژگی‌ها و صلاحیت‌های حرفه‌ای مریبان) نمود و حضوری مؤثر دارد. رویکرد برنامه درسی تاریخ، در دوره متوسطه، برپایه هویت‌جویی (هویت‌یابی) تعریف شده است.

به نظر می‌رسد اساسی‌ترین دغدغه بشری در طول تاریخ، جست‌وجوی هویت و چیستی خود بوده است. انسان، با طرح پرسش از هویت، در پی آن بوده است که ضمن بازنمایی ویژگی‌ها، امتیازات و توانایی‌های خود، وجوه تمایزش را از دیگر هم‌نوعانش تبیین کند. تاریخ، بستر اساسی برای بروز و ظهور و استمرار و تحول هویت است؛ از این رو، علم تاریخ ابزار مناسبی برای شناخت آگاهانه هویت، به ویژه در بعد جمعی آن است. علمی که ادعای شناخت گذشته اجتماعی انسان را دارد، علم تاریخ است. معرفت تاریخی، به عنوان معرفتی که پیوند عمیقی با شناخت گذشته فردی و اجتماعی جامعه دارد، بخش مهمی از هویت و اصالت هر جامعه را صورت‌بندی می‌کند. علم تاریخ، هویت انسان‌ها را در معرض شناخت و سنجش قرار می‌دهد و هر چه این طومار در هم پیچیده بیشتر گشوده می‌شود، به همان اندازه هویت آدمیان نیز آشکارتر می‌شود. تا

انسان نداند که بوده، نمی‌تواند بداند کیست و تا موقعیت خود را فهم نکند و نداند چگونه به جایی که اکنون هست رسیده، قادر نخواهد بود بداند به کجا می‌رود.

از منظر این برنامه، هویت مقوله‌ای چند لایه و در عین حال در بردارنده عناصری ایستا و پویاست. لایه‌های زیرین هویت، ماهیتی جوهری دارند و حاوی مؤلفه‌هایی بنیادین و ثابت‌اند که در تاریخ، استمرار و تداوم می‌یابند، اما لایه‌های سطحی، خاصیتی پویا دارند؛ ناظر بر «بودن» و «شدن»‌اند و متأثر از شرایط و نیازهای زمانه متحول می‌شوند و در معرض بازتعریف و بازتولید قرار می‌گیرند. از این رو، هویت، دو مفهوم تداوم تاریخی و تحول تاریخی را بازتاب می‌دهد که اولی مؤلفه‌های جوهری را نمایندگی می‌کند و دومی ناظر بر مؤلفه‌های سیال و تحول‌یابنده است.

جهان‌بینی و مبانی فکری انسان‌ها لایه‌های زیرین هویت آنان را می‌سازد. زیرا جهان‌بینی و هستی‌شناسی یک اجتماع است که ابعاد متعدد زندگی اجتماعی از قبیل فرهنگ، سیاست و اقتصاد آن اجتماع را تعیین می‌بخشد، به آن جهت می‌دهد و یا دست‌کم بر آن تأثیر می‌گذارد. بنابراین از طریق توجه و اعتنا به این پایدارترین مؤلفه هویتی می‌توان گذشته ایرانیان را فهمید و موقعیت آنان را در مقاطع متفاوت تاریخی رصد کرد. به عبارت دیگر، رویکرد هویت‌جویی، به شناخت صحیح و عمیق گذشته رهنمون می‌شود.

رویکرد هویت‌جویی، پیوند وثیقی با رویکرد فرهنگی – تربیتی دارد. زیرا فرهنگ یا عناصر فرهنگی، در مقایسه با سایر وجوه زندگی اجتماعی، پیوستگی و همبستگی بیشتر و کامل‌تری با حوزه بینش و نگرش دارند. از این رو، در تاریخ ایران، عناصر فرهنگی نسبت به دیگر عناصر، دوام و پیوستگی محسوسی داشته‌اند.

الگوی هدف‌گذاری، انتخاب و سامان‌دهی محتوای آموزشی در درس تاریخ دوره دوم متوسطه، با تصریح و تأکید بر مؤلفه‌های هویتی و کارکرد تاریخی آنها، طراحی و تدوین می‌شود. این رویکرد، رسالت کتاب درسی و معلم را به انتقال مجموعه‌ای از اطلاعات جزئی و منفصل به شکلی پراکنده، نامنسجم و فاقد معنا محدود نمی‌کند و ضرورتی نمی‌بیند که بدون توجه به نیاز مخاطبان، توصیفی حداکثری از وقایع غالباً سیاسی – نظامی حسب زمان وقوع، عرضه کند؛ بلکه می‌کوشد محتوا را به گونه‌ای هدفمند گزینش، طراحی و سامان‌دهی نماید که مجموعه‌ای منسجم و معنادار از توصیف و تحلیل (البته با رعایت نظم و توالی تاریخی) را تشکیل بدهد. این مجموعه، که ناظر بر مؤلفه‌های هویتی ایرانیان و نقش و کارکرد تاریخی آنها است. در واقع، شاکله محتوا باید در بردارنده روایتی جامع، متعادل و متوازن (حاوی تمامی جنبه و جهات تاریخی) از تاریخ ایران و اسلام با محوریت مفهوم هویت باشد. این روایت جامع باید مخاطب را، به شکلی هدفدار و روشمند، به مطالعه و تفکر در تاریخ، آن هم فراتر از زمان و مکان رسمی آموزش، ترغیب کند.

رویکرد هویت‌جویی، دانش‌آموز را عنصری فعال تلقی می‌کند که در سایه هدایت و راهنمایی‌های معلم و سرنخ‌هایی که محتوای آموزشی ارائه می‌دهد، به هویت تاریخی خود علاقه‌مند می‌شود و به جست‌وجوی

آن برمی‌خیزد. در این رویکرد، هدف از آموزش و محتوای ارزشیابی، سنجش میزان انباشتِ ذهن دانش‌آموز از نام‌ها، واژه‌ها، عبارت‌ها و سطرهای کتاب درسی نیست، بلکه ارزیابی کم و کیف علاقه و کوشش اوست.

در مجموع، ویژگی‌های این رویکرد را در چند نکته می‌توان خلاصه کرد:

- ۱ می‌خواهد به یک مسئله اساسی و نیاز مهم، یعنی موضوع هویت پاسخ دهد.
- ۲ موجب و مبنایی برای درک صحیح و عمیق تاریخ فراهم می‌آورد.
- ۳ در روند برنامه‌ریزی و توسعه فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی تأثیر شایان توجهی دارد.
- ۴ با رویکرد برنامه درسی ملی، هماهنگی و انطباق کامل دارد.

جدول شایستگی‌های درس تاریخ

شرح هدف	دوره تحصیلی
با کاوش در گذشته، جنبه‌هایی از میراث فرهنگی و تاریخی را در سطوح محلی و ملی، شناسایی و نسبت به آنها احساس تعلق و تعهد می‌کند.	دوم ابتدایی
مهارت‌های کاوشگری را، به منظور درک و فهم فرایند تکوین، تداوم و تحول زندگی اجتماعی در گذشته و تجزیه و تحلیل الگوها و روابط آن، به کار می‌گیرد.	اول متوسطه
از طریق بررسی و ارزیابی شواهد و مدارک، گذشته جوامع بشری و به ویژه تحولات تاریخ ایران، اسلام و جهان را تجزیه و تحلیل کند و از نتایج آن برای برقراری ارتباط میان گذشته، حال و آینده، درک و تعالی هویت و بسط تعامل میان فرهنگی بهره می‌گیرد.	دوم متوسطه

محتوای آموزشی موقعیت‌هایی را فراهم می‌آورد که دانش‌آموزان با استفاده از شواهد و مدارک، جنبه‌های کلیدی جوامع و فراز و فرود تمدن‌های کهن را با توجه به جامعه و تمدن ایرانی در عصر باستان، مطالعه و بررسی کنند و بتوانند:	شایستگی‌های درس تاریخ پایه دهم
<ul style="list-style-type: none"> ✓ مهارت‌های کاوشگری خود در تاریخ را بسط و ارتقا دهند و نگرش تاریخی خویش را تقویت نمایند. ✓ علل و پیامدهای رویدادهای سرنوشت‌ساز و فرایندهای تغییر و تداوم در ایران باستان را تجزیه و تحلیل کنند. ✓ تأثیر جوامع و تمدن‌های بشری در عصر باستان را، بر نگرش و عملکرد مردمان و جوامع پس از آن ارزیابی نمایند. 	

جدول شبکه مفهومی

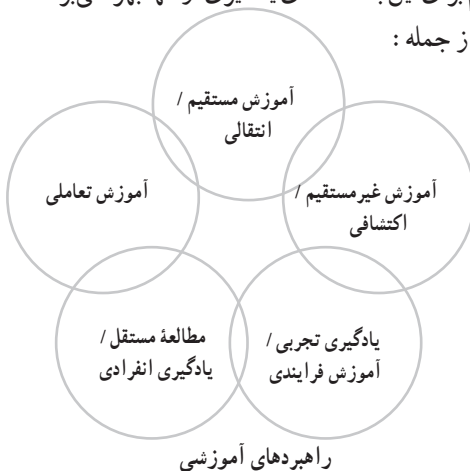
توسعه فهم از زمان و گاه‌شناسی به منظور بازنمایی و جانمایی مردم و رویدادها در یک نظم، ترتیب و توالی تاریخی مناسب؛ استفاده از نمودار خط زمان برای نشان دادن نظم تاریخی (ترتیب و توالی رویدادها، شخصیت‌ها و سلسله‌ها در عهد باستان)	زمان و گاه‌شناسی
توجه به زمینه‌ها، علل، و پیامدهای متعدد رویدادها و تحولات تاریخی	علت و معلول
دستیابی به درک مناسب از تغییر و تداوم، شامل آگاهی به عواملی که موجب و مانع تغییر شده‌اند.	تغییر و تداوم
جست‌وجو برای شناسایی، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک تاریخی، شامل سنگ‌نوشته‌ها، گِل‌نوشته‌ها، نوشته‌ها، گزارش‌ها، اشیاء، آثار و بناهای باستانی	کاربست شواهد و مدارک
ارائه و بیان گزارشی از دریافت‌ها و استنباط‌ها با به کارگیری تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات	ترکیب، ارتباط و ارائه

راهنمای یاددهی - یادگیری

راهنمای یادگیری یکی از عناصر اصلی برنامه درسی محسوب می‌شوند. در برنامه‌های درسی، بر پایه هدف‌های مورد نظر، راهنمای یاددهی - یادگیری مناسب انتخاب و به کار گرفته می‌شوند. در واقع این راهنمای آموزشی هستند که رویکرد معلم را در دستیابی به هدف‌های یادگیری معین می‌کنند. به عبارت دیگر، راهنماها مجموعه‌ای از روش‌های آموزشی‌اند که معلم برای نیل به هدف‌های یادگیری از آنها بهره می‌برد.

راهنمای آموزشی به چند گونه قابل تقسیم‌اند؛ از جمله:

- راهنمای آموزشی مستقیم (انتقالی)
- راهنمای آموزشی غیرمستقیم (اکتشافی)
- راهنمای آموزشی تعاملی
- راهنمای آموزشی فرایندی
- راهنمای مطالعه مستقل

راهنمای آموزشی

هر یک از این راهبردها مجموعه‌ای از روش‌های آموزشی را شامل می‌شوند. برای نمونه، راهبرد آموزشی غیرمستقیم شامل روش‌های آموزشی حل مسئله، مطالعه موردی، کاوشگری، مفهوم‌سازی و... می‌شود. در ادامه چند نمونه از روش‌های متناسب درس تاریخ عرضه می‌شوند.

روش تدریس مبتنی بر پیش‌سازمان‌دهنده

در این روش یادگیرنده ترغیب می‌شود به اینکه میان دانش جدید خود با دانش قبلی‌اش ارتباط برقرار کند. در این فرایند معلم با سازمان‌دهی دقیق مواد آموزشی و تجربه‌های یادگیری، زمینه‌ای فراهم می‌آورد برای اینکه دانش یادگیرنده صورت معناداری پیدا کند. آزوئل در کتاب «روان‌شناسی تربیتی از دیدگاه شناختی» تأکید می‌کند که در این روش سه هدف دنبال می‌شود:

- تدارک چارجوب نظری یا مفهومی برای یادگیری‌های آتی؛
  - ایجاد ارتباط میان گنجینه اطلاعات کنونی و اطلاعات حاصل از یادگیری‌های جدید؛
  - ایجاد پلی بین ساخت شناختی پیشین و ساخت شناختی در حال ظهور.
- «پیش‌سازمان‌دهنده» خلاصه‌ای از اطلاعات کلامی یا تصویری است که از محتوای مورد نظر دیدی کلی ارائه می‌کند و مبین مفاهیم عمده‌ای است که در واقع چتری برای یادگیری مفاهیم جدید محسوب می‌شوند. در واقع پیش‌سازمان‌دهنده به مثابه «داربستی» عمل می‌کند که اطلاعات تفصیلی را می‌توان به آن ارتباط داد یا وصل کرد.
- معلم با استفاده از این روش مطالب جدید را با مطالب آموخته شده قبلی پیوند می‌دهد.

مراحل تدریس

۱- ارائه پیش‌سازمان‌دهنده

مثال: معلم تاریخ قصد دارد مطالبی درباره جنگ عراق و کویت ارائه دهد. ابتدا به موضوع‌ها و دلالتی که معمولاً به جنگ بین دو کشور (در حالت عمومی) منجر می‌شوند، اشاره می‌کند؛ مانند: ایدئولوژی، سرزمین، دسترسی به راه‌های تجاری و... سپس از دانش‌آموزان می‌خواهد که بگویند چه علل و عواملی باعث جنگ میان عراق و کویت شد.

۲- ارائه مطالب درسی جدید

در این مرحله، مطالب درسی جدید به شیوه سخنرانی، بحث، فیلم و... ارائه می‌شوند. استفاده از این شیوه موجب می‌شود، ساخت شناختی دانش‌آموز به مفاهیمی که از قبل آموخته بوده است، پیوند بخورد و براساس آن یادگیری معناداری شکل بگیرد.

۳- تحکیم سازمان شناخت

معلم در فرایند یاددهی - یادگیری، به منظور تثبیت آموزش، مثال‌ها و نمونه‌های متنوعی ارائه می‌کند. در واقع سعی می‌کند ارتباط مفاهیم جدید را با زمینه شناختی دانش‌آموزان تقویت و تثبیت کند.

انواع پیش‌سازمان‌دهنده

- توضیحی: وقتی مفهوم اساسی بسیار انتزاعی است و نمی‌توان به راحتی آن را با دانسته‌های قبلی دانش‌آموزان پیوند زد، از این نوع سازمان‌دهنده استفاده می‌شود. در واقع این دسته از سازمان‌دهنده‌ها برای مطالب ناآشنا داربست ذهنی مناسبی ایجاد می‌کنند.
- مقایسه‌ای: از این روش وقتی استفاده می‌شود که مفهوم برای دانش‌آموز نسبتاً آشنا باشد. در این

صورت دانش‌آموز بین مفاهیم جدید و مفاهیمی که قبلاً آموخته است، ارتباط برقرار می‌کند. در این فرایند از دانش‌آموزان خواسته می‌شود تا نحوه ارتباط بین مطالب جدید و پیش‌سازمان‌دهنده را بیان کنند، مثال‌های بیشتری ارائه دهند و مطالب اساسی درس را در قالب تفکر خود بیان کنند.

محاسن الگوی پیش‌سازمان‌دهنده

- ۱ جریان یادگیری را بهبود می‌بخشد.
- ۲ یادگیری را معنادار می‌سازد.
- ۳ قابلیت یادگیرنده را برای یادگیری افزایش می‌دهد.
- ۴ یادگیری مطالب ناآشنا را تسهیل می‌کند.
- ۵ روابط میان مفاهیم اساسی درسی را مشخص می‌سازد.

روش تدریس مثبتی بر کاوشگری

در این روش، تدریس با ارائه یک مفهوم نسبتاً پیچیده آغاز می‌شود و دانش‌آموزان، ضمن استفاده از راهبردهای تفکر و همفکری با یکدیگر، موفق به درک آن مفهوم می‌شوند. روش تدریس کاوشگری فرایندی تعاملی است. یعنی معلم و دانش‌آموز طی آن به همکاری و هم‌اندیشی با هم می‌پردازند و معلم به صورت کنترل شده این فرایند را هدایت می‌کند.

مراحل تدریس

- ۱ مواجه ساختن دانش‌آموزان با مسئله؛
  - ۲ برانگیختن و هدایت دانش‌آموزان برای گردآوری اطلاعات مناسب؛
  - ۳ به کار بستن اطلاعات گردآوری شده؛
  - ۴ تحلیل داده‌ها و قاعده‌سازی؛
  - ۵ بازیابی فرایند کاوشگری و اصلاح نتایج به دست آمده.
- از طریق کاوشگری دانش‌آموزان یاد می‌گیرند دقیق باشند، موقعیت‌ها را تحلیل و تفسیر کنند، در جست‌وجوی یافتن زیرساخت‌های فکری باشند و موفقیت‌های خود را احساس کنند. در این روش محتوا در اختیار دانش‌آموزان قرار نمی‌گیرد، بلکه دانش‌آموزان خود تولیدکننده محتوا هستند. علاوه بر این، نتایجی که دانش‌آموزان اعلام می‌کنند، قطعی نیست و موقتی تلقی می‌شود و لازم است دانش‌آموزان بدانند که ممکن است نتایج اصلاح شوند.
- نقش معلم در پرورش مهارت‌های مربوط به هر یک از گام‌های یاد شده اهمیت دارد. لازم است معلم در ذهن فراگیرندگان نگرش مثبتی نسبت به یادگیری ایجاد کند، فضایی که معلم برای یادگیری ایجاد می‌کند، در

شکل‌گیری نگرش آنان نسبت به یادگیری نقشی اساسی دارد. این فضا باید به گونه‌ای باشد که فراگیرندگان را به تفکر مستقل، اشتیاق به یادگیری و احترام به دیگران برانگیزد.

روش تدریس مبتنی بر بحث گروهی

- این روش تدریس نیز از دسته روش‌های تدریس «دانش‌آموز محور» و در پی تحقق هدف‌های زیر است :
- آماده‌سازی دانش‌آموزان برای مشارکت در فرایند یادگیری؛
  - ایجاد انگیزش در دانش‌آموزان؛
  - ترغیب دانش‌آموزان به تحلیل انتقادی مفاهیم، مهارت‌ها و نگرش‌ها؛
  - ترغیب دانش‌آموزان به منظور ارائه راه حل‌های خلاقانه برای مسائل؛
  - پرورش مهارت‌های همکاری و همفکری.

انواع بحث‌های گروهی

در این نوع بحث، معمولاً معلم به عنوان رهبر گروه برگزیده می‌شود. گاهی یکی از اعضای شرکت‌کننده در بحث، رهبر گروه می‌شود. در برخی موارد امکان دارد گروه بدون رهبر مشخصی اداره شود. گاه نیز در فرایند کار، رهبری برای گروه انتخاب می‌شود. معمولاً گروه بدون رهبر نمی‌تواند تکالیف ارائه شده را به خوبی هدایت کند.

برخی مسئولیت‌های رهبر گروه عبارت‌اند از است :

- مدیریت جلسه که شامل تدارک امکانات لازم برای بحث، تقسیم زمان، کنترل وقت، جمع‌بندی بحث و... است.
- بیان هدف و روند بحث که شامل توضیح درباره‌ی آغاز، ادامه و پایان بحث است.
- آغاز بحث و تلاش برای حفظ انگیزه طی بحث که شامل جهت دادن به جریان بحث و حفظ آن در ارتباط با هدف بحث است.
- ترغیب اعضا به کار و گفت‌وگو، و کنترل رفتار آنان که شامل ایجاد تعادل برای مشارکت افراد در بحث است.
- نتیجه‌گیری از بحث که شامل نتیجه‌گیری از مطالب ارائه شده و گزارش کار ارائه شده است.

تعداد افراد گروه

مطلوب‌ترین تعداد برای بحث بین سه تا هفت نفر است. در صورتی که تعداد بیشتر از این باشد، ممکن است افراد کم حرف به صحبت کردن رغبت نشان ندهند و علاوه بر آن، کیفیت بحث پایین می‌آید.

مراحل تدریس

- ۱- انتخاب موضوع بحث: در انتخاب موضوع بحث باید این معیار را در نظر بگیریم که موضوع به تحلیل و بررسی نیاز داشته باشد و بتوان درباره ویژگی‌های متفاوت آن بحث کرد؛ به گونه‌ای که از طریق این بحث، سطح درک و فهم دانش‌آموزان نسبت به آن موضوع افزایش پیدا کند.
- ۲- یافتن زمینه مشترک و تقویت آن برای بحث: معمولاً این زمینه مشترک با یک مطلب خواندنی ایجاد می‌شود، ولی علاوه بر این می‌توان از ابزارها یا رسانه‌های دیگری نظیر برنامه‌های تلویزیون، فیلم آموزشی، گردش علمی و... استفاده کرد.
- ۳- بیان هدف بحث: در این مرحله می‌کوشیم هدف بحث برای دانش‌آموزان مشخص و براساس آن فعالیت گروه‌ها تنظیم شود. بیان هدف و نوشتن آن روی تخته کلاس از انحراف فرایند بحث پیشگیری می‌کند، جریان بحث را آسان می‌سازد و بحث‌ها سامان یافته‌تر ادامه می‌یابند.
- ۴- تنظیم آرایش کلاس: در این مرحله با جابه‌جا کردن دانش‌آموزان، صندلی‌ها را به گونه‌ای آرایش می‌دهیم که دانش‌آموزان با یکدیگر تعامل بهتری داشته باشند.
- ۵- هدایت و کنترل جریان بحث: در این مرحله تلاش می‌کنیم وارد جریان بحث شویم و از گفته‌ها و بحث‌های دانش‌آموزان یادداشت‌برداری کنیم. لازم است زمان‌بندی بحث را کنترل کنیم و در فرایند بحث در کنار گروه‌ها قرار بگیریم تا به سؤالات احتمالی آنها جواب دهیم و اگر لازم باشد، با طرح سؤال مناسب به هدایت بحث بپردازیم.

روش تدریس پرسش و پاسخ

این روش به روش «سقراطی» معروف است. در این روش، سقراط نخست اندیشه‌ای را رویاروی دیگران قرار نمی‌داد، بلکه می‌کوشید عقیده و دانش کسانی را که با آنان در حال گفت‌وگوست، بسنجد و با نشان دادن نادرستی آنها به خودشان، آنان را به اندیشیدن و جست‌وجو برانگیزد.

در این روش معلم شاگردان را به تفکر درباره مفهومی جدید یا بیان مطلبی تشویق می‌کند و ضمن جلب توجه آنان به مطلب یا درس جدید و تدریس آن، مستقیماً مطالبی را بیان نمی‌کند. بلکه با طرح سؤال‌های منظم، فعالیت ذهنی دانش‌آموزان را در مسیر مطالب و مفاهیم جدید راهبری می‌کند تا به این ترتیب خود آنان به کشف مفاهیم جدید توفیق یابند. این روش برای مرور مطالبی که قبلاً آموخته شده‌اند، ارزشیابی میزان درکی که شاگردان از مفهوم درس دارند، و نیز پرورش قدرت تفکر آنان بسیار مؤثر است.

در کلاس‌های پرجمعیت، معلم باید ترتیبی اتخاذ کند که همه شاگردان در جریان فعالیت‌های آموزشی قرار گیرند و فعالانه به اندیشیدن و پرسیدن وادار شوند.

هدف اساسی از کاربرد این روش تحریک تفکر، استعدادها، توانایی‌ها و علاقه‌ها، تقویت قدرت استدلال، سنجش و داوری، استفاده از تجربه‌ها و معلومات قبلی، و بالاخره ایجاد احساس اعتماد به نفس در دانش‌آموزان است.

مراحل تدریس

۱- بیان و شرح هدف

هدف درس، به منظور درک بهتر دانش‌آموزان، شرح داده می‌شود. هدف را باید با استفاده از واژه‌های ساده و عاری از ابهام توضیح داد تا جلوی تفسیرهای مختلف از آن گرفته شود.

۲- پرسش و پاسخ

تلاش می‌شود با پرسش‌های مداوم، دانش‌آموزان به دادن پاسخ‌های مناسب وادار شوند. تذکر این نکته ضروری است که نباید همه پرسش‌ها را معلم مطرح کند، بلکه دانش‌آموزان نیز باید به پرسیدن ترغیب شوند.

۳- جمع‌بندی و سازمان‌دهی پایانی

آموخته‌های دانش‌آموزان از رهگذر پرسش و پاسخ جمع‌بندی و نتیجه بحث معلوم می‌شود.

روش تدریس مبتنی بر همیاری (یادگیری مشارکتی)

یادگیری از طریق همیاری راهبردی است که دانش‌آموزان را در قالب گروه‌های منسجم و پایدار برای کار و تعامل با یکدیگر برمی‌انگیزد. کار گروهی بخش اصلی تحقق هدف‌های یادگیری در کلاس‌های درس است. یادگیری از این طریق مسئولیت‌پذیری شخصی را در میان تعاملات گروهی پرورش می‌دهد. معلم از نقش دانای کل خارج می‌شود و نقش تسهیل‌کننده یادگیری را بر عهده می‌گیرد. در این روش، دانش‌آموزان به صورت گروهی یاد می‌گیرند. ولی پیشرفتشان به صورت انفرادی سنجیده می‌شود. تعداد اعضای گروه در کلاس درس می‌تواند بین چهار تا هشت نفر تغییر کند.

یادگیری از این طریق، کلاس درسی با ماهیت اجتماعی ایجاد می‌کند که در آن، دانش‌آموزان به هم‌بستگی‌هایی دست می‌یابند که در اثر آن قادر به دنبال کردن هدف مشترکی می‌شوند. اغلب اعضای گروه در این مورد که دیگر اعضا، محتوای درس‌ها را فراگیرند، احساس مسئولیت از خود نشان می‌دهند.

کار گروه زمانی خاتمه می‌یابد که همه اعضای گروه بر محتوای درس تسلط پیدا کنند. به علاوه، زمانی که اعضای گروه نسبت به یادگیری احساس مسئولیت می‌کنند و می‌کوشند مطالب را به یکدیگر بیاموزند، یادگیری انفرادی اتفاق می‌افتد.

یادگیری به این شیوه، مهارت برقراری ارتباط را در دانش‌آموزان افزایش می‌دهد. البته میزان اثرگذاری آن بستگی زیادی به مهارت‌های زیر دارد:

■ تعبیر و تفسیر واژگان و جمله‌ها به منظور درک و فهم بهتر؛

- ارائه و دریافت بازخورد؛
- دادن فرصت به دیگران برای بیان ایده‌ها؛
- خودداری از اجبار اعضای گروه به پذیرش یک نظر.

روش‌های یادگیری از طریق همیاری

۱ گروه‌های دانش‌آموزی با تقسیم موفقیت^۱: در این روش، هر گروه یادگیری را چهار تاشش نفر با توانایی‌های متفاوت از نظر کارایی تشکیل می‌دهد. به عبارت دیگر، در هر گروه یادگیری یک دانش‌آموز موفق، دو، سه یا چهار دانش‌آموز متوسط و یک دانش‌آموز ضعیف قرار داده می‌شود. پس از گروه‌بندی، دانش‌آموزان ترغیب می‌شوند که به یکدیگر در یادگیری کمک کنند. در پایان کار معلم از دانش‌آموزان سنجش انفرادی به عمل می‌آورد.

۲ گروه بازی – مسابقه^۲: این روش شباهت زیادی به روش قبلی دارد، با این تفاوت که آزمون به جای پایان مطالعه در حین فعالیت به عمل می‌آید. برای دانش‌آموزان فعالیت‌ها یا بازی‌هایی طراحی می‌شوند و دانش‌آموزان در فرایند انجام آن از یکدیگر سؤال می‌کنند. اگر دانش‌آموزی از یک گروه نتواند به سؤالی پاسخ دهد، دانش‌آموز دیگری کوشش می‌کند پاسخ آن را بگوید.

۳ باهم آموزی: در این روش از دانش‌آموزان خواسته می‌شود، با همکاری اعضای گروه به تولید محصولی مشترک دست بزنند. برای مثال، روزنامه دیواری، یک پوستر یا... تهیه کنند. در این روش کار گروه مورد ارزشیابی قرار می‌گیرد.

۴ یادگیری انفرادی مبتنی بر کمک گروه^۳: نخست گروه‌هایی با توانایی‌های متفاوت از دانش‌آموزان تشکیل می‌شوند. معمولاً تعداد اعضای هر گروه چهار نفر است. گروهی که پس از پایان کار یا مطالعه، عملکرد مطلوبی داشته باشد، امتیاز می‌گیرد. در این روش برخلاف سایر روش‌ها، یادگیری از طریق همیاری با یادگیری انفرادی تلفیق می‌شود.

کنترل کار یادگیری اعضا با استفاده از برگه پاسخ‌نامه آنها انجام می‌شود و در صورت وجود مشکل برای حل آن اقدام می‌کنند. آزمونی که به منظور سنجش یادگیری هر مبحث به عمل می‌آید، به صورت انفرادی است. در این روش هر عضو گروه مسئولیت کنترل فعالیت‌ها و هدایت فرایند پیشرفت یادگیری را بر عهده دارد و بیشتر وقت کلاس به ارائه محتوا از سوی گروه‌های کوچک دانش‌آموزان تخصیص داده می‌شود.

۵ روش جورجین: در این روش دانش‌آموزان به گروه‌های شش نفری تقسیم می‌شوند. سپس به هر عضو از اعضای گروه مقدار معینی از محتوا/ متن درس داده می‌شود. اعضای گروه متن دریافتی را

۱_Student team – achievement division(STAD)

۲_Team–game tournament(TGT)

۳_Individually learning – based team assistance(ILBTA)

به صورت انفرادی مطالعه می کنند. سپس افرادی که محتوا / متن یکسانی در اختیار داشته اند، با هم جمع می شوند و یک گروه تخصصی تشکیل می دهند.

در گروه تخصصی افراد راهکارهای گوناگون تدریس متن را بررسی می کنند و پس از یافتن راهکاری اثربخش به گروه اصلی برمی گردند. در گروه اصلی، هر عضو یافته هایش را به سایرین ارائه می دهد. اعضا به اظهارات هم گروه های خود به دقت گوش می دهند و برای دریافت اطلاعات تلاش می کنند. در پایان کار، اعضا با توافق یکدیگر از موضوع ها و مباحث مطرح شده نتیجه گیری می کنند.

۶ پژوهش گروهی^۱: در این روش دانش آموزان در گروه های کوچک با استفاده از روش های پژوهش مشارکتی و بحث های گروهی به فعالیت می پردازند. دانش آموزان به گروه های دو تا شش نفره تقسیم می شوند و هر گروه موظف است، موضوعی را برای پژوهش انتخاب کند. پس از انتخاب موضوع پژوهش، هر یک از اعضای گروه بخشی از پژوهش را بر عهده می گیرد و در پایان کار پژوهش، گروه ها یافته هایشان را به دانش آموزان کلاس عرضه می کنند.

فصل اوّل

تاریخ شناسی؛ کاوش در گذشته

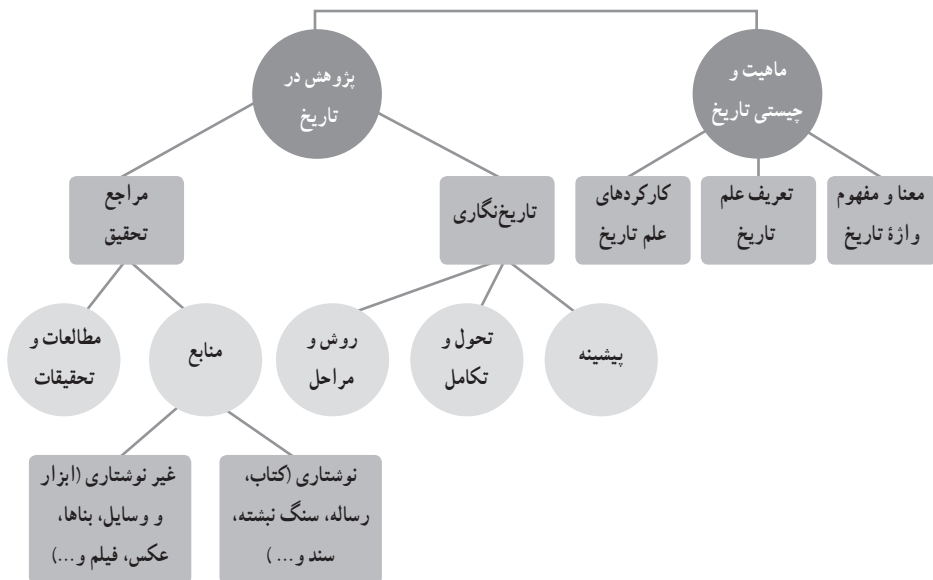
تاریخ و تاریخ‌نگاری

درس ۱

الف) منطق طراحی و تدوین درس

بررسی هر علم، پیش از هر چیز، مستلزم روشن شدن دو امر است: یک، تعیین حدود و ثغور آن نسبت به دیگر علوم و به عبارت دیگر ارائه تعریفی از آن علم. دو، بیان روش پژوهش در آن علم. با توجه به این ضرورت، در درس اول، نخست به توضیح چستی تاریخ و ویژگی‌های رویدادهای تاریخی و کارکرد و فواید آنها پرداخته‌ایم و سپس موضوع تاریخ‌نگاری، پیشینه آن، تاریخ‌نگاری مدرن و مراحل پژوهش در تاریخ را با تکیه بر معرفی منابع دست اول و دوم توضیح داده‌ایم. این درس، با تکیه بر مؤلفه‌های فوق، برای درس‌های بعدی، به ویژه درس چهارم به بعد، شالوده‌ای نسبتاً منسجم و علمی جهت فعالیت‌های معلمان و دانش‌آموزان به وجود می‌آورد. طرح مسئله کاشگری و تأکید بر آن در این درس، به دلیل ضرورت و اهمیت فوق‌العاده التزام به این رویکرد در همه علوم به ویژه علم تاریخ است. این درس دانش‌آموزان را تا حدودی به موضوعاتی مانند چستی تاریخ و فواید و کارکرد آن و شیوه‌های پژوهش در تاریخ حساس می‌کند و با ارائه نکات و راهکارهایی، به آنها یاد می‌دهد که در این موضوعات به چه شیوه‌ای بیندیشند و دانسته‌های خود را در محدوده‌ای کوچک چگونه به کار بندند.

شبکه مفهومی درس ۱ (تاریخ و تاریخ‌نگاری)

هدف‌های درس ۱ (تاریخ و تاریخ‌نگاری)

هدف کلی: آشنایی با چیستی تاریخ، معرفت تاریخی، شیوه‌های پژوهش در تاریخ و فواید و کارکردهای آن.

هدف‌های جزئی:

- شناخت مفهوم تاریخ؛
- درکی جامع و دقیق از معرفت تاریخی (تعریف علم تاریخ)؛
- شناخت مراحل پژوهش در تاریخ؛
- شناسایی منابع و مآخذ پژوهش در تاریخ؛
- دسته‌بندی منابع و مآخذ پژوهش در تاریخ و تشخیص و تبیین تفاوت‌های آنها؛
- درک ارزش، اهمیت و کارکردهای مطالعه تاریخ.

انتظارات عملکردی درس ۱ (تاریخ و تاریخ‌نگاری)

انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان این درس بتوانند:

- معانی و مفاهیم گوناگون تاریخ را بیان کنند و برای هر کدام مثالی بیاورند؛
- تعریفی جامع و علمی از علم تاریخ ارائه نمایند؛
- پیشینه و خاستگاه تاریخ‌نگاری را، با معرفی نمونه‌هایی از کهن‌ترین متون تاریخی، بیان کنند؛
- مراحل پژوهش تاریخی را بیان کنند و ویژگی‌های هر مرحله را توضیح دهند؛
- منابع و مآخذ پژوهش تاریخ را شناسایی و دسته‌بندی کنند؛
- منابع و مطالعات را در یک پژوهش تاریخی از یکدیگر تشخیص دهند؛
- تفاوت وقایع نگاری را با تاریخ‌نگاری نوین شرح دهند و مقایسه کنند؛
- یک موضوع تاریخی را انتخاب و پرسش‌های تحقیق آن را طرح کنند؛
- یک موضوع تاریخی را انتخاب و یک بند درباره آن یادداشت‌برداری (فیش‌برداری) نمایند؛
- نقش و اهمیت مطالعه تاریخ را در تقویت حسن میهن‌دوستی و تحکیم هویت ملی توضیح دهند؛
- کارکرد و تأثیر مطالعه تاریخ را در کمک به شناخت زمان حال و درک مسائل و چالش‌های موجود شرح دهند.

(ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	قلمرو زمانی هزارهٔ دوم پیش از میلاد (از سنگ پالمو تا تحولات تاریخ‌نگاری عصر حاضر) ایران، یونان، مصر، اروپا
تغییر و تداوم	تاریخ‌نگاری سنتی، تاریخ‌نگاری مدرن
کاربست شواهد و مدارک	تصاویر درس : سنگ پالمو، سردیس هرودت، تاریخ هرودت، سکهٔ اشکانی، منشور کورش، طاق‌بستان، تخت‌جمشید، شاه‌چراغ و برخی دیگر آثار باستانی سنگ نوشتهٔ بیستون آیهٔ ۱۷۶ سوره اعراف کلام امام علی <small>علیه السلام</small> در نهج البلاغه فیش تحقیق
ارتباط و ارائه	شناسایی و معرفی اولیه منابع دست اول و دوم ارائهٔ برخی موضوعات تاریخی به عنوان موضوع پژوهش ارائهٔ معانی متفاوت تاریخ مهارت فیش‌برداری از منابع ترسیم نمودار مراحل پژوهش تاریخی

(پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

برای شروع درس بهتر است سؤال تیتراژ صفحهٔ ۲ کتاب، یعنی «تاریخ چیست؟» را روی تابلوی کلاس بنویسید و از دانش‌آموزان دعوت کنید پرسش‌های خود را بیان کنند. برای تشویق آنان، پاسخ‌های شاخص را عیناً بر روی تخته بنویسید و باز برای تشویق بیشتر آنان جهت مشارکت در بحث، نام کوچک آنان را در کنار پاسخ‌هایشان درج کنید. سپس با فراهم شدن فضای ذهنی دانش‌آموزان جهت دریافت علمی پاسخ این سؤال، معانی و مفاهیم تاریخ را به‌طور دقیق توضیح دهید و از دانش‌آموزان بخواهید پاسخ شما را با پاسخ‌های خود مقایسه کنند. این کار، استعداد ارزیابی، مقایسه و تجزیه و تحلیل را در وجود آنان شکوفا و تقویت می‌کند. سپس فعالیت ۱ کتاب را انجام دهید. توجه داشته باشید برای عمق بخشیدن به درک

دانش‌آموزان از مفاهیم این بخش، فعالیت‌ها را خودتان به تنهایی رهبری و هدایت کنید، اما مسئولیت انجام دادن آن بر عهده دانش‌آموزان است. برای تفهیم بهتر این بخش، فعالیت دیگری مانند نمونه زیر را طراحی کنید و آن را در کلاس نمایش دهید. سپس از دانش‌آموزان بخواهید مطالب مندرج در جدول زیر را مطالعه کنند و به این پرسش پاسخ دهند که هر یک از گزاره‌ها با کدام یک از مفاهیم تاریخ مرتبط است. دانش‌آموزان پاسخ خود را با ذکر شماره موضوع بیان کنند و یا در ستون خالی بنویسند.

شماره مفهوم	تاریخ به مفهوم تعیین وقت یک رویداد (۳)	تاریخ به مفهوم حوادث گذشته (۲)	تاریخ به مفهوم علم تاریخ (۱)
			«شی هوانگ تی» در سال ۲۶۴ قبل از میلاد به تخت نشست.
			در دوره اشکانیان جنگ‌های متعددی روی داد.
			تاریخ آشور، رُز حوادث و کشتارهای بی‌رحمانه است.
			تاریخ دارای روش‌ها و الگوهای خاص در بررسی وقایع گذشته است.
			تاریخ به دنبال کشف علل و عوامل ظهور حوادث رویدادهاست.
			«کنفرانس بین‌المللی سلجوقیان» در دهم و یازدهم آبان ماه ۱۳۹۱ در تهران برگزار شد.
			توجه: به هنگام نمایش جدول، پاسخ‌ها را درج نکنید و این کار را به عهده دانش‌آموزان بگذارید.

از دانش‌آموزان بخواهید برای پاسخ خود دلیل بیاورند. این امر سبب می‌شود دانش‌آموزان بیندیشند و به خود و هم‌کلاسی‌هایشان در فهم درست مطالب یاری برسانند و سپس آنچه را که دریافته‌اند با دیگران در میان بگذارند.^۱ تشویق دانش‌آموزان به شرح و بسط دادن پاسخ‌ها سبب می‌شود مفاهیم به نحو عمیق‌تری درک و دریافت‌های دانش‌آموزان به مرور اصلاح شوند. به اندیشه‌ها و پاسخ‌های دانش‌آموزان احترام بگذارید. این کار سبب ایجاد احساس امنیت می‌شود و به علاوه آنان می‌آموزند که به عقاید و نظرات دیگران احترام بگذارند.

۲- آموزش دهید

سپس ویژگی‌های رویدادهای تاریخی را برشمارید و بر روی تابلو بنویسید. برای تبیین و تفهیم این امر سعی کنید از نمونه‌ای دقیق و روشن استفاده کنید. به عنوان مثال اگر نوشته‌اید: «ویژگی‌های رویدادهای تاریخی

۱- در اصطلاح این سه گام، مشهور به «سه گام بیندیش»، «یاری کن»، «سهیم کن» است. نگاه کنید به: مجد، مصطفی، آموزش تاریخ رویکردها و چالش‌ها، تهران، رسانش نوین، ۱۳۹۱، ص ۲۵.

آن است که دور از دسترس، غیر قابل مشاهده و غیر قابل تجربه باشد و مجزا و مستقل نباشد»، نمونه یا نمونه‌های دقیقی برای آن آماده کنید و به صورت اسلاید یا به طور شفاهی ارائه کنید.

مطلب پیشنهادی: جنگ حران در سال ۵۳ قبل از میلاد بین ایران و روم روی داد.

ما هرگز نمی‌توانیم این جنگ را به طور مستقیم و بی‌واسطه، درک، تجربه و مشاهده کنیم، زیرا حادثه‌ای است که بیش از ۲۰۷۰ سال پیش روی داده است و دیگر قابل تکرار نیست. از سویی، این جنگ بر اثر علل و عواملی که ناشی از توسعه طلبی‌های ارضی رومیان بود، به وقوع پیوست و آثار و نتایجی را در پی داشت. در ادامه درس، از دانش‌آموزان بخواهید نمونه‌های دیگری بیان کنند. در واقع این سؤال و سؤالاتی نظیر آن یک ارزشیابی مستمر در جریان تکوین مراحل تدریس است و شما را به درک مفاهیم درس از جانب دانش‌آموزان مطمئن می‌سازد.

دانستنی‌های معلم

تاریخ چیست؟

والش^۱ علم تاریخ را «بازگو کردن کلیه اعمال گذشته انسان دانسته به گونه‌ای که نه تنها در جریان وقایع قرار می‌گیریم، بلکه علت وقوع حوادث را نیز باز می‌شناسیم»^۲. کار^۳ نیز با کمی تسامح و تفاوت، علم تاریخ را علم شناخت و تفسیر گذشته انسان‌ها در پرتو حال می‌داند^۴. واژه یونانی historia چندین معنا دارد؛ مهم‌ترین آنها «پژوهش» است و معانی دیگری چون «دانش»، «علم»، «معرفت»، «گزارش»، «روایت» و «تاریخ رویدادها» نیز دارد. خود این واژه یونانی ریشه در historein داشت و به معنای «پژوهش» و «کشف» است^۵.

در بخش پیشینه تاریخ‌نگاری، بحث را با این سؤال شروع کنید: تاریخ‌نگاری مکتوب از چه زمانی آغاز شد؟ سپس با محوریت موضوع پیدایش خط و آغاز دوره تاریخی، بپرسید: چرا اولین متن‌های تاریخی بر روی سنگ‌ها نوشته شده است؟ پاسخ‌ها را بررسی و دانش‌آموزان را راهنمایی کنید. از دانش‌آموزان

۱- W.H. Walsh

۲- والش. دلبلو. اج.، مقدمه‌ای بر فلسفه تاریخ، ترجمه ضیاء‌الدین علایی طباطبایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳، ص ۲۵.

۳- E.H. Carr

۴- کار. ای. اج.، تاریخ چیست، ترجمه حسن کامشاد، چاپ سوم، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۱، ص ۴۴؛ مفتخری، حسین، مبانی علم تاریخ، تهران، سمت، ۱۳۹۲، ص ۱۳.

۵- احمدی، بابک، رساله تاریخ‌نگاری در هرمنوتیک تاریخ، تهران، مرکز، ۱۳۷۸، ص ۳.

بخواهید دیدگاه خود را در مورد سنگ پالمو و کتیبه بیستون مطرح کنید. مستند ویدئویی از کتیبه بیستون در کلاس نمایش دهید. سپس از یکی از دانش‌آموزان بخواهید بند ۱۲ و ۱۳ کتیبه بیستون (صفحه ۳ کتاب) را بخواند. حال از آنها بپرسید کدام مفهوم از واژه تاریخ را از آن استنباط می‌کنند. این سؤال به جهت استفاده مستقیم از شواهد و منابع اصلی، کلیدی و مهم است. سپس درباره درستی یا نادرستی جواب‌های دانش‌آموزان و دلایل آن با آنها گفت‌وگو کنید.

دانستنی‌های معلم

تاریخ‌نگاری، به مفهوم علمی خود، مرهون سه چهره پیشگام و نام آشنا است.^۱ هرودوت^۲، توسیدید^۳ و هلانیکوس^۴.

هرودوت (۴۸۵ ق.م - ۴۲۵ ق.م) معاصر دانشمندانی چون سقراط (فیلسوف مشهور یونانی) و سوفوکل^۵ (شاعر و نویسنده) و فیدياس^۶ (پیکرتراش مشهور یونانی) است. او کوشیده است واقعیت‌های تاریخی عصر خود را مورد بررسی قرار دهد و در این راستا تمام تلاش خود را صرف بررسی جنگ‌های ایران و یونان کرده است. نوشته‌های او بسیار حائز اهمیت است. اما با وجود سفرهای گوناگونی که به غرب و شرق و آفریقا و آسیا کرد، تصور روشنی از وحدت انسان‌ها و برابری آنها نداشت و از نظر او انسانیت در دو اردوی یونانیان و بربرها خلاصه می‌شد^۷ و البته این نوع تقسیم‌بندی انسان‌ها در آن عهد در همه جا رواج داشت و مختص یونان نبود.

در ادامه درس، روند تاریخ‌نگاری را تا قرن نوزدهم با دقت بیشتری بررسی و تبیین کنید. از دانش‌آموزان بخواهید به این پرسش بنیادی پاسخ دهند که چه تفاوتی میان وقایع‌نگاری (از آغاز تا قرن نوزدهم) با تاریخ‌نگاری از قرن نوزدهم تاکنون وجود دارد؟ سپس با جمع‌بندی ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی، ویژگی‌های تاریخ‌نویسی نوین را تدریس کنید. مؤلفه‌های این دو تاریخ‌نگاری را در دو قسمت تابلو بنویسید و از دانش‌آموزان بخواهید آنها را مقایسه کنند و تفاوت‌ها و نیز برتری‌های هر یک را بیان کنید. در پایان بر

۱- ساماران، شارل و گروه مؤلفان، *روش‌های پژوهش در تاریخ*، ج ۱، ترجمه ابوالقاسم بی‌گناه، غلامرضا ذات‌علیان و اقدس یغمایی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۸۹، ص ۲۶.

۲- Herodotus

۳- Tosidit

۴- Helanicos

۵- Sopnocle

۶- Phidias

۷- زرین کوب، عبدالحسین، *تاریخ در ترازو*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲، ص ۷۶.

این سؤال تأکید کنید که منابع و اسناد معتبر در تاریخ‌نگاری نوین چه جایگاهی دارند. پس از بررسی پاسخ دانش‌آموزان و ایرادهای آن، کلاس را برای ورود به مبحث بعدی آماده کنید.

دانستنی‌های معلم

هر علمی، با پژوهش زنده و پویا می‌شود و گسترش می‌یابد. علم تاریخ نیز که به قول مارو^۱ «شایسته است آن را در عداد عالی‌ترین رسالت‌هایی به شمار آورد که انسان هم خود را بدان مصروف داشته است»^۲ از این امر مستثنی نیست؛ چرا که هر نسلی تاریخ خود را می‌سازد؛ نه بر سر ویرانه‌ها بلکه بر روی دستاوردهای نسل پیشین چنین امری میسر^۳ می‌شود.

برای تدریس مراحل پژوهش، مراحل شش‌گانه صفحات ۶ و ۷ را به ترتیب روی تابلو بنویسید. سپس در مورد ویژگی‌های هر مرحله به دقت وارد بحث شوید و از دانش‌آموزان بخواهید دیدگاه‌های خود را بیان کنند. در آموزش این بخش، ظرافت و دقت بسیار به خرج دهید؛ زیرا آموزش این بخش یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین محورهای آموزش دانش تاریخ است. آموزش علمی و دقیق این بخش سبب خواهد شد دانش‌آموزان به صورت علمی با روش ابتدایی تحقیق در تاریخ آشنا شوند. فعالیت ۳ را با کمک دانش‌آموزان انجام دهید و موضوعات پیشنهادی را در کنار موضوعات دانش‌آموزان مطرح کنید، اما موضوعات دانش‌آموزان را برجسته کنید؛ زیرا سبب مشارکت و شادابی و جدیت بیشتر آنان خواهد شد.

چند موضوع پیشنهادی برای قسمت «الف» فعالیت ۳:

■ نقش اصلاحات خسرو انوشیروان در توسعه امور اقتصادی ایران؛

■ علت جنگ‌های ایران و روم در دوره اشکانی؛

■ نقش دین در ساختار دولت ساسانیان؛

■ شهرسازی در دوره هخامنشیان؛

■ طبقات مردم در جامعه ساسانیان؛

■ نقش زن در تمدن ایلام.

با همکاری دانش‌آموزان بخش «ب» فعالیت ۳ را انجام دهید:

■ جاده ابریشم از چه کشورها و سرزمین‌هایی می‌گذشت؟

۱- H. I. Marro

۲- ملایی توانی، علیرضا، *درآمدی بر پژوهش در تاریخ*، تهران، نی، چاپ دوم ۱۳۸۷، ص ۱۵.
۳- همانجا.

در توضیح مرحله چهارم پژوهش (گردآوری و تنظیم اطلاعات)، ضمن بیان اصول فیش‌نویسی، تصویر فیش تهیه شده‌ای را به کلاس ببرید و نمایش دهید. از دانش‌آموزان بخواهید در قسمت «حواشی»، دیدگاه‌های خود و آنچه از متن فیش استنباط می‌کنند را در چند جمله بنویسند. این کار سبب می‌شود، آرام آرام، دیدگاه انتقادی در دانش‌آموزان رشد و تقویت شود. در زیر یک نمونه فیش‌نویسی ارائه می‌شود. می‌توانید از همین فیش برای ارائه فعالیت مرحله چهارم استفاده کنید.

نمونه فیش^۱

کتاب: کوروش نامه	نویسنده: کزنوفون	کد	شماره فیش ۱
موضوع اصلی: کوروش	مترجم: رضا مشایخی	جلد:	
نقل مستقیم ☒			
موضوع فرعی: اخلاق کوروش در کودکی و جوانی			
ناشر: بنگاه ترجمه و نشر کتاب صفحه: ۱۹			
نوع یادداشت: خلاصه ☐			
فیش نویسنده: سیدحسین رضوی خراسانی			
تاریخ نشر: ۱۳۴۲			
تاریخ تهیه: ۹۵/۹/۲۵			
ترجمه ☐			

کوروش، به سبب میل مفرطی که به کسب همه قسم اطلاعات داشت، با هر کسی طرف گفت‌وگو واقع می‌شد، سؤال‌های متعدد می‌کرد و می‌کوشید از احوال مخاطب به درستی آگاه شود و چون دیگران از او سؤالاتی می‌کردند، با تیزهوشی خود پاسخی نیکو می‌داد و همین امر موجب گردید که مردی زبان‌آور بار آید... در سخنان کوروش نیز که فاقد خودپسندی بود، سادگی و گرمی و ملایمتی بود که وقتی با او بودند میل داشتند و ترجیح می‌دادند که پیوسته سخن بگویند و از حلاوت گفتارش دیگران را محظوظ و خرسند سازد تا اینکه خاموش بماند. اما هر چه به سنین بلوغ نزدیک می‌شد کمتر و نرم‌تر حرف می‌زد. حتی رفته رفته به اندازه‌ای خجول شد که در برابر بزرگ‌تر از خود قیافه‌اش سرخ می‌شد... در میان جمع نیز با متانت سخن می‌گفت... به تمرین‌های سختی از قبیل پریدن به گرده اسب، پرتاب نیزه، تیراندازی از روی اسب در حال تاخت و تاز و این قبیل مسابقات مبادرت می‌ورزید و اگر موفق نمی‌شد، از صمیم قلب می‌خندید و دوباره آن را از سر می‌گرفت. به عبارت دیگر از مبادرت به تمرینی که هنوز در آن مهارت نداشت اِبا نداشت و هراسی به دل راه نمی‌داد، بلکه با پافشاری و پشتکار فراوان می‌کوشید تا بر مشکلات فائق آید.

حواشی :

.....

.....

.....

.....

.....

.....

دانستنی‌های معلم

پژوهش علمی باید از طراحی منظم و اصولی پیروی کند؛ به گونه‌ای که در آن ماهیت و ویژگی فرایند تعریف به خوبی بیان شده باشد. به این الگو «طرح تحقیق»^۱ می‌گویند.

مراحل تحقیق علمی در تاریخ به صورت فهرست وار به ترتیب زیر است :

اجزای یک طرح تحقیق ^۲	۱- عنوان یا موضوع تحقیق
۱- ساده و بدون ابهام باشد؛	
۲- تازه و بدیع باشد؛	
۳- محدود باشد؛	
۴- بر امور واقعی مبتنی باشد؛	
۵- دور از تعصب و پیش‌داوری باشد؛	
۶- منابع قابل دسترسی درباره موضوع تحقیق وجود داشته باشد.	

۲- طرح مسئله

۱- کوتاه و مختصر باشد؛	} ۳- سؤال اصلی و سؤالات فرعی
۲- علمی و عملی باشد؛	
۳- جدید باشد؛	
۴- همه قلمرو پژوهش یا بخش زیادی از آن را پوشش دهد؛	
۵- ساده و بدون ابهام باشد؛	
۶- و...	

- ۴- چارچوب نظری
- ۵- فرضیه
- ۶- مفروض‌ها
- ۷- تعریف مفاهیم و ابعاد موضوع
- ۸- روش تحقیق
- ۹- هدف تحقیق
- ۱۰- فایده و اهمیت موضوع
- ۱۱- سوابق پژوهش
- ۱۲- حدود و تمرکز
- ۱۳- سازماندهی تحقیق
- ۱۴- منابع

در تدریس منابع پژوهش علمی در تاریخ، پیشنهاد می‌شود ابتدا از دانش‌آموزان بخواهید تفاوت منابع اصلی و فرعی را بیان کنند. سپس با جمع‌بندی پاسخ‌های دانش‌آموزان، ویژگی این دو دسته از منابع را بررسی و بیان کنید. در صورت امکان، تصاویری از منابع دسته اول و دوم و یا منابعی از هر دو گروه را با خود به کلاس ببرید تا دانش‌آموزان از آنها درک بصری نیز داشته باشند. با بررسی فعالیت ۶ کتاب (صفحه ۸) و نیز آثاری چون کتیبه بیستون، منشور کوروش، سکه‌های شاهان ساسانی یا اشکانی و طاق‌بستان، از دانش‌آموزان بخواهید استدلال خود بر دست اول بودن این منابع را ارائه دهند. از دانش‌آموزان بخواهید فعالیت شماره ۷ را به عنوان یک فعالیت خارج از کلاس انجام و جلسه بعد در کلاس ارائه دهند. برای اطمینان از یادگیری دانش‌آموزان، یک بار دیگر از آنها درباره تفاوت منابع دست اول و دوم سؤال کنید.

برای ورود به مبحث فواید و کارکردهای تاریخ توصیه می‌شود از دو دانش‌آموز که دارای خط خوش و تندنویس هستند، دعوت کنید تا بلوی کلاس را به دو قسمت تقسیم کنند و هر یک پاسخ نیمی از دانش‌آموزان را در تابلو بنویسند. پرسش شما در این بخش عبارت است از: فواید و کارکردهای مطالعه تاریخ چیست؟ از طریق شیوه بارش فکری به دانش‌آموزان فرصت دهید به ترتیب پاسخ‌های خود را بگویند و دانش‌آموزان همیار شما آنها را درج نمایند. از این طریق، یک مشارکت خلاقانه همراه با تفکر را به نمایش خواهید گذاشت.

۳- به پایان ببرید

با جمع‌بندی پاسخ‌های دانش‌آموزان، سه محور اصلی فواید و کارکردهای تاریخ یعنی منبع شناخت و تفکر بودن، بهره‌گیری برای حال و آینده و تقویت حس میهن‌دوستی و هویت ملی را نقد و بررسی کنید.

سپس از دانش‌آموزان بخواهید در مورد نقش تاریخ در تقویت میهن دوستی و هویت ملی بحث کنند. با بررسی مطالب اصلی درس مثل مفهوم تاریخ، تاریخ‌نگاری سنتی و مدرن، مراحل پژوهش در تاریخ و منابع اصلی و فرعی، تدریس را به پایان برید و در خاتمه با انجام فعالیت شماره ۸ قدرت استدلال و بینش تاریخی دانش‌آموزان را در حفظ و مراقبت از اشیای تاریخی، تقویت و ارتقا بخشید.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس و انجام فعالیت‌ها و پاسخ‌گویی به پرسش‌های نمونه، میزان تحقق انتظارات معلم از یادگیری است.

منابع برای مطالعه بیشتر

کتاب‌ها

- باسپرس، کارل، *آغاز و انجام تاریخ*، ترجمه محمد حسن لطفی، تهران، خوارزمی، ۱۳۷۳.
- نوذری، حسینعلی، *فلسفه تاریخ*، روش شناسی و تاریخ‌نگاری، تهران، طرح نو، ۱۳۷۹.
- ملایی توانی، علیرضا، *درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ*، چاپ دوم، تهران، نی، ۱۳۸۷.
- والش، دبلیو. اچ.، *مقدمه‌ای بر فلسفه تاریخ*، ترجمه ضیاء‌الدین علایی طباطبایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳.
- مکالا، سی بی. ی.، *بنیادهای علم تاریخ*، ترجمه احمد گل محمدی، تهران، نی، ۱۳۸۷.
- مفتخری، حسین، *مبانی علم تاریخ*، تهران، سمت، ۱۳۹۲.
- کار. ای. اچ.، *تاریخ چیست؟* ترجمه حسن کامشاد، چاپ سوم، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۱.
- آرنولد، جان ایچ.، *تاریخ*، ترجمه احمدرضا تقاء، تهران، ماهی، ۱۳۸۶.
- مجد، مصطفی، *آموزش تاریخ رویکردها و چالش‌ها*، تهران، رسانش نوین، ۱۳۹۱.
- احمدی، بابک، *رساله تاریخ (جستاری در هرمنوتیک تاریخ)*، تهران، مرکز، ۱۳۸۷.
- استنفورد، مایکل، *درآمدی بر فلسفه تاریخ*، ترجمه احمد گل محمدی، تهران، نی، ۱۳۸۲.
- پولارد، سیدنی، *اندیشه ترقی*، ترجمه حسین اسدپور پیرانفر، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۴.
- زرین کوب، عبدالحسین، *تاریخ در ترازو*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲.
- ساماران، شارل و گروه مؤلفان، *روش‌های پژوهش در تاریخ*، ترجمه ابوالقاسم بی‌گناه، غلامرضا ذات‌علیان و اقدس یغمایی، ۴ مجلد، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۸۹.
- قائم مقامی، جهانگیر، *روش تحقیق در تاریخ‌نگاری*، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۸.
- جنکینز، کیت، *بازاندیشی تاریخ*، ترجمه ساغر صادقیان، تهران، مرکز، ۱۳۸۴.
- کالینگود. ار. جی.، *اصول تاریخ و نوشتارهای دیگر در فلسفه تاریخ*، ترجمه عبدالرضا بهزادی، تهران، نی، ۱۳۹۰.
- کسروی، احمد، *در پیرامون تاریخ*، به اهتمام حسین یزدانیان، تهران، نشر و پخش کتاب، ۱۳۵۷.
- روزنتال، فرانتس، *تاریخ‌نگاری در اسلام*، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس، ۱۳۶۶.
- توین بی، آرنولد، *مورخ و تاریخ*، ترجمه حسن کامشاد، تهران، خوارزمی، ۱۳۷۵.
- هگل، ک. و.، *عقل در تاریخ*، ترجمه حمید عنایت، تهران، شفیعی، ۱۳۸۵.
- ادوارد دز، پل، *فلسفه تاریخ (مجموعه مقالات از دایرة المعارف فلسفه)*، ترجمه بهزاد سالکی، تهران،

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۵.

آیینه‌وند، صادق، *علم تاریخ در اسلام*، ۲ جلد، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۷.

مقالات

مصطفی، شاکر، «تاریخ‌نگاری از عهد جاهلی تا دوره اسلامی»، ترجمه مهران اسماعیلی، فصلنامه تاریخ در آیینه پژوهش، پیش شماره ۴، ۱۳۸۲.

داداش‌فر، منصور، «ریشه‌یابی لغزش‌های زمانی در متون تاریخی»، فصلنامه پژوهش و حوزه (ویژه روش‌های پژوهش در تاریخ)، شماره ۱-۲، ۱۳۸۲.

تیمومی، هادی، «تاریخی‌گری در واکنش به تاریخ‌نگاری تحصیلی»، ترجمه مهران اسماعیلی، فصلنامه حوزه و دانشگاه، شماره ۴۲، بهار ۱۳۸۴.

صالحی، نصرالله، «تبیین تاریخی چیست؟»، مجله کتاب ماه تاریخ، شماره ۴۸، مهر ۱۳۸۰.

کالینگ وود، آر.جی.، «طبیعت انسانی و تاریخ انسانی»، ترجمه مصطفی ملکیان، مجله حوزه و دانشگاه، شماره ۹، ۱۳۷۵.

کالینگ وود، آر.جی.، «آیا مورخ می‌تواند بی‌طرف باشد؟»، ترجمه عزت‌الله فولادوند، مجله بخارا، شماره ۱۸، ۱۳۸۰.

ملایی توانی، علیرضا، «غیبت یا بی‌طرفی در پژوهش‌های تاریخی»، فصلنامه مطالعات تاریخی، شماره‌های ۱۳ و ۱۴، ۱۳۸۵.

مناف زاده، علیرضا، «سرچشمه‌های تحولی شگرف در شیوه تاریخ‌نگاری، درباره مکتب آنال»، مجله نگاه نو، شماره ۲۸، ۱۳۷۵.

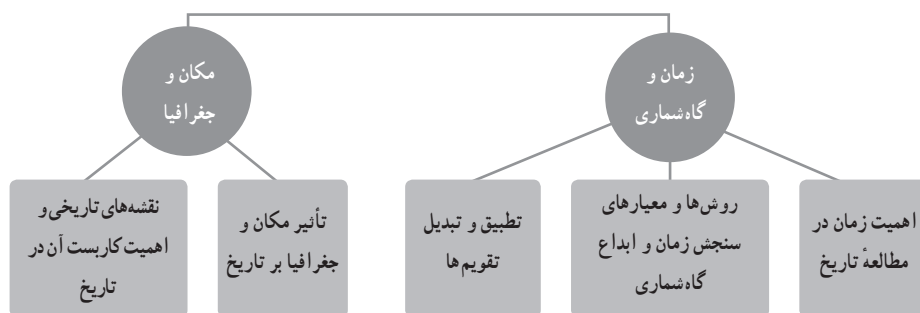
تاریخ؛ زمان و مکان

درس ۲

الف) منطق طراحی و تدوین درس

زمان و مکان، دو رکن بنیادین دانش تاریخ محسوب می‌شوند. حوادث گذشته، زمانی به رویدادهای تاریخی تبدیل می‌شوند که دارای زمان و مکان مشخص و معینی باشند. رویدادها و حوادث گذشته در دل زمان و در پهنه‌ای به نام مکان خلق شده‌اند. رویدادهای گذشته بشری با مشخص شدن زمان آنها تاریخ‌دار می‌شوند. «زمان شماری» یکی از هوشمندانه‌ترین و پیچیده‌ترین فعالیت‌های فکری انسان به شمار می‌رود. رویدادهای تاریخی بدون مکان نیز بی‌هویت خواهند بود. بی‌گمان، عامل جغرافیا یکی از مهم‌ترین عناصر تأثیرگذار بر شکل زندگی انسان و ظهور تمدن‌ها بوده است. پیدایش تمدن‌های بزرگ بین‌النهرین، ایران، هند، چین و اروپا بدون تأثیرات مکانی و آب و هوایی، و به‌طور کلی نقش‌آفرینی عوامل جغرافیایی، ناممکن می‌نماید. با در نظر گرفتن این دو رکن مهم است که درس حاضر طراحی و تدوین شده است؛ زیرا اصلاً فهم تاریخ بدون درک عامل مکان و زمان میسر نخواهد بود.

شبکه مفهومی درس ۲ (تاریخ؛ زمان و مکان)

هدف‌های درس ۲ (تاریخ؛ زمان و مکان)

■ هدف کلی: درک اهمیت زمان و مکان در مطالعه گذشته و ارزیابی تأثیر شرایط و عوامل جغرافیایی بر رویدادها و تحولات تاریخی.

هدف‌های جزئی:

– شناخت اهمیت زمان و مکان در مطالعات تاریخی؛

- بیان تاریخچه ابداع گاه‌شماری؛
- مقایسه نحوه سنجش زمان (گاه‌شماری) در تمدن‌های مصر، بین‌النهرین و روم؛
- شناسایی ویژگی تقویم‌های اوستایی و جلالی؛
- استنباط دلالت‌های فکری و فرهنگی در نام‌گذاری ماه‌ها و روزها در گاه‌شماری اوستایی؛
- تبدیل تاریخ‌های هجری شمسی، هجری قمری و میلادی به یکدیگر؛
- طراحی نمودار خط زمان و نمایش رویدادهای تاریخی یک دوره بر روی آن؛
- درک نقش و اهمیت مکان، عوامل و شرایط جغرافیایی در شکل‌گیری تمدن‌ها؛
- ارزیابی تأثیر شرایط و عوامل جغرافیایی بر رویدادها و تحولات تاریخی.

انتظارات عملکردی درس ۲ (تاریخ؛ زمان و مکان)

انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان درس بتوانند:

- نقش زمان را در مطالعات تاریخی درک و بیان کنند؛
- گاه‌شماری مصری و بابلی را با یکدیگر مقایسه نمایند؛
- ویژگی‌های گاه‌شماری اوستایی را شرح دهند؛
- با رجوع به جدول نام‌های ماه‌ها و روزها در گاه‌شماری اوستایی، معانی و دلالت‌های فکری و فرهنگی این نام‌گذاری‌ها را بیان کنند؛

- سال‌های میلادی، هجری شمسی و هجری قمری را به یکدیگر تبدیل کنند؛
- نقش مکان و عوامل جغرافیایی را در رویدادهای تاریخی درک و بیان کنند؛
- تأثیر محیط طبیعی و عوامل جغرافیایی را بر شکل‌گیری تمدن‌ها تبیین کنند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری، مکان	نظام‌های گاه‌شماری ایران، مصر، بین‌النهرین، روم و چین (در دوره زمانی باستان تا معاصر)
علت و معلول	پدید آمدن نظام‌های گاه‌شماری، عوامل محیطی، پیدایش تمدن‌ها، مهاجرت‌ها و ...
تغییر و تداوم	ساعت شنی و آفتابی، اسطرلاب، تقویم‌های باستانی، تقویم‌های پیشرفته و دقیق
کاربست شواهد و مدارک	تصاویر (ساعت شنی، آفتابی، اسطرلاب، محیط‌های جغرافیایی، جاده ابریشم) جدول‌ها، تقویم‌ها، خط زمان، مستند تصویری، تقویم جلالی و مستند «جغرافیای تاریخی خلیج فارس»

پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

از آنجا که این درس، به ویژه در بخش زمان و گاه‌شماری، پیچیدگی خاصی دارد، در شروع، با ارائه چند پرسش، دانش‌آموزان را متوجه اهمیت درس کنید. مثلاً از دانش‌آموزان، زمان وقوع چند رویداد مهم زندگی آنها مثل سال تولد خود و پدر و مادرشان یا سال ورودشان به مدرسه را بپرسید. سپس از آنها بپرسید اگر شما از سال تولدتان هیچ‌گونه اطلاعی نداشتید با چه مشکل یا مشکلاتی روبه‌رو می‌شدید. از آنها بخواهید استدلال کنند. سپس بپرسید زمان و آگاهی به تقویم و زمان‌بندی در کارهای روزمره ما، والدین، مدیران اداری و مملکتی چه نقشی دارد. سپس توضیح دهید که امروزه کشورها و دولت‌ها، در تمامی امور اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی حتی ترافیک و حمل و نقل، ساعت ورود و خروج مدارس، دانشگاه‌ها، کارخانه‌ها و مدیریت تمامی کارهای خود، نیازمند تقویم و زمان‌بندی و وقت‌شناسی هستند.

ما بارها در روز به ساعت نگاه می‌کنیم و یا از دیگران می‌پرسیم ساعت چند است. ما با زمان و در زمان زندگی می‌کنیم. تمامی کارها در ساعت و وقت معینی در حال و آینده انجام می‌شود. طبعاً حوادث گذشته نیز در زمانی مشخص روی داده‌اند. نیاز بشر به اندازه‌گیری زمان، سبب ابداع نظام گاه‌شماری در جهان شده است.

۲- آموزش دهید

از دانش‌آموزان بپرسید اگر ما از زمان وقوع رویدادهای تاریخی گذشته، نظیر ظهور تمدن‌ها، انقلاب‌ها، مهاجرت‌ها، جنگ‌ها، تحولات علمی و فرهنگی و کلیه حوادث مهم دیگر مثل زمان تولد و وفات شخصیت‌های مهم مثل پیامبران و دانشمندان و سلاطین آگاهی نداشتیم، هیچ‌گاه قادر به بررسی آنها می‌شدیم؟ جواب‌ها و استدلال‌های دانش‌آموزان را مدیریت کنید، اما به آنها فرصت دهید تحلیل خود را ارائه دهند. کاوش دانش‌آموزان و کوشش برای پاسخ به این سؤال‌ها، ما را در وصول به یکی از مهم‌ترین اهداف درس، یعنی آگاهی از نقش زمان در مطالعات تاریخی، یاری خواهد کرد. توضیح دهید که توجه به زمان فقط مختص مورخان نیست، بلکه پدیده‌ای است که انسان از آغاز زندگی در کره زمین همواره با آن و سنجش آن دست به‌گریبان بوده و شناخت زمان و ترتیب تنظیم اوقات از مسائل چالش‌برانگیز زندگی او در گذشته بوده است. توضیح دهید که انسان موجودی اجتماعی است و برای زندگی در اجتماع و ادامه حیات نیاز اساسی به تنظیم امور داشته و دارد و این امر ممکن نبود مگر از رهگذر ایجاد نظام‌های گاه‌شماری. سپس از دانش‌آموزان سؤال کنید علت اختراع ساعت آفتابی، سنی و اسطرلاب چه بود. پاسخ دانش‌آموزان را بشنوید و آنها را به سوی «نیاز جدی بشر به زمان‌سنجی» هدایت کنید.

دانستنی‌های معلم

ساعت آفتابی یکی از قدیمی‌ترین ابزارهای زمان‌سنجی در طول روز بود. برخی از جوامع باستانی نظیر مصریان، بابلی‌ها، ایرانیان و یونانی‌ها دریافته بودند که سایه یک میله قائم با بالا آمدن آفتاب کوتاه شده و هر چه خورشید به سوی مغرب میل کند دوباره درازتر می‌شود. ظاهراً مصریان باستان از این پدیده استفاده کرده و گاه‌شماری آفتابی را ساختند که یک نمونه آن متعلق به دوران توت‌موس سوم (۱۵۰۰ ق.م) باقی مانده است. قرن‌ها ساعت آفتابی معمول‌ترین وسیله ملل مختلف برای نشان دادن زمان بود؛ چون امکان استفاده از آن برای همگان وجود داشت.^۱ ساعت‌های آفتابی معمولاً زمان روز را بر روی صفحه‌ای شبیه به صفحه ساعت‌های کنونی نشان می‌دهد، اما به جای دو عقربه در ساعت کنونی، دارای نشان ثابتی است که به آن شاخص می‌گویند و سایه آن با گذشت ساعات روز به دور صفحه می‌چرخد.^۲ قدیمی‌ترین شاخص یا آفتاب‌نمای موجود در جهان متعلق به مصر است که اینک در موزه شهر برلین قرار دارد و قدمت آن به ۹۰۰ سال پیش از میلاد باز می‌گردد.^۳ این شاخص یا آفتاب‌نما از ساعت آفتابی دوران توت‌موس فنی‌تر و دقیق‌تر بود.

یکی دیگر از زمان‌سنج‌های کهن ساعت شنی یا ساعت رملی^۴ (ramli) است. این وسیله عبارت از یک ظرف شیشه‌ای عمودی است که در قسمت میانی بسیار باریک می‌شود و به دو محفظه مساوی و در عین حال مرتبط با هم تقسیم می‌شود. طرز کار آن چنین است که محفظه بالایی آن با مقداری شن و گاهی آب یا جیوه پر می‌شود و در مدت معینی مثلاً یک ساعت به محفظه پایینی جاری می‌شود.^۵ پس از پیشرفت فن شیشه‌سازی، ساعت شنی برای تعیین فواصل زمان کوتاه (نهایت یک ساعت) تعبیه و ساخته شد.^۶

اسطرلاب^۷ نام نوعی اسباب و آلات نجومی قدیمی است که برای اندازه‌گیری‌های نجومی و حل بعضی مسائل نجوم به کار می‌رفت. عمده‌ترین اشکال اسطرلاب شامل اسطرلاب مسطح، خطی و کروی

۱- سعیدیان، عبدالحسین، دایرة‌المعارف نو، ج۳، تهران، علم و زندگی، ۱۳۷۸، ص ۲۵۰۵.

۲- حقایق، بابک و بابک ریاحی‌پور، دایرة‌المعارف بزرگ نونین، ۱۳۷۷، ص ۹۲۶.

۳- سعیدیان، همان.

۴- Hourglass

۵- سماواتی، رولو، دانشنامه دانش گستر، زیر نظر علی رامین و دیگران، تهران، مؤسسه علمی فرهنگی دانش گستر، ۱۳۸۹، مدخل ساعت شنی.

۶- مصاحب، غلامحسین، دایرة‌المعارف فارسی، ج۱، زیر نظر غلامحسین مصاحب، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۳، مدخل ساعت شنی.

۷- Ostorlab

است.^۱ از دیگر کاربردهای آن، جهت‌یابی بود که ستاره‌شناسان و دریانوردان از آن استفاده می‌کردند. به هنگام تدریس، بر این نکته تأکید کنید که در ابداع تقویم و سایر ابزاروآلات تنظیم زمان، دانش‌هایی چون، ریاضیات، نجوم و فیزیک نقش بسیار مهمی ایفا کرده‌اند. سپس گاه‌شماری را تعریف کنید.

(نام ماه‌های بابلی، مصری و رومی)

شماره	ماه‌های بابلی	تلفظ لاتین	ماه‌های مصری	تلفظ لاتین	ماه‌های رومی
۱	نیسانو	Nisannu	توت	Tout	مارس
۲	ایارو	Ayyaru	بابه	Baba	آوریل
۳	سیمانو	Simanu	هاتور	Hatur	مئیس
۴	دئوزو	Duuzu	کیهک	Kihak	یونیوس
۵	آبو	Abu	طوبه	Touba	کونیل
۶	اولولو	Ululu	امشیر	Amchir	سکستیل
۷	تشریتو	Tasritu	برمهات	Barmahat	سپتمبر
۸	ارخسمنا	Araxamna	برمود	Barmauda	اکتبر
۹	کیسلیمو	Kislimu	بشنس	Bashnas	نوامبر
۱۰	تبتو	Tebtu	بتونه	Bauna	دسامبر
۱۱	شباتو	Sabatu	ابیت	Abit	
۱۲	ادارو	Addaru	مسری	Masri ^۲	

در تدریس بخش گاه‌شماری‌های جهان توصیه می‌شود ویژگی‌های تقویم بابلی و مصری را در دو ستون مجزا بر روی تابلو بنویسید و سپس از دانش‌آموزان بخواهید آنها را با هم مقایسه و ارزیابی خود از این دو دستگاه گاه‌شماری را بیان کنند.

۱- مصاحب، همان، ج ۳، ص ۱۳۶.

۲- بنگرید، بیرشک، احمد، گاه‌شماری ایرانی، تهران، بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی، ۱۳۷۹، ص ۶۱۸؛ نبی، ابوالفضل، تقویم و تقویم‌نگاری، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶، ص ۱۷۶.

دانستنی‌های معلم

سال رومیان، شمسی و ماه آنها قمری بود. رومیان فاصله دو رؤیت هلال را یک ماه می‌نامیدند. ولی ترتیب صحیحی برای شمارش روزهای ماه در عرض سال نداشتند؛ زیرا تعدادی از ماه‌ها را بیست روزه و تعدادی از آنها را سی روزه حساب می‌کردند، رومیان در آغاز سال را به ده ماه تقسیم می‌کردند، ولی زمانی که نوما^۱، یکی از امپراتوران روم قدیم، به تفاوت ۱۱ روز اضافی سال شمسی نسبت به سال قمری پی برد، مجموع روزهای این اختلاف را به صورت ۲ ماه اضافی به ده ماه سال اضافه کرد. نام این ماه‌ها عبارت بود از یانواروس Januarius و فبرواروس Februarius. اما این آشفتگی تا سال ۴۶ ق.م. کماکان ادامه داشت. لذا قیصر روم، ژولیوس سزار، از دانشمند و ستاره‌شناس مشهور مصری، «سوسیگنس»، درخواست کرد تا براساس تقویم مصری، تغییراتی در این تقویم به وجود آورد.

توضیحات دقیق‌تری از تقویم رومی ارائه دهید و سپس به معرفی گاه‌شمار هجری قمری پردازید. از دانش‌آموزان سؤال کنید این تقویم بیشتر در چه حوزه‌ای از تاریخ کشورها و نیز زندگی روزمره ما ایرانیان نقش دارد.

فعالیت ۱ را با کمک دانش‌آموزان به دقت انجام دهید و در انجام آن از بخش «دانستنی‌های معلم» در زیر استفاده کنید.

دانستنی‌های معلم

اسامی ماه‌ها و تعداد شبانه‌روز آنها در تقویم هجری خورشیدی، قمری و میلادی

شماره	هجری خورشیدی	تعداد شبانه‌روز	هجری قمری	تعداد شبانه‌روز	میلادی	تعداد شبانه‌روز
۱	فروردین	۳۱	محرم	۳۰	ژانویه	۳۱
۲	اردیبهشت	۳۱	صفر	۲۹	فوریه	۲۸
					در سال‌های کبیسه	۲۹
۳	خرداد	۳۱	ربیع‌الاول	۳۰	مارس	۳۱

۴	تیر	۳۱	ربیع الثانی	۲۹	آوریل	۳۰
۵	مرداد	۳۱	جمادی الاول	۳۰	مه	۳۱
۶	شهریور	۳۱	جمادی الثانی	۲۹	ژوئن	۳۰
۷	مهر	۳۰	رجب	۳۰	ژوئیه	۳۱
۸	آبان	۳۰	شعبان	۲۹	اوت	۳۱
۹	آذر	۳۰	رمضان	۳۰	سپتامبر	۳۰
۱۰	دی	۳۰	شوال	۲۹	اکتبر	۳۱
۱۱	بهمن	۳۰	ذی القعدة	۳۰	نوامبر	۳۰
۱۲	اسفند	۲۹	ذی الحجه	۲۹	دسامبر	۳۱
	در سال‌های کبیسه	۳۰	در سال‌های کبیسه	۳۰		

تاریخچهٔ گاه‌شماری در ایران را برای دانش‌آموزان شرح دهید. ویژگی‌های تقویم اوستایی را بر روی تابلو بنویسید و از آنها بخواهید ویژگی‌های تقویم اوستایی را با تقویم بابلی، مصری و هجری قمری مقایسه و در مورد پاسخ‌های خود استدلال کنند.

فعالیت ۲ را به دقت انجام دهید. برداشت دانش‌آموزان را از معانی اسامی روزها در گاه‌شماری اوستایی جویا شوید.

بخش «ب» فعالیت ۲ را با توجه به مطالب «دانستنی‌های معلم» در زیر انجام دهید. مطالعهٔ تقویم اوستایی نه تنها از لحاظ فنی و علم گاه‌شماری مهم است، بلکه در فهم باورها، اساطیر و سنت‌های ایرانیان باستان ضرورت دارد.

دانستنی‌های معلم

- ۱- فروردین: فرور یا فرورد، فارسی هخامنشی از ریشه اوستایی Faravashi و در پهلوی به صورت فرورتین Farvartin، به معنی فروهرهای پاکان است.^۱ ماه اول سال اوستایی و روز نوزدهم ماه اوستایی نیز فروردین است. ایرانیان باستان معتقد بودند در این روز فروهر (ارواح) درگذشتگان از جهان مینوی برای سرکشی از خانواده خود فرود می‌آیند و به همین مناسبت هنگام نوروز را فروردین نامیده‌اند.^۲
- ۲- اردیبهشت: آش و هیشته Asha Vahista یا ارته و هیشته Arta Vahishta در اوستا به معنی راستی و پاکی، تقدس و قانون. ایرانیان باستان در روز اردیبهشت یعنی روز سوم ماه اردیبهشت جشنی برپا می‌کردند.^۳
- ۳- خرداد: هتورواتَ Haur Vatāt مرکب است از هتوروه haurva به معنی رسایی و کمال و جزء دوم تات tat پسوند است. این نام صفت است برای اهورا مزدا. روز ششم از ماه خرداد به مناسبت مطابقت اسم روز با ماه توسط ایرانیان جشنی برپا می‌شد.^۴
- ۴- تیر: در اوستا تیشتره tishtrya در پهلوی تیشتر thishtar یکی از ایزدان مزدیسنا و نگهبان باران است. در روز سیزدهم تیرماه جشن تیرگان برپا می‌شد. به نوشته بیرونی، آرش (قهرمان اساطیری) در روز تیر بر فراز کوه دماوند به منظور مشخص کردن مرز ایران به دستور منوچهر تیری به سوی توران پرتاب کرد.^۵
- ۵- مرداد: امرداد از ریشه اوستایی Amertata به معنی بی‌مرگی و جاودانگی، نام ششمین و آخرین امشاسپندان است. روز هفتم ماه مرداد، جشن امردادگان برگزار می‌شد.^۶
- ۶- شهریور: shahrevar جزء اول این واژه به معنی شهریاری و سرزمین و جزء دوم آن صفت است به معنی آرزو شده که از «ور» مشتق شده است. بنابراین شهریور به معنای سلطنت مطلوب یا کشور آرزو شده، است.^۷ در روز چهارم ماه شهریور جشنی برپا می‌شد که بیشتر جنبه شکرگزاری از نعمت‌های خداوند داشت.

۱- پورداد، ابراهیم، فرهنگ ایران باستان، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۹۰، ص ۵۳؛ اوشیدری، جهانگیر، دانشنامه توضیحی مزدیسنا، واژه‌نامه توضیحی آیین زرتشت، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۱، ص ۳۷۳.

۲- بیرونی، ابوریحان محمدبن احمد، آثار الباقیه، ترجمه اکبر داناسرشت، تهران، ابن سینا، ۱۳۵۲، ص ۳۲۵-۳۲۴.

۳- اوشیدری، همان، ص ۹۲؛ خیام نیشابوری، عمر بن ابراهیم، نوروزنامه، به اهتمام مجتبی مینوی، تهران، ۱۳۳۳، ص ۸۲.

۴- پورداد، یشت‌ها، به کوشش بهرام فره‌وشی تهران، دانشگاه تهران، ص ۹۵، اوشیدری، همان، ص ۲۵۳، بیرونی، ابوریحان، التفهیم لاوائل صناعة التنجیم، به تصحیح و توضیح جلال الدین همایی، تهران، هما، ۱۳۶۷، ص ۳۳۴.

۵- بیرونی، آثار الباقیه، ص ۳۳۵.

۶- بیرونی، همان، پورداد، فرهنگ ایران باستان، ص ۵۹.

۷- بهار، مهرداد، اساطیر ایران، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲، ص ۴۶؛ بیرونی، آثار الباقیه، ص ۳۳۷.

۷- مهر: در پهلوی به صورت mitr و در اوستا به صورت mitra. از بزرگ‌ترین ایزدان اوستایی و به معنی عهد و پیمان و ایزد محافظ عهد و پیمان است. در روز شانزدهم مهر به مناسبت همنام روز مهر و ماه مهر جشن مهرگان برپا می‌شد.^۱

۸- آبان: آبان Apan یا آبان، ایزد نگهبان آب است. آبان، ماه هشتم تقویم اوستایی و نیز ماه هشتم تقویم هجری شمسی است و روز دهم تقویم اوستایی در روز آبان در ماه آبان جشنی برپا می‌شد.^۲

۹- آذر: در اوستا atar و در فارسی هخامنشی آتر atar. آذر ایزد نگهبان آتش است و در نهم آذر به مناسبت همنامی آذر با ماه آذر مراسمی برگزار می‌شد.^۳

۱۰- دی: به معنی دادار یعنی آفریدگار در اوستا دتهوش Dathush. روزهای هشتم، پانزدهم و بیست و سوم هر ماه اوستایی و ماه دهم هجری شمسی به نام دی نامیده می‌شد. برای اینکه این سه روز با هم اشتباه نشود در تلفظ بعد از دی، نام روز بعد نیز خوانده می‌شد.^۴

۱۱- بهمن: در اوستا وهومنه Vohumana و در پهلوی Vahuman مرکب از دو جزء: وهو Vohu به معنی خوب و نیک و مَنَه از ریشه مَن Man به معنی اندیشیدن. وهومن در فارسی به بهمن Bahman تبدیل شده به معنای پاک و منش نیک. به مناسبت همنامی روز و ماه بهمن، در دوم بهمن مراسمی برپا می‌شد.^۵

۱۲- اسفند: اسفندارمزد با ریشه اوستایی Spenta-armaiti یکی از امشاسپندان است. واژه سپنته Spenta یا سپند به معنی پاک و مقدس و آرمئی تی Armaiti به معنی فروتنی و بردباری است. روز پنجم هر ماه تقویم اوستایی و نیز ماه دوازدهم تقویم هجری شمسی سپندار مزد نامیده می‌شد.

۱- بیرونی، التفهیم، ص ۲۶۱؛ آثار الباقیه، ص ۳۳۷.

۲- بیرونی، آثار الباقیه، ص ۳۴۰.

۳- اوشیدری، همان، ص ۶۷، بیرونی، آثار الباقیه، ص ۳۴۲.

۴- بیرونی، آثار الباقیه، ص ۳۴۵-۳۴۴.

۵- پورداد، فرهنگ ایران باستان، ص ۷۲، بیرونی، التفهیم، ص ۲۵۷.

در هنگام معرفی تقویم یزدگردی به دانش‌آموزان توضیح دهید که تقویم یزدگردی همان تقویم اوستایی دوره یزدگرد است و هیچ تفاوتی با آن ندارد. در اشاره به تقویم دوازده حیوانی، که تنها نام آن در کتاب درسی آمده، به این نکته اشاره کنید که این تقویم از دوره ایلخانیان در ایران رایج شد و در دوره صفویان و قاجاریان، در کنار تقویم هجری قمری، از تقویم‌های رسمی محسوب می‌شد. در هنگام معرفی تقویم جلالی، ابتدا این پرسش را در روی تابلو بنویسید: دقیق‌ترین تقویم جهان چیست؟ فرصت بدهید دانش‌آموزان دیدگاه‌های خود را بیان کنند، سپس تقویم جلالی را که اساس و پایه تقویم هجری خورشیدی است، معرفی کنید. برای جلب توجه دانش‌آموزان، از آنها بخواهید سال تولد خود و یا نزدیکان خود را به میلادی و هجری قمری تبدیل کنند. این امر انگیزه آنان را برای فراگیری این مهارت افزایش می‌دهد. قسمت «ب» فعالیت ۳ را در راستای توصیه فوق انجام دهید.

فعالیت ۴ بسیار ساده و براساس محوریت پیدایش خط، استفاده از سنگ، مس، مفرغ، آهن و نیز نوع معیشت و تحولات جهانی و ورود اسلام به ایران طراحی شده است. از دانش‌آموزان بخواهید پس از اندیشیدن کافی، پاسخ‌ها و دلایل خود را مطرح کنند.

برای انجام فعالیت ۵ توصیه می‌شود از دانش‌آموزان بخواهید به دلخواه خود رویدادهای مهم یک روز یا یک هفته، یک ماه و یا یک سال خود را انتخاب و در یک خط زمان ترسیم کنند و آن را برای جلسه بعد در کلاس ارائه دهند.

برای ورود به بحث مکان از دانش‌آموزان بخواهید به تصاویر صفحه ۱۷ نگاه کنند و سپس درباره نقش دریاها و آب‌های آزاد و گذرگاه‌های کوهستانی و دشت‌های باز و رودخانه‌های پرآب در ظهور و آفرینش تمدن‌ها و مهاجرت‌ها با تکیه بر این تصاویر به بحث بپردازند. سپس از آنها بخواهید درباره تأثیر صحراهای سوزان و رشته‌کوه‌های مرتفع، در عدم برقراری ارتباط ملت‌ها و با رونق نیافتن جوامع مدنی بحث و گفت‌وگو کنند.

موضوع دیگر، نقش محیط‌های طبیعی بر نوع فعالیت‌های انسان در طول تاریخ است. از دانش‌آموزان بخواهید با توجه به اقلیمی که در آن زندگی می‌کنند، نقش عوامل محیطی را بر شکل معماری خانه‌ها، معیشت و کسب و کار، چهره ظاهری و خلق و خوی مردم و حتی جمعیت و گردشگری مورد بررسی قرار دهند. در این راستا و از طریق بارش فکری به آنان فرصت دهید پاسخ‌های خود را ارائه دهند و این پاسخ‌ها را دو تن از دانش‌آموزان بر روی تابلوی کلاس درج کنند. آن‌گاه خودتان پاسخ‌ها را جمع‌بندی نمایید. این پرسش و پاسخ‌ها شما و دانش‌آموزان را برای ورود به بحث جغرافیای تاریخی آماده می‌کند. حال توضیح دهید که جغرافیای تاریخی عبارت از مطالعه و بررسی نقش عوامل محیطی و انسانی در گذشته یک سرزمین

است. به عبارت دیگر جغرافیای تاریخی، دانشی است که به مطالعهٔ مرزها، مهاجرت‌ها، نقش عوامل محیط طبیعی نظیر آب و هوا بر شکل‌گیری تمدن و ایجاد سکونتگاه‌های بشری و تأثیرات انسان بر محیط طبیعی می‌پردازد. در اینجا مستند «جغرافیای تاریخی خلیج فارس» را با استفاده از نرم‌افزار «بر فراز آسمان» بخش کنید و سپس از دانش‌آموزان بخواهید برداشت خود را از آن بیان کنند. جست‌وجو و کاوش صفحهٔ ۱۸ را با گروه‌بندی دانش‌آموزان طراحی و شکل دهید و سعی کنید یکی از دانش‌آموزان فعال و مصمم را در رأس هر گروه بگذارید؛ دانش‌آموزی که انگیزهٔ لازم برای انجام این تحقیق را دارد و می‌تواند این انگیزه را به هم گروهی‌های خود منتقل کند. از دانش‌آموزان بخواهید تا حد امکان از اصول پژوهش درس اول پیروی کنند. برای تحقیقات، نمرهٔ ویژه و با همکاری مدیر مدرسه جوایزی را در نظر بگیرید.

سپس برای تدریس نقشه‌های تاریخی، دو نقشهٔ تاریخی را بر روی تابلو نصب کنید؛ مثلاً ایران در دورهٔ قاجاریه و صفویه یا نقشهٔ ایران عصر هخامنشی یا یک دورهٔ دیگر. از دانش‌آموزان بخواهید پایتخت، جاده‌ها، وسعت قلمرو، همسایگان و اموری از این قبیل را مقایسه کنند و برداشت‌های خود را به صورت آزاد بیان کنند؛ برداشتی که از عمق ذهن دانش‌آموز بیرون می‌آید و به او القا نشده است.

۳- به پایان ببرید

در مرحله پایانی، چکیدهٔ درس را بیان و از تفصیل بی‌مورد پرهیز کنید؛ زیرا نه زمان آن را دارید و نه دانش‌آموزان آمادگی شنیدن مباحث تکراری را دارند. در این مرحله مهم‌ترین محورهای درس یعنی نقش زمان و مکان، اهمیت زمان‌شماری و نقش عوامل محیط طبیعی بر زندگی انسان‌ها و نقش آنها در ظهور تمدن‌ها را بیان کنید. پیشنهاد می‌شود در این مرحله نیز بخشی از این کار را به دانش‌آموزان محول کنید و این کار را به عنوان بخشی از ارزشیابی دانش‌آموزان قرار دهید.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی - علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخ‌گویی به پرسش‌های نمونه - میزان تحقق انتظارات یادگیری است.

منابع برای مطالعه بیشتر

کتاب‌ها

- بیرشک، احمد، *گاهنامه تطبیقی سه هزار ساله*، تهران، بنیاد بزرگ دانشنامه فارسی، ۱۳۸۰.
- گرنویل، فریمن، *تقویم‌های اسلامی و مسیحی و جدول‌های تبدیل آنها به یکدیگر*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، قلم، ۱۳۵۹.
- ملک پور، ایرج، *تقویم پنج هزار ساله هجری شمسی*، تهران، پژوهشکده راه کمال، ۱۳۷۸.
- نبی، ابوالفضل، *تقویم و تقویم‌نگاری در ایران*، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵.
- ووستنفلد فردیناند و ماهلر، ادوارد، *تقویم تطبیقی هزار و پانصدساله هجری قمری و میلادی*، به کوشش حکیم‌الدین قریشی، تهران، فرهنگسرای نیاوران، ۱۳۶۰.
- عبداللهی، رضا، *تحقیقی در زمینه گاه‌شماری هجری و مسیحی*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۵.
- عبداللهی، رضا، *تاریخ تاریخ در ایران*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۹.
- رضی، هاشم، *گاه‌شماری و جشن‌های ایران باستان*، تهران، سازمان انتشارات فروهر، ۱۳۸۵.
- بهروز، ذبیح‌الله، *تقویم و تاریخ در ایران*، از رصد زرتشت تا رصد خیام زمان مهرمانی، تهران، بی‌نا، ۱۳۶۸.
- بیرونی، محمدبن احمد (ابوریحان)، *التفهیم لاوائل صناعة التنجیم*، به تصحیح و توضیح جلال‌الدین همای، تهران، هما، ۱۳۶۷.
- بیات، عزیزالله، *کلیات گاه‌شماری در جهان*، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۱.
- خیام نیشابوری، عمر بن ابراهیم، *نوروزنامه*، به اهتمام مجتبی مینوی، تهران، ۱۳۳۳.
- بیک محمدی، حسن، *مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران*، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۳.
- تکمیل همایون، ناصر، *خلیج فارس*، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۰.
- شکوهِ، حسین، *فلسفه جغرافیا*، تهران، انتشارات گیتاشناسی، ۱۳۶۴.
- پلانهل، ژاویه، *مبانی جغرافیای تاریخ اسلام*، ترجمه عبدالله ناصری، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۰.
- لومبارد، موریس، *جغرافیای تاریخ جهان اسلام در چهارقرن نخستین*، ترجمه عبدالله ناصری و سمیه سادات طباطبایی، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۰.
- فتی، زهره، *مقدمه‌ای بر تاریخ علم جغرافیا*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۱.
- جنسن، اریلدهولت، *جغرافیا، تاریخ و مفاهیم*، ترجمه جلال تبریزی، تهران، سیر و سیاحت، ۱۳۷۶.
- پور داوود، ابراهیم، *فرهنگ ایران باستان*، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۹۰، ص ۵۳.
- اوشیدری، جهانگیر، *دانشنامه توضیحی مزدیسنا، واژه‌نامه توضیحی آیین زرتشت*، تهران، نشر مرکز،

۱۳۷۱، ص ۳۷۳.

بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد، *آثارالباقیه*، به قلم اکبر داناسرشت، تهران، ابن سینا، ۱۳۵۲، ص ۳۲۴-۳۲۵.

مقالات

۱- رضوی خراسانی، سیدحسین، «تقویم جلالی»، تهران، رشد آموزش تاریخ، دوره نهم، شماره ۴، تابستان ۱۳۸۷.

۲- رضوی خراسانی، سیدحسین، «رویکرد پژوهش‌گران ایرانی و غربی در مبانی نظری جغرافیای تاریخی»، تهران، رشد آموزش جغرافیا، دوره بیست و نهم، شماره ۳، ۱۳۹۴.

۳- رضوی خراسانی، سید حسین، کنگره بین‌المللی فرهنگ و تمدن ایران در دوره سلجوقیان، «بررسی روند ضرورت اصلاحات نظام گاه‌شماری در عصر ملک‌شاه و تبیین تقویم جلالی»، تهران، ۱۳۹۵، انجمن ایرانی تاریخ.

۴- رضوی خراسانی، سید حسین، «جستاری در باورهای دینی، اساطیری و حماسی در ساختار تقویم اوستایی»، کنگره تاریخ دانان ایران، دانشگاه الزهراء، تهران، ۱۳۹۴، انجمن ایرانی تاریخ.

۵- گنجی، محمدحسن، اشراقی، احسان، مجتهدزاده، بیروز، «رابطه تاریخ با جغرافیا» گفت‌وگو، تهران، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۱۳۸۸، شماره ۱۳۴.

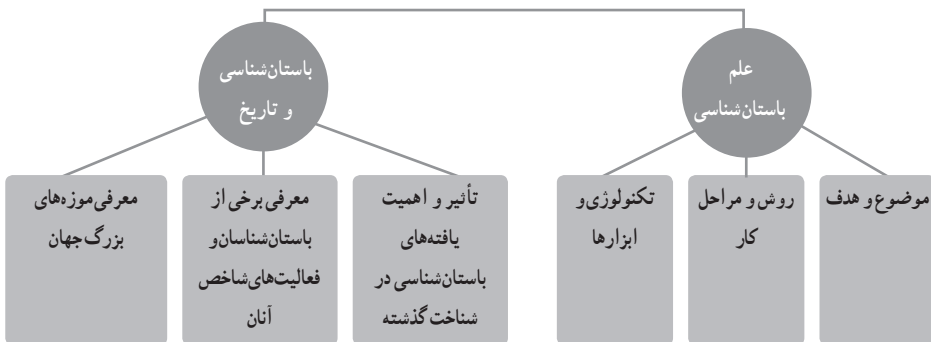
۶- نورائی، مرتضی، «جغرافیای تاریخی و تاریخ محلی، تعاملات و تمایزات»، تهران، کتاب تاریخ و جغرافیا، ۱۳۹۰، شماره ۱۶۳.

۷- گلکه، لئونار، «مبانی نظری جغرافیای تاریخی، درک تاریخی در جغرافیای یک رویکرد آرمان‌گرایانه»، ترجمه محمدجعفر جباری، تهران، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۳ و ۳۱، فروردین ۱۳۷۹، ص ۲۴-۳۷.

الف) منطق طراحی و تدوین درس

هزاران سال از زندگی انسان بر روی کره زمین می‌گذرد. در این مدت دراز، آثار فراوانی از بشر برجا مانده است. برای شناخت زندگی انسان‌های گذشته اگر تنها به آثار مکتوب تاریخی تکیه می‌کردیم، به زحمت می‌توانستیم اطلاعات ناچیزی، آن هم بیشتر از جنگ‌ها و رویدادهای سیاسی و نظامی، از دل وقایع بیرون بکشیم. وانگهی، قدمت همین مکتوبات هم به زحمت به هزاره سوم پیش از میلاد می‌رسد. امروزه دانش باستان‌شناسی، با تکیه بر شیوه‌های نوین و ابزارهای بسیار مجهز و بهره‌گیری از علوم از قبیل زمین‌شناسی، دیرینه‌شناسی، سنگ‌شناسی، شیمی و فیزیک هسته‌ای، میراث باستانی چند هزار ساله انسان گذشته را از زیر خروارها خاک و از اعماق اقیانوس‌ها و دریاها بیرون کشیده و با تعیین قدمت آنها اطلاعات ارزشمندی از فرهنگ و حیات اجتماعی انسان ماقبل تاریخ و حتی دوره تاریخی ارائه می‌دهد. حتی بسیاری از منابع مکتوب به خط یونانی، سومری و هیروگلیف مصری توسط باستان‌شناسان کشف شده است. اینک یکی از ارزنده‌ترین منابع مورخان در بازسازی و تفسیر و تشریح گذشته، دستاوردها و نتایج مطالعات دانش باستان‌شناسی است. درس حاضر با توجه به نقش و تأثیر این دستاوردهای درخشان و شکوهمند در پیشبرد مطالعات تاریخی و نیز پیوند جدایی‌ناپذیر باستان‌شناسی و تاریخ، طراحی و تدوین شده است.

شبکه مفهومی درس ۳ (باستان‌شناسی؛ در جست‌وجوی میراث فرهنگی)

هدف‌های درس ۳ (باستان‌شناسی؛ در جست‌وجوی میراث فرهنگی)
هدف کلی: شناخت موضوع، هدف، روش و ابزارهای علم باستان‌شناسی و درک اهمیت یافته‌های این علم در مطالعات تاریخی.

هدف‌های جزئی:

- شناخت و تعریف موضوع، هدف و روش علم باستان‌شناسی؛
- شناسایی ابزارهای مهم و مؤثر و مراحل کار باستان‌شناسان و روش کار آنها؛
- ارائه خلاصه‌ای از تاریخچه علم باستان‌شناسی؛
- درک و تجزیه و تحلیل و اهمیت یافته‌های علم باستان‌شناسی در مطالعه و شناخت گذشته؛
- شناسایی و معرفی برخی از موزه‌های مهم و معروف جهان؛
- تحقیق درباره زندگی و فعالیت‌های باستان‌شناختی یکی از باستان‌شناسان ایرانی و ارائه گزارش آن؛
- جست‌وجو، گردآوری و نمایش تصاویری در خصوص کاوش‌های باستان‌شناختی در ایران یا دیگر کشورها.

انتظارات عملکردی درس ۳ (باستان‌شناسی؛ در جست‌وجوی میراث فرهنگی)

انتظار می‌رود دانش آموزان در پایان تدریس این درس بتوانند:

- علم باستان‌شناسی را به اجمال معرفی و اهمیت آن را بیان نمایند؛
- مکان یا محوطه‌های باستانی را تعریف کنند؛
- مراحل کار در باستان‌شناسی را بیان کنند و ویژگی‌های هر مرحله را شرح دهند؛
- برخی از ابزارهای مهم شناسایی و کشف آثار باستانی را نام ببرند؛
- برخی از روش‌های تعیین سن آثار باستانی را معرفی کنند؛
- موزه‌های مشهور جهان را معرفی کنند؛
- رابطه علم تاریخ و باستان‌شناسی را تشریح نمایند؛
- درباره اهمیت علم باستان‌شناسی گزارشی کوتاه ارائه دهند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری مکان	دوران ماقبل تاریخ و دوره تاریخی از آغاز تا عصر حاضر.
تغییر و تداوم	سیر و تحول در ساخت ابزار از دوران ماقبل تاریخ تا به عصر معاصر؛ سیر و ترقی شیوه‌های سنتی باستان‌شناسی به روش‌های نوین و استفاده از ابزارهای جدید.
کاربست شواهد و مدارک	تصاویر و تاریخ مهم‌ترین کشفیات باستان‌شناسی در مدیترانه و جنوب غرب آسیا؛ تصاویر، شهر بومی، آرامگاه تو تنخامون، غار لاسکو، مقبره‌ها و نقش برجسته‌های نقش‌رستم، تپه باستانی کنارصندل در جیرفت، آرامگاه شی هوانگ تی، سنگ نوشته روزتا، سر در موزه ملی ایران و ابزارهای سنگی موزه تولوز فرانسه و ابزارهای کشاورزی در شرق اروپا و سایر تصاویر.
ترکیب و ارتباط	بیان تعریف دانش باستان‌شناسی؛ توضیح مراحل کار در باستان‌شناسی؛ معرفی مکان‌ها یا محوطه‌های باستانی؛ بیان برخی از روش‌های تعیین سن آثار باستانی؛ بیان مطالبی در باب اهمیت آثار باستانی؛ بیان ارزش گزارش از برخی از آثار باستانی شهر و دیار خود.
علت و معلول	وجود برخی علائم، نشانه‌ها و آثار انسانی در برخی از مکان‌ها (معلول)؛ نشانه وجود تمدن‌های باستانی (علت) است.

پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

آموزش این درس، به دلیل ماهیت ویژه آن از آن جهت که علمی است مستقل و دارای هویت مشخص و متمایز و نیز به این دلیل که دانش‌آموزان نسبت به تاریخ اطلاع بسیار کمتری از آن دارند، بسیار مهم است. از این رو بهتر است تدریس آن را با سخنرانی خشک و بی‌روح که هیچ تأثیر عمیقی بر اندیشه دانش‌آموزان نخواهد گذاشت آغاز نکنید. می‌توانید با نمایش یک فیلم از فعالیت باستان‌شناسان به مدت ده تا پانزده دقیقه در کلاس، از دانش‌آموزان بخواهید برداشت خود را از علم و باستان‌شناسی و حرفه باستان‌شناسان ارائه دهند. پیشنهاد دوم: با نمایش چند قطعه عکس از آثار باستانی و شیوه کار باستان‌شناسان و ارائه

توضیحی بسیار کوتاه، از دانش‌آموزان بخواهید در حین نمایش عکس‌ها، دیدگاه‌های خود را در مورد تصاویر بیان کنند. پیشنهاد سوم: دانش‌آموزان را به دیدن یک موزه یا یک مکان باستانی در شهر خود بفرستید و حتی‌المقدور این درس را در همان جا تدریس کنید.

۲- آموزش دهید

پس از ایجاد آمادگی، از دانش‌آموزان بخواهید به این پرسش پاسخ دهند که باستان‌شناسی درباره چه موضوعی بحث می‌کند و چرا برخی از صاحب‌نظران هدف این علم را مطالعه فرهنگ انسان در گذشته دانسته‌اند. از دانش‌آموزان بخواهید برای اثبات پاسخ‌های خود استدلال کنند و با طرح پرسش‌هایی آنها را وادار کنید با جدیت و عمق بیشتری بحث کنند. سپس با جمع‌بندی گفت و گوها به مرحله بعدی وارد شوید. با نمایش فیلم و یا تصاویری که در ابتدا به نمایش گذاشته‌اید به راحتی می‌توانید این سؤال را مطرح کنید که منظور از آثار باستانی و محوطه‌های باستانی چیست. برای آشنایی هرچه عمیق‌تر دانش‌آموزان با محوطه‌های باستانی، از فیلم‌های کوتاه و یا تصاویری از محوطه‌های باستانی ایران و جهان استفاده کنید. دانش‌آموزان با مشاهده عکس‌ها، فیلم‌ها و حتی تصاویر کتاب، دریافت‌های خود را در پاسخ به سؤال شما به کار می‌گیرند و این مسئله در فرایند یادگیری دارای اهمیت بسیار است. با ارائه توضیحات تکمیلی در باب آثار باستانی و محوطه‌های باستانی، از دانش‌آموزان بخواهید به این پرسش پاسخ دهند: چرا غارها و گورها - به ویژه گورها - از مهم‌ترین مکان‌های باستانی محسوب می‌شوند؟ سپس از آنان بخواهید اطلاعات استخراج شده از درون گورهای باستانی را دسته‌بندی کنند.

به منظور درک بهتر این بخش از درس، از دانش‌آموزان بخواهید فعالیت ۱ را انجام دهند. برای انجام این فعالیت، دانش‌آموزان کلاس را به ۵ گروه تقسیم کنید و به آنها سه تا چهار دقیقه زمان بدهید که با یکدیگر مشورت کنند. آن‌گاه از نمایندگان هر گروه بخواهید جمع‌بندی گروه خود را ارائه دهند و دلیل بیاورند که چرا این اشیا برای شناخت زندگی گذشتگان اهمیت دارند.

برای توضیح و تدریس نقش برجسته‌های نقش رستم و تپه‌های باستانی، از تصاویر استفاده کنید و از دانش‌آموزان بخواهید در باب اهمیت این آثار، به ویژه تپه باستانی کنار صندل جیرفت، توضیحاتی دهند. با ارائه محتوا از دانش‌آموزان بخواهید خودشان تجزیه و تحلیل کنند. سپس اطلاعات داده شده را سروسامان بدهید و کامل کنید.

برای شرح و توضیح مراحل کار در باستان‌شناسی، پیشنهاد می‌کنیم به ترتیب، مراحل کار باستان‌شناسان را روی تابلو بنویسید و سپس ویژگی‌های هر مرحله را توضیح دهید. برای توضیح و تفهیم بیشتر مرحله شناسایی، به ویژه کشف‌های اتفاقی، از دانش‌آموزان بخواهید شنیده‌ها و تجربه‌های خود را در کلاس بیان کنند.

دانستنی‌های معلم

شناخت و مطالعه حدود ۹۹ درصد تاریخ بشریت با قدمتی ۳ میلیون ساله در گستره دانش باستان‌شناسی قرار دارد. بسیاری از اطلاعاتی که در آینده افق تاریخ بشر را عمق و ژرفای عمیقی خواهد بخشید هنوز در دل خروارها خاک مدفون شده‌اند.^۱ کشف این آثار به مدد دستگاه‌های بسیار مدرن و پیشرفته میسر شده‌اند. در زیر، برخی تکنیک‌ها و ابزارهای شناسایی و کشف آثار باستانی را معرفی می‌کنیم.

۱- عکس‌برداری هوایی

سرزمین‌هایی که از کهن‌ترین دوران، تحت اشغال و زندگی انسان‌ها بوده دائماً در معرض تغییر و تحول است. بازسازی سیمای واقعی و زنده این چشم‌اندازها یکی از جذاب‌ترین و دشوارترین تلاش‌های باستان‌شناسی است. بازیافتن خطوط محو شده در محوطه‌های باستانی، که ظاهراً ناپدید شده‌اند، کار بسیار دشواری است. به مدد عکس‌برداری هوایی، بازسازی سیمای پنهان محل زندگی اجتماعات انسانی در گذشته میسر شده است.^۲ به کمک عکس‌برداری هوایی، مناظر وسیعی از آثار و بقایای دوران باستانی نمایان می‌شود. با این تکنیک، از محوطه‌های باستانی به طور افقی، مورب و عمودی و طی فصول و زمان‌های گوناگون و از زوایای مختلف، عکس‌برداری می‌شود. هزاران محوطه باستانی که کاملاً از دید پنهان بودند با استفاده از عکس‌برداری هوایی کشف و ثبت شده‌اند.^۳ نخستین عکس‌برداری هوایی در حوزه باستان‌شناسی توسط «گوردون ویلی» در بخش‌های ساحلی پرو موسوم به ویرو^۴ انجام شد. او توانست با استفاده از عکس‌های هوایی، تعداد زیادی از محوطه‌ها و مکان‌های باستانی را تعیین و شناسایی کند.^۵ اصولاً محوطه‌ها و بناهایی که کاملاً در دل خاک مدفون شده‌اند، به لحاظ علائم مختلف به سه گروه تقسیم می‌شوند: لکه‌های سایه‌گون^۶، لکه‌های گیاهی^۷ و لکه‌های خاکی^۸ که در تکنیک‌های عکس‌برداری هوایی آشکار می‌شوند.^۹

۱- دایرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۱، ج ۱۱، ص ۱۶۷.

۲- ساماران، همان، ص ۲۵۳-۲۵۲.

۳- فاگان، برایان، درآمدی بر باستان‌شناسی (اصول، مبانی و روش‌ها) ترجمه غلامعلی شاملو، تهران، سمت، ۱۳۹۳، ص ۳۱۴.

۴- Viru

۵- همان، ص ۳۱۷.

۶- Shadow marks

۷- Crop marks

۸- Soil marks

۹- ساماران، همان، ۲۵۳.

همچنین امروزه داده‌های رادار هوایی و ماهواره و سیستم سنجش از دور در بازسازی محوطه‌های باستانی کاربرد دارند. روش‌های الکترومغناطیسی و روش‌های الکتریکی کاوش نیز امروزه پیشرفت‌های بسیاری کرده‌اند. ردیاب‌های الکترومغناطیسی، در کشف فلزات کاربرد دارد اما دستگاه‌های الکتریکی کاربرد متفاوتی دارند. از آنجا که زمین هادی جریان الکتریسته است و درجه هدایت برحسب جنس سنگ‌ها که پوسته جامد و بیرونی زمین را تشکیل می‌دهند، متفاوت است، دیوارها، گودال‌ها، جاده‌ها، گورها، که زیرزمین مدفونند موجب تغییر رسانایی زمین می‌شوند. دستگاه پوتانسیومتر به سهولت این امر را تشخیص داده و اطلاعات زیادی از محوطه‌های باستانی را به دست می‌دهد.^۱ دستگاه پریسکوپ نیستری^۲ دستگاهی است که باستان‌شناسان را از حفاری بی‌ثمر و بی‌فایده باز می‌دارد. این دستگاه، با یک سوند یا میله ژرف‌یاب، داخل گورها یا بناها شده و از داخل آنها عکس‌برداری می‌کند.^۳ امروزه از سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی^۴ نیز برای نقشه‌برداری رایانه‌ای برخی محوطه باستان‌شناسی استفاده می‌شود.^۵

برای توضیح مرحله کاوش و حفاری، به دانش‌آموزان بگویید که کار باستان‌شناسان شبیه به کار جراحان است؛ یعنی همان‌طور که جراحان قبل از عمل جراحی بیمار را مورد معاینه‌ها و آزمایش‌های متعدد قرار می‌دهند و اطلاعات زیادی به دست می‌آورند و وقتی از علت بیماری مطمئن شدند دست به جراحی می‌زنند، باستان‌شناسان هم با استفاده از ابزارهای متعدد و پس از اطمینان یافتن از مفید بودن عملیات حفاری، دست به این کار می‌زنند. اصولاً باستان‌شناسان گاه برای نجات یک اثر و یا به منظور کاوش‌های علمی و یا ترکیبی از هر دو انگیزه، دست به کاوش می‌زنند.^۶

برای تفهیم بخش استخراج و تنظیم اطلاعات، از دانش‌آموزان پرسید باستان‌شناسان با چه معیارهایی آثار را دسته‌بندی و طبقه‌بندی می‌کنند و از آنها بخواهید دلایل خود را شرح دهند. سپس با جمع‌بندی و تکمیل مطالب مطرح شده وارد بحث مرحله بعدی، یعنی تعیین سن آثار باستانی شوید. نخست از دانش‌آموزان پرسید باستان‌شناسان چگونه عمر یک اثر را مشخص می‌کنند؛ آیا الزاماً این کار توسط خود

۱- ساماران، همان، ص ۲۶.

۲- Periscope Nistri

۳- همان.

۴- Geographic information systems (GIS)

۵- فاگان، همان، ص ۳۳.

۶- کاراژیان، عمران و دیگران، باستان‌شناسی چهل‌تکه، اصفهان، شاخص شروه، ۱۳۹۳، ص ۱۳۴.

آنها صورت می‌گیرد و یا ممکن است متخصصان رشته‌های دیگر این کار را انجام دهند. با جمع‌بندی پرسش دانش‌آموزان، به روش کربن ۱۴ و پتاسیم آرگون اشاره کنید.

دانستنی‌های معلم

روش سال‌یابی کربن ۱۴، یکی از مشهورترین روش‌های سال‌یابی مطلق برای تعیین سن و قدمت مواد آلی و مواد حاوی کربن است. این روش در سال ۱۹۴۷م توسط ویلیارد لیبی^۱ به جهان علم ارائه شد.^۲ این روش امروزه نیز از معتبرترین روش‌های مربوط به تاریخ‌گذاری آثار باستانی است. در اثر تابش اشعه کیهانی، نوترون‌هایی تولید می‌شود که پس از ورود به جو زمین و برخورد و واکنش با نیتروژن، کربن ۱۴ حاصل می‌شود.^۳ حیوان از راه تغذیه و گیاه از طریق عمل فتوسنتز، کربن ۱۴ را جذب می‌کند. رادیو اکتیویته کربن ۱۴ با جریانی یکنواخت در طی قرن‌ها کاهش یافته و تبدیل به نیتروژن می‌شود. لیبی محاسبه کرد که در ۵۵۶۸ سال، نیمی از کربن ۱۴ مربوط به هر نمونه‌ای (گیاه، حیوان و یا انسان) تجزیه می‌شود و این جریان به «نیمه‌عمر» معروف شده است. این فرایند دوباره تکرار می‌شود و آن مقدار کربن ۱۴ نیز به نصف کاهش می‌یابد و این روند آن قدر ادامه می‌یابد که کربن ۱۴ تمام می‌شود. امروزه از این روش برای تعیین سن آثاری با عمر ۴۰۰ تا ۷۵۰,۰۰۰ سال استفاده می‌کنند. سایر روش‌های سال‌یابی عبارت‌اند از:

– سال‌یابی رشد حلقه درختان (دندروکروئولوژی)؛

– سال‌یابی رادیومتریک (پرتوسنجی)؛

– سال‌یابی با استفاده از واپاشی ایزوتوپ‌های پرتوزا؛

– سال‌یابی پتاسیم آرگون؛

– سال‌یابی سرب ۲۱؛

– سال‌یابی ترمولومینسانس (گرمالیان)؛

– سال‌یابی تشدید اسپین الکترونی؛

– سال‌یابی رد شکافت هسته‌ای؛

– سال‌یابی دیرینه مغناطیسی و ...^۴

۱- W. Libby

۲- بحرالعلوم‌ی شاپورآبادی، فرانک، روش‌های سال‌یابی در باستان‌شناسی، تهران، سمت، ۱۳۷۸، ص ۵۰.

۳- فاگان، همان ص ۲۶۱.

۴- بحرالعلوم‌ی شاپورآبادی، همان، صفحات متعدد.

برای ورود به بحث موزه‌ها، از دانش‌آموزان بخواهید اگر تا به حال از موزه‌ای دیدن کرده‌اند، گزارشی از دیده‌های خود ارائه دهند. بعد از معرفی موزه‌های مشهور جهان و ایران، از دانش‌آموزان بپرسید موزه‌ها از چه نظر دارای اهمیت هستند. دانش‌آموزان را به چند گروه تقسیم کنید و سپس دیدگاه هر گروه را توسط سخنگوی گروه مورد نظر جویا شوید. این سؤال بسیار مهم است؛ زیرا تحلیل و تفسیر دانش‌آموزان نشان‌دهنده آن است که آنها به عمق ارزش آثار باستانی و حفظ و مرمت و نگهداری آن پی برده‌اند یا خیر. در پایان، ضمن جمع‌بندی دیدگاه دانش‌آموزان، یادآوری کنید که موزه‌ها محل نگهداری مهم‌ترین گنجینه‌های ملی یک کشور محسوب می‌شوند و نشانگر گستره فرهنگ و تمدن و به عبارت دیگر هویت تاریخی یک ملت در طول تاریخ‌اند. سعی کنید، در صورت امکان، از موزه‌ای در شهر و دیار خود دیدن کنید و از دانش‌آموزان بخواهید گزارشی از آن تهیه و در جلسه بعد در کلاس ارائه کنند. در غیر این صورت، فیلم و تصاویری از یکی از موزه‌های ایران و جهان به نمایش بگذارید.

برای انجام دادن فعالیت ۲، با نشان دادن تصویر سردر موزه ملی ایران، از دانش‌آموزان بخواهید بگویند معمار آن از کدام بنای تاریخی الگو گرفته است. ممکن است دانش‌آموزان نتوانند به شما پاسخ درست بدهند، اما با نشان دادن چند تصویر، به ویژه طاق کسری (از آثار معماری دوره ساسانی)، مطمئناً به پاسخ صحیح اشاره خواهند کرد.

فعالیت ۳ را به همراه دانش‌آموزان انجام دهید. تلاش کنید دانش‌آموزان دیدگاه‌های خود پیرامون فعالیت را آزادانه بیان کنند.

از فعالیت ۴ در مرحله ارزشیابی پایانی درس استفاده کنید.

با بررسی رابطه باستان‌شناسی و تاریخ و دعوت به مشارکت دانش‌آموزان در این بحث، فرایند تدریس را با جمع‌بندی از کل مباحث درس به صورت فهرست‌وار، مثل تعریف باستان‌شناسی و مراحل کار در باستان‌شناسی و روش‌های سالیابی آثار باستانی و اهمیت آثار باستانی در مطالعات تاریخی، به پایان ببرید.

۳- ارزشیابی

محور ارزشیابی علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، میزان تحقق انتظارات یادگیری است.

منابع برای مطالعه بیشتر

کتاب‌ها

- بحرالعلومى شاپورآبادى، فرانك، *روش‌های سال‌یابی در باستان‌شناسی*، تهران، سمت، ۱۳۷۸.
- دیولافوا، مادام زان، *سفرنامه خاطرات کاوش‌های باستان‌شناسی شوش*، ترجمه ایرج فره‌وشی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
- علیزاده، عباس، *تئوری و عمل در باستان‌شناسی*، تهران، سازمان چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰.
- گاراژیان، عمران و دیگران، *باستان‌شناسی چهل تکه*، اصفهان، شاخص شروه، ۱۳۹۳.
- دارک. کن. آر.، *مبانی نظری باستان‌شناسی*، ترجمه کامیار عیدی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۹۴.
- فاگان، برایان، *درآمدی بر باستان‌شناسی*، ترجمه غلامعلی شاملو، تهران، سمت، ۱۳۹۳.
- رنفرو، کالین و پل‌بان، *مفاهیم بنیادی در باستان‌شناسی*، ترجمه اکبر پورفرج و سمیه عدیلی، تهران، سمیرا، ۱۳۹۰.
- کرین، کوین، *مقدمه‌ای بر باستان‌شناسی*، ترجمه فرهنگ فارسی ندوشن و فروزنده جعفرزاده، تهران، دانشگاه تربیت مدرس (دفتر نشر آثار علمی)، ۱۳۸۳.
- نگهبان، عزت‌الله، *مروری بر پنجاه سال باستان‌شناسی ایران*، تهران، سبحان نور، ۱۳۸۵.
- سیدسجادی، سیدمنصور، *نخستین شهرهای فلات ایران*، جلد ۱ و ۲، تهران، سمت، ۱۳۸۴.
- ملک شه میرزادی، صادق، *اطلس باستان‌شناسی ایران (از آغاز تا پایان دوره یکجانشینی در روستاها)*، تهران، سمت، ۱۳۹۳.
- ملک شه میرزادی، صادق، *ایران در پیش از تاریخ: باستان‌شناسی ایران از آغاز تا سپیده دم شهرنشینی*، تهران، سبحان نور، ۱۳۹۱.
- ملک شه میرزادی و مهرآذر فارسی، *واژهنامه باستان‌شناسی*، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۹۰.

مقالات

- عبدی، کامیار، «*باستان‌شناسی و پتانسیل آموزشی آن*»، دو فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی، سال اول، ۱۳۸۸، شماره دوم: ۱۴-۱، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
- بهنام، عیسی، «*طاق کسری*»، مجله هنر و مردم، بهمن و اسفند ۱۳۵۲، شماره ۱۳۶ و ۱۳۷.
- بهنام، عیسی، «*کاوش‌های گنج‌دره*»، مجله هنر و مردم، ۱۳۵۲، شماره ۱۳۱.
- بهنام، عیسی، «*آثار هفت هزارساله دشت قزوین*»، مجله هنر و مردم، خرداد ۱۳۵۲، شماره ۱۲۸.
- بهنام، عیسی، «*شهر سوخته*»، مجله هنر و مردم، ۱۳۵۲، شماره ۱۲۶.

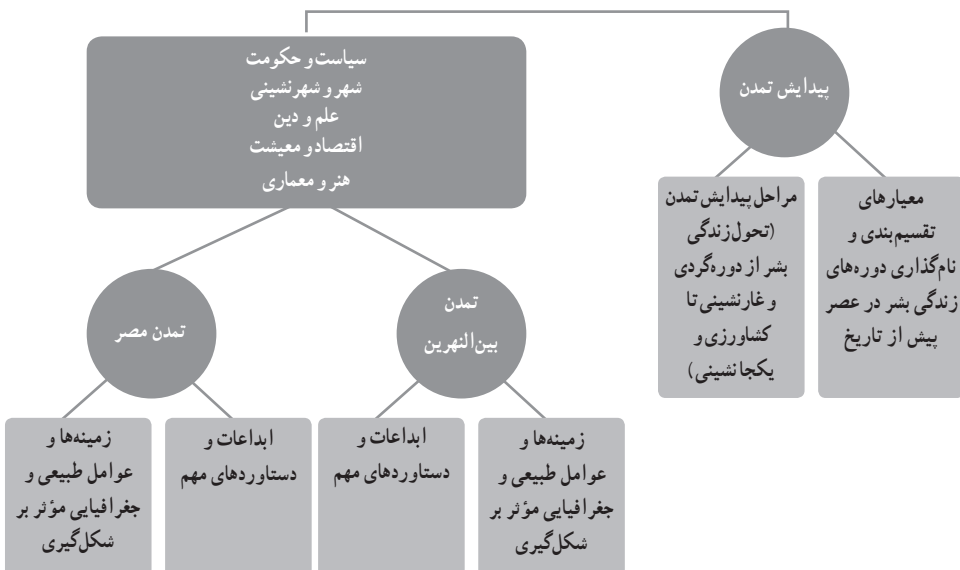
فصل دوم

جهان در عصر باستان؛ میراث بشری

الف) منطق طراحی و تدوین درس

برای فهم و درک معنای تمدن – تا آنجا که معلومات فعلی ما قد می‌دهد – مقدماً باید دید بشر در طی مسیر رو به تکامل خود از چه کوره راه‌ها و گردنه‌هایی عبور کرده، با چه موانعی رو به‌رو شده و چگونه آنها را از میان برداشته، و مجموعاً چه تجربه‌هایی اندوخته و به چه ترتیبی آنها را بر روی هم انباشته تا سرانجام موفق به ایجاد اولین تمدن‌ها شده است. به منظور آشنایی عمیق‌تر دانش‌آموزان با مفهوم و شیوه شکل‌گیری تمدن – که در سال‌های گذشته به اجمال با این واژه و مفهوم آن آشنا شده‌اند – باید نخست داستان عبرت‌انگیز کشفیات و تجربه‌اندوژی‌های انسان‌های نخستین را برای آنها بیان کرد. باید برایشان این نکته را روشن کرد که آدمیان نخستین چگونه، گام به گام، نیروهای طبیعی را مسخر کرده و به فرمان خود درآوردند و به چه ترتیب از حالت سرگردانی در کوه و دشت، سرانجام به یکجانشینی رسیدند و روستاها و سپس شهرها را به وجود آوردند. دانش‌آموزان، پس از آشنایی با دستاوردهای بشر پیش از عصر تمدن، آماده می‌شوند تا به ارزش و عظمت نخستین تمدن‌های بشری پی ببرند و با وقوف بر مسیر پرییج و خمی که بشر طی کرده است، جایگاه بی‌همتای این تمدن‌ها را در تاریخ باستان دریابند. تمدن‌های بین‌النهرین و مصر، دو نمونه تمام‌عیار و کاملی است که در این درس به عنوان اولین تجارب بشری در زمینه ساخت و پرداخت تمدن مطرح و بررسی شده‌اند.

شبکه مفهومی درس ۴ (پیدایش تمدن؛ بین‌النهرین و مصر)

هدف‌های درس ۴ (پیدایش تمدن؛ بین‌النهرین و مصر)

هدف کلی: شناسایی و تجزیه و تحلیل مراحل و عوامل مؤثر بر پیدایش و تکامل تمدن و شناخت ویژگی‌ها و دستاوردهای تمدن‌های کهن بین‌النهرین و مصر.

هدف‌های جزئی:

- شناسایی و توصیف دوره‌های زندگی انسان‌ها در دوران پیش از تاریخ؛
- شناسایی معیارهای تقسیم‌بندی و نام‌گذاری دوره‌های زندگی انسان پیش از تاریخ؛
- ارزیابی و تحلیل روند تغییر و تحولات زندگی انسان پیش از تاریخ با استفاده از نمودار خط زمان؛
- تحلیل زمینه‌ها و عوامل جغرافیایی و طبیعی تأثیرگذار بر شکل‌گیری تمدن‌های بین‌النهرین و مصر؛
- شناسایی و توصیف برجسته‌ترین دستاوردهای تمدن‌های بین‌النهرین و مصر در ابعاد سیاسی، دینی، اقتصادی و معماری؛
- مقایسه برخی از ویژگی‌های تمدن‌های باستانی بین‌النهرین و مصر و بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های آنها.

انتظارات عملکردی درس ۴ (پیدایش تمدن؛ بین‌النهرین و مصر)

انتظار می‌رود دانش‌آموزان پس از تدریس درس بتوانند:

- مراحل و عصرهای زندگی انسان پیش از تاریخ را شناسایی و توصیف کنند؛
- معیارهای تقسیم‌بندی و نام‌گذاری عصرهای پیش از تاریخ را استنباط و تشریح کنند؛
- با استفاده از نمودار خط زمان، روند تغییر و تحولات زندگی انسان پیش از تاریخ را ارزیابی و تحلیل نمایند؛
- شرایط و عوامل جغرافیایی و طبیعی تأثیرگذار بر شکل‌گیری تمدن‌های باستانی بین‌النهرین و مصر را شناسایی و توصیف کنند؛
- برجسته‌ترین دستاوردهای تمدنی مردمان بین‌النهرین و مصر باستان را در ابعاد سیاسی، اقتصادی، دینی، فرهنگی و معماری، شناسایی و معرفی نمایند؛
- برخی از ویژگی‌های شاخص تمدن‌های باستانی بین‌النهرین و مصر را مقایسه و شباهت‌ها و تفاوت‌های آنها را بیان کنند.

(ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	دوره پیش از تاریخ، دوره تاریخی، دوره گردآوری خوراک، دوره تولید خوراک، عصر نوسنگی، بین‌النهرین، دجله، فرات، سومر، اکد و بابل، مصر، نیل، اهرام.
علت و معلول	گردآوری خوراک، تولید خوراک، انقلاب کشاورزی، تمدن، دجله و فرات، تمدن بین‌النهرین، پیدایش دولت شهر، نیل، تمدن مصر.
تغییر و تداوم	دوره گردآوری خوراک، دوره تولید خوراک، تمدن بین‌النهرین، تمدن ایران.
کاربست شواهد	خط زمان، تصاویر، نقشه، نمودار.
ارتباط و ارائه	ارائه تحقیق در باره انقلاب کشاورزی و نتایج آن، ارائه تحقیق درباره قانون‌نامه حمورابی و محتوای آن و ارائه آن به وسیله پاوربونت، ارائه تحقیق درباره نقش آب و رودخانه در ایجاد تمدن، ترسیم خط زمان، تهیه پاوربونت در باب مقایسه تشابهات و تفاوت‌های اقلیمی و تمدنی بین‌النهرین و مصر.

(پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

دیر برای تدریس این درس، که نقطه آغاز درس تاریخ است، خصوصاً بخش اول آن که ناظر به زندگی و دستاوردهای انسان‌های نخستین است، بهتر است دانش‌آموزان را به محفوظاتشان در این زمینه ارجاع دهد. دانش‌آموزان درباره انسان‌های نخستین از طریق کتاب‌های درسی پایه‌های قبلی و نیز احیاناً از طریق فیلم‌های مستند یا داستانی که در این زمینه دیده‌اند یا چیزهایی که خوانده یا شنیده‌اند، اطلاعاتی اجمالی دارند. معلم می‌تواند با پرسیدن سؤالاتی در این باب از دانش‌آموزان و جمع‌بندی و توضیح و تصحیح جواب‌های آنان، درس خود را آغاز کند.

معلم همچنین می‌تواند درباره بخش‌های راجع به بین‌النهرین و مصر، با دادن اطلاعاتی از نمادهای این تمدن‌ها و کشورهایی که بر روی ویرانه این تمدن‌ها ساخته شده‌اند، به یادآوری محفوظات دانش‌آموزان کمک کند و آماده ورود به مرحله توضیح درس شود.

۲- آموزش دهید

ابتدا بهتر به نظر می‌رسد که به اختصار نکاتی درباره نحوه پیدایش حیات بر روی کره زمین - آن چنان که زیست‌شناسان می‌گویند - بیان شود و نیز مطالبی درباره آثار و بقایای انسان‌های نخستین در نقاط مختلف جهان و خصوصاً ایران مطرح گردد.

سپس با توجه دادن دانش‌آموزان به خط زمان در صفحات ۳۰ و ۳۱، مراحل دور و دراز کشف عناصر و ابزارها توسط بشر تا رسیدنش به مرحله تمدن بیان شود. دبیر در مقام بیان این مراحل و چگونگی طی یک مرحله و رسیدن به مرحله بعد، می‌تواند روابط علی و معلولی بین حوادث را به خوبی نشان دهد. تشویق دانش‌آموزان به انجام فعالیت‌های ۱ و ۲ به آنان کمک فراوانی در فهم تکامل ابزاری انسان در «دوره گردآوری خوراک» می‌کند.

در باب انجام فعالیت ۱ باید یادآور شد از آنجا که امروزه دانش‌آموزان در زندگی خانوادگی و در مدرسه کمتر با آتش سروکار دارند، برای ملموس‌تر کردن این دو فعالیت، خوب است معلم آنان را متوجه انرژی‌های جایگزین آتش، مانند برق، و اهمیت اختراع آن و نقشش در زندگی امروزی بکند و به مقایسه آن با آتش و نقش آن در اعصار پیشین بپردازد. در مورد فعالیت ۲ هم دبیر باید ذهن دانش‌آموزان را به اهمیت و نقش سنگ در زندگانی انسان‌های نخستین، به لحاظ ساختن ابزارهای مختلف از آن و تحول و تکامل تدریجی این امر، متوجه سازد.

محور بخش «دوره تولید خوراک» انقلاب کشاورزی است. «انقلاب کشاورزی» از مهم‌ترین مراحل زندگی بشر اولیه و مقدمه پیدایش تمدن است. تمرکز بر روی «انقلاب کشاورزی» و علل پیدایش و پیامدهای آن، یکی از بهترین ابزارها برای بیان روابط علی و معلولی در تاریخ و کشف معنای تحولات تاریخی است و دبیر نباید این فرصت را برای تبیین این مفهوم از دست بدهد. توجه دادن دانش‌آموزان به نقشه و نمودار صفحه ۳۴ و انجام فعالیت ۳ می‌تواند به درک مطالب این قسمت کمک زیادی بکند.

دانستنی‌های معلم

انقلاب کشاورزی و پیامدهای آن

معمولاً به سپیده‌دم مزرعه‌داری «انقلاب کشاورزی» می‌گویند. اکنون می‌دانیم اگر انقلابی هم در کار بوده بسیار کند رخ داده است. برای بیشتر اقوام، پنج یا ده نسل (۲۰۰ تا ۴۰۰ سال) طول کشیده تا این روند را تکمیل کنند. به مرور زمان، شکار و گله‌داری به عنوان طریق اصلی تأمین خوراک، جای خود را به بذرافشانی و خرمن‌چینی سپرد. معمولاً کشاورزی و شکار برای مدت‌های طولانی، دوش به دوش هم، روش اصلی تهیه خوراک بوده است. بعضی از اعضای گروه شکار می‌کردند و تعداد دیگری هم نوعی دانه از علف‌های خودرو را که شکل معمول کشاورزی بوده است، می‌رویانند. زمانی که گروهی می‌توانست معیشت اصلی خود را از طریق کشاورزی فراهم کند، انقلاب کشاورزی برای آن گروه به کمال می‌رسید.

هرچند این تحول با کندی صورت گرفت، اما استفاده از واژه «انقلاب» برای توصیف آن یکسره نامناسب نیست؛ زیرا پذیرفتن اسلوب زندگی کشاورزی، به تغییرات انقلابی فاطمی در درازمدت منجر شد. از جمله این تغییرات آن بود که اول مردم به سکونت دائمی و ادار شدند؛ چون برای نزدیکی به منطقه کشت و زرع ابتدا در آبادی‌ها و سپس در شهرهای کوچک مسکن کردند و در آنجا به زندگی و کار پرداختند و به طرق مختلف به مشاغل جدید و تخصصی شده‌ای روی آوردند که در جامعه ماقبل کشاورزی ناشناخته بود. تنها کشاورزی منظم می‌توانست احتیاجات صاحبان حرفه در شهرها را برطرف کند. کشاورزی فشرده قادر بود مواد غذایی مورد نیاز رشد جمعیت را، به‌طور پیوسته، فراهم آورد. بدین ترتیب، اولین نتیجه مهم انقلاب کشاورزی، رشد مداوم جمعیتی بود که مسکن ثابت اختیار کردند.

نتیجه دوم انقلاب کشاورزی آن بود که نیرویی در پشت سر مفهوم «مال من در مقابل مال تو» و یا به سخن دیگر طرح مالکیت خصوصی بر زمین را پدید آورد. تا زمانی که کشاورزی مرسوم نشده بود، چیزی به نام مالکیت خصوصی در میان نبود؛ تا این ایام زمین و آب و شکار و ماهی «مال» همه کسانی بود که به آنها نیاز داشتند، اما وقتی گروهی با سخت‌کوشی، مزرعه پر محصولی ترتیب دادند، خواهان مالکیت همیشگی آن شدند. گذشته از آن، اعضای گروه مجبور بودند زمین را پاک کنند، به موقع آب دهند و برای خرمن‌چینی کارگر فراهم نمایند. اگر تضمینی نمی‌داشتند که سال بعد و سال‌های بعد زمین همچنان در تملکشان باقی می‌ماند، رغبتی به انجام آن نشان نمی‌دادند.

نتیجه سوم انقلاب کشاورزی این بود که، کشاورزی گسترش «قواعد نظام‌دار» را الزام آور ساخت تا موقع بروز اختلاف بر سر مالکیت، حقوق یک طرف دعوا بر دیگری معین شود. اجرای قانون‌نامه به

دست قدرت سازمان یافته یا مقامات حکومت، از نتایج بسیار مهم رواج کشاورزی محسوب می‌شد. نتیجه چهارم نیز افزایش «تخصصی شدن کار» بود. برای زارع نوسنگی عاقلانه نبود تا بکوشد سرباز، نجار و کشاورز باشد. اگر مردم تخصصی کار می‌کردند تمام جامعه از کوشش‌های مولد آنان سود می‌برد. همین موضوع دربارهٔ نجار و سرباز هم صادق بود و از ایشان انتظار نمی‌رفت زراعت کنند.^۱

تدریس بخش تمدن بین‌النهرین بهتر است با پخش مستندی دربارهٔ تمدن سومر آغاز شود. عموم مورخان باستان و تمدن‌شناسان، بین‌النهرین را مهد اولین تمدن بشر شمرده‌اند. به همین دلیل باید ابعاد سیاسی، حقوقی، فرهنگی و اقتصادی مختلف این تمدن که به نوبه خود سنگ بنای دیگر تمدن‌هاست به نحو مبسوط و مطلوب تشریح و تفهیم شود.

برای این کار بهتر است نقشه بین‌النهرین، که در صفحه ۳۵ آمده است، محور گفت و گو درباره سه حکومت سومر، اکد و بابل قرار گیرد تا دانش‌آموزان موقعیت آن را در قبال ایران و مصر بهتر دریابند. در تدریس قسمت مربوط به سومر، بر تفهیم دو موضوع تأکید کنید: یکی ساختار و ویژگی‌های دولت-شهر و دوم اهمیت اختراع خط توسط سومریان. از رهگذر بیان ساختار و ویژگی‌های دولت-شهر، به بیان ساختار سیاست و حکومت، دیانت و اقتصاد سومر بپردازید و از رهگذر توضیح چگونگی اختراع خط به بیان تأثیر تمدن‌آفرینی خط اقدام نمایید.

دانش‌آموزان را تشویق کنید «جست‌وجو و کاوش» صفحه ۳۷ را انجام دهند و آن را در کلاس ارائه کنند. از این رهگذر می‌توانید وضعیت اعتقادات دینی مردم این عصر بین‌النهرین را روشن‌تر نمایید. در تدریس قسمت مربوط به اکد و بابل، محور بحث را تبیین حکومت حمورابی و توضیح قانون‌نامه او و نقش آن در آن عصر و اعصار بعد قرار دهید.

۱- آدلر، فیلیپ. جی، تمدن‌های عالم، ج ۱، ترجمه محمدحسین آریا، تهران، امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۹۳، ص ۳۱ با اندکی تلخیص.

دانستنی‌های معلم

تکامل خط در عصر سومریان

در زمان‌هایی طولانی (پیش از ۳۵۰۰ ق.م) روی برخی از مواد قابل نگارش، مثل گل رس، کاغذ، چوب و سنگ نشانه‌هایی مشاهده شد. آنچه سومریان در آن عصر انجام دادند و به موجب آن می‌توان ادعا کرد خط از اختراع ایشان است، آن بود که توانستند به ورای خط تصویری یا علائم برگرفته از شکل‌ها حرکت نمایند و به مرحله پیشرفته‌تری برای انتقال معنا، از طریق علائم مجرد، دست پیدا کنند. تمام خط‌هایی که از تصویر اصلی مشتق می‌شدند «خط تصویری» نام داشتند و در سراسر دنیا مورد استفاده بودند. اما خط تصویری چند عیب آشکار داشت: یکی اینکه نمی‌توانست معنای مجردات (چیزهایی که وجود مادی و محسوس ندارند) را انتقال دهد، و نیز نمی‌توانست زمان فعل، صفت یا قید و بسیاری از ویژگی‌های زبان را به دیگران تفهیم کند.

طریقی که سومریان و بعداً اقوام دیگر برای حل این مشکل پیدا کردند آن بود که توانستند به تدریج خط تصویری را به سطح بسیار پیشرفته‌تری توسعه دهند و بدین طریق علائم خاصی برای مجردات، زمان‌ها و نظایر آن ابداع کردند؛ یعنی نشانه‌هایی را یافتند که به اشیاء محسوس اشاره نمی‌کرد. به اینها «علائم قراردادی» گفته می‌شد و می‌توانستند آنها را برای بیان هر نوع معنای مورد نظر به کار ببرند؛ مثلاً اگر دو تن از ما قرار بگذاریم که علامت «ب ب» به معنای «بچه در لباس آبی» باشد، هرگاه ما این علامت را روی کاغذ یا سطح صخره یا هر جای دیگری مشاهده کنیم، همین معنا را از آن استنباط می‌کنیم. سومریان، با تأمل بسیار، خط تصویری خود را به این طریق گسترش دادند و همزمان تصاویر را نیز ساده‌تر و یکنواخت‌تر کردند تا بیگانگان هم آن را با سرعت بیشتری بنویسند و راحت‌تر بشناسند. پیشرفت مهم در مورد خط، در محدوده هزاره سوم قبل از میلاد زمانی صورت پذیرفت که عده‌ای از کاتبان فهیم، رفته رفته، علائمی را برای نشان دادن اصوات زبان گویشی پیشنهاد کردند. همین موضوع آغاز زبان مکتوب آوایی شد که در آن علائم رابطه مستقیمی با زبان شفاهی پیدا کرد. سومریان تا حد ابداع الفبا پیشرفت نکردند، اما در مسیری گام نهادند که ۲۵۰۰ سال بعد به اوج الفبا ختم شد.^۱

آموزش بخش تمدن مصر، به لحاظ برخورداری از شهرت و اطلاعات بیشتر، آسان‌تر می‌نماید. به منظور آشنا کردن دانش‌آموزان با موقعیت جغرافیایی مصر، درس را با توجه دادن آنها به نقشه مصر کهن و موقعیت رود نیل در آن آغاز کنید و توضیحات متن را در باره موقعیت جغرافیایی مصر بر روی نقشه صفحه ۳۹ به آنان نشان دهید. به انتخاب خود مستندی دربارهٔ اهرام مصر برای دانش‌آموزان بخش کنید و سپس تاریخچه کوتاه سلسله پادشاهان با همان فرعون‌ها و نظام اداری مصر را برایشان بیان کنید. بعد وارد بخش دین در مصر شوید و ضمن توضیح وضعیت دینداری و خدایان مصری برای ملموس‌تر کردن بحث، آنها را به قصه حضرت موسی و حضرت یوسف علیهم‌السلام در قرآن کریم ارجاع دهید. توصیف شخصیت فرعون و ادعاهای او بر اساس آیات قرآن، که خود سندی کهن است، بر وضوح و ملموس‌تر کردن بحث می‌افزاید.

برای توضیح وضعیت اقتصاد و جامعه مصر عهد باستان از دانش‌آموزان بخواهید که همزمان به نقشه رود نیل و نیز تصویر صفحه ۴۰ توجه نمایند. تصویر صفحه ۴۰ را در صورت امکان با پاورپوینت بزرگ کنید و نمایش دهید و با کمک دانش‌آموزان به توضیح جزء جزء آن پردازید. در این تصویر، وضعیت کشاورزی، دامداری، محصولات و کشتیرانی در مصر باستان به وضوح و زیبایی نمایش داده شده است.

برای بیان وضعیت علمی، فرهنگی و هنری مصر باستان، قطعه‌ای پایروس که در بازارهای ایران هم فراوان است، تهیه کنید و به دانش‌آموزان نشان دهید و سپس از اهمیت آن – که یکی از مهم‌ترین اکتشافات بشری است – در انتقال دانش و ادبیات سخن بگویید.

دانستنی‌های معلم

رود نیل؛ مظهر دوستی

تمدن مصر تقریباً همزمان با تمدن بین‌النهرین شروع به رشد کرد. اما رودهای دجله و فرات، به موازات آفرینش حیات، خرابی‌های شدید و غیرعادی به وجود می‌آوردند. به همین دلیل مردم از این دو رود به عنوان عامل ناامنی یاد می‌کردند و به آنها بدبین بودند. نیل بیشتر مظهر دوستی بود تا تندی و خشونت. مصر علی‌رغم خشک و بی‌آب و علف بودن، به برکت رود نیل برای مردم عصر کهن تبدیل به یکی از جذاب‌ترین مناطق روی زمین شده بود. این ویژگی مثبت در طبیعت مصر سبب پیشرفت آن شد. آب رود نیل گاه کم می‌شد اما هیچ‌گاه خشک نشد. داستان حضرت یوسف علیهم‌السلام که در قرآن و انجیل آمده

است، اشاره به هفت سال خشکسالی به دنبال هفت سال وفور در دوره میانی دوم دارد که مؤید روایت دیرینه مصریان از هفت دوره متوالی کم آبی رود نیل است. سرکشی رود نیل انگیزه‌ای بود برای سازماندهی اوضاع اقتصادی. رود امکان حمل حبوبات از یک نقطه کشور به نقطه دیگر را به راحتی فراهم می‌کرد. مهم‌تر اینکه رود مانعی دائمی برای گسترش مناطق خشک و زه‌کشی شده بود. دستیابی به این هدف مستلزم تلاش و سازماندهی قوی بود. محصولات اصلی در فصل طغیان با آب رودخانه سیراب می‌شدند، گیاهانی که در بخش بالایی، بالاتر از خط جریان آب - خطی که هنگام پربابی رودخانه علامت گذاری شده بود - رشد کرده بودند، باید در طول سال آبیاری می‌شدند. آب مورد نیاز این نواحی به وسیله دستگاهی که مصریان عهد باستان اختراع کرده بودند مستقیماً به آنجا انتقال داده می‌شد. نام این دستگاه «شاروف» است؛ شاروف، اهرمی است با وزنه تعادل که هنوز هم از آن استفاده می‌کنند. راه دیگر این بود که آب در دوره افزایش به آبگیرهای متعددی که ساخته بودند، هدایت شود و پس از آن مزارع و باغ‌ها را توسط نهرها آبیاری کنند.^۱

۳- به پایان ببرید

از آنجا که این درس از سه بخش مجزا تشکیل شده است جمع‌بندی مطالب آن قدری دشوار می‌نماید؛ از این رو در رد تلخیص مطالب و بیان مفاهیم اصلی آن باید دقت بیشتری به کار برده شود و ربط منطقی بخش‌های درس با یکدیگر به روشنی بیان گردد.

مفاهیم اصلی بخش اول :

- دوره پیش از تاریخ شامل : ۱- دوره گردآوری خوراک؛ ۲- دوره تولید خوراک؛
- انقلاب کشاورزی؛
- پیامدهای انقلاب کشاورزی : تمدن.
- مفاهیم اصلی بخش بین‌النهرین :
- تشکیل اولین دولت - شهرها؛
- دین و خدایان؛
- وضع قوانین و قانون‌نامه حمورابی؛
- تأثیر تمدن بین‌النهرین بر تمدن‌های ایران و یونان.

۱- جانسون، پل، تاریخ تمدن مصر، ترجمه منصوره وحدتی احمدزاده، تهران، بارمیس، ۱۳۹۰، ص ۱۲-۱۹ با تلخیص.

- مفاهیم اصلی راجع به تمدن مصر
- اهمیت رود نیل در ایجاد تمدن مصر؛
- دین و خدایان؛
- ابتکارات مصریان در قلمرو ادبیات و هنر.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، میزان تحقق انتظارات یادگیری است.

منابع برای مطالعه بیشتر

- آدلر، فیلیپ. جی، *تمدن‌های عالم*، ترجمه محمدحسین آریا، تهران، امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۹۳.
- لوکاس، هنری، *تاریخ تمدن از کهن‌ترین روزگار تا سده ما*، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، ج ۱، تهران، کیهان، ۱۳۶۶.
- جانسون، پل، *تاریخ تمدن مصر*، ترجمه منصوره وحدتی احمدزاده، تهران بارمیس، ۱۳۹۰.
- ولز، جورج، *کلیات تاریخ، دورنمایی از تاریخ زندگی و آدمی از آغاز تا ۱۹۶۰ میلادی*، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، سروش، چاپ دوم، ۱۳۶۵.
- مجیدزاده، یوسف، *تاریخ و تمدن بین‌النهرین*، ۳ جلد، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۶، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰.
- فوگل، اشبیل، *تمدن مغرب زمین*، ج ۱، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۰.
- تاریخ تمدن و فرهنگ جهان (ج ۱ و ۲)*، گروه نویسندگان، سرویستار راس‌ئی. دان، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، چاپ دوم، ۱۳۸۴.

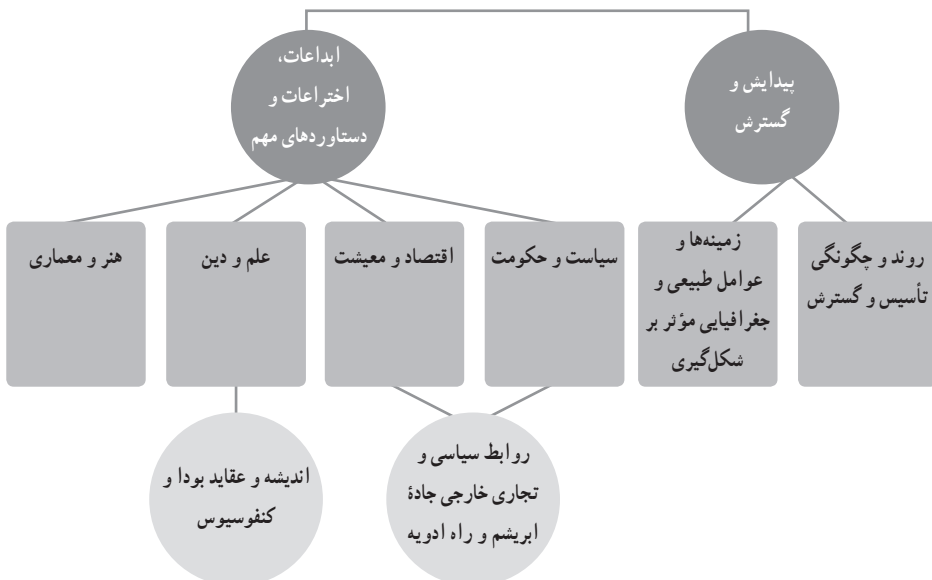
هند و چین

درس ۵

الف) منطق طراحی و تدوین درس

چگونگی شکل‌گیری، همزمانی و شناخت وجوه مشترک تمدن‌های کهن، بخشی از آگاهی‌هایی است که دانش‌آموزان برای شناخت تمدن ایران و جهان به آن نیازمندند. در این بین، دو تمدن هند و چین از جهات مختلف اهمیت دارند. تمدن هند باستان، از جنبه ساختار طبقاتی و اعتقادات مذهبی، حائز اهمیت است و مقایسه آن با وضعیت اجتماعی و اعتقادی دیگر تمدن‌ها از جمله تمدن ایران، نکات بدیعی را به دانش‌آموزان می‌آموزد. علاوه بر آن، تمدن هند مشترکاتی با فرهنگ و تمدن ایران دارد که پرداختن به آن برای آشنایی دانش‌آموزان با ریشه‌های برخی اعتقادات آریایی‌های ایران ضروری است. نقش پررنگ و ماندگار عقاید بودا در جامعه هند و بخش وسیعی از شرق آسیا و نیز پیوند سیاسی هند با حکومت هخامنشی، به اهمیت شناخت آن می‌افزاید. تمدن چین نیز به عنوان یکی از تمدن‌های ریشه‌دار شرق در بین تمدن‌های باستان، جایگاه ویژه‌ای دارد. نقش حکیمانی همچون کنفوسیوس در ترویج اصول اخلاقی و نیز اهمیت جاده ابریشم در تسهیل روابط اقتصادی و فرهنگی و تبادل دستاوردهای فکری بین شرق و غرب جهان، شناخت تمدن چین را ضرورت می‌بخشد.

شبکه مفهومی درس ۵ (تمدن‌های هند و چین باستان)

هدف‌های درس ۵ (هند و چین)

هدف کلی: شناخت عوامل و شرایط مؤثر بر شکل‌گیری تمدن‌های باستانی در هند و چین و ارزیابی ویژگی‌ها و دستاوردهای این تمدن‌ها به صورت مقایسه‌ای.

هدف‌های جزئی

- آشنایی با شرایط و عوامل طبیعی و جغرافیایی مؤثر بر شکل‌گیری و توسعه تمدن در هند و چین؛
- تشریح خلاصه‌وار روند تأسیس تمدن‌های کهن در هند و چین؛
- شناسایی و توصیف مهم‌ترین دستاوردهای شاخص تمدن باستانی هند از جنبه‌های دینی و سیاسی؛
- شناسایی و توصیف برجسته‌ترین دستاوردهای تمدن کهن چین در ابعاد سیاسی، معماری، اقتصاد و مذهب؛
- جست‌وجو و گردآوری تصاویری از اماکن، اشیاء و ظروف متعلق به تمدن‌های باستانی هند و چین.

انتظارات عملکردی درس ۵ (هند و چین)

- انتظار می‌رود دانش آموزان در پایان تدریس این درس بتوانند:
- زمینه‌ها، شرایط و عوامل طبیعی و جغرافیایی مؤثر بر شکل‌گیری تمدن در هند و چین را شناسایی و ارزیابی کنند؛
  - روند تأسیس تمدن‌های باستانی هند و چین را به اختصار شرح دهند؛
  - دستاوردهای شاخص تمدن کهن هند را در زمینه سیاست، اقتصاد و معماری شناسایی و توصیف کنند؛
  - برجسته‌ترین دستاوردهای تمدن چین باستان را در زمینه سیاست، اقتصاد، هنر و معماری شناسایی و بیان نمایند؛
  - افکار و عقاید بودا و کنفوسیوس را تشریح و مقایسه کنند؛
  - تصاویری از آثار، اشیاء، ابزارها و بناهای متعلق به تمدن‌های هند و چین را گردآوری و در کلاس نمایش دهند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	دره سند، موهنجودارو، هاراپا، دیوار چین؛ ورود آریایی‌ها به هند تا حکومت گوپتا؛ دوران نوسنگی تا سلسله هان در چین؛ رودهای هوانگ‌هو و یانگ‌تسه.
تغییر و تداوم	شهرنشینی، صنعت، کشاورزی، تجارت، مهاجرت، آیین‌های برهنی، بودایسم و کنفوسیوسم.

کاربست شواهد و مدارک	خط زمان؛ نقشه هند و چین باستان؛ تصاویر آثار باستانی هند و چین؛
ارتباط و ارائه	ارائه تحقیق ساده در باره جاده ابریشم و نقش بازرگانی و فرهنگی آن؛ تهیه پاورپوینت در ارتباط با تشابهات معماری دوره آشوکا و هخامنشی؛ ارائه تحقیق ساده در باره اصول عقاید و اندیشه‌های بودا و کنفوسیوس.

پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

درس را با توجه دادن دانش‌آموزان به نقش عوامل جغرافیایی در شکل‌گیری تمدن‌ها آغاز کنید. از دانش‌آموزان بخواهید با توجه به پیش‌آموخته‌های خود و نیز نقشه‌های هند و چین در صفحات ۴۲ و ۴۶ در مورد نقش عوامل جغرافیایی در شکل‌گیری دو تمدن هند و چین نظر دهند. از دانش‌آموزان بپرسید چرا تمدن هند و چین در بخش‌های خاصی از این دو سرزمین آغاز شده است.

با استفاده از نقشه طبیعی، موقعیت شبه‌قاره هند و کشور هند را برای دانش‌آموزان تشریح کنید: شبه‌قاره هند در جنوب غربی قاره آسیا قرار دارد. از جنوب، غرب و شرق به اقیانوس هند و از طرف شمال به رشته کوه‌های هیمالیا محدود می‌شود. رودهای سند و گنگ از هیمالیا سرچشمه می‌گیرند. رود سند به سمت جنوب غرب جاری است و به پنج شاخه تقسیم می‌شود که به آن پنجاب می‌گویند و در پاکستان جریان دارد. شبه‌قاره هند شامل کشورهای هند، پاکستان، سریلانکا، و بنگلادش است. منظور از هند باستان در این درس، قلمرو تمامی این کشورها است که در قرن بیستم هر یک به عنوان کشوری مستقل شناخته شده‌اند.

۲- آموزش دهید (فعالیت‌های یادگیری)

در تدریس این درس می‌توان از روش‌های متنوع سخنرانی و ارائه اطلاعات، پرسش و پاسخ و مشارکتی و واداشتن دانش‌آموزان به انجام فعالیت‌های گوناگون استفاده کرد.

نقش عوامل جغرافیایی در شکل‌گیری دو تمدن هند و چین، ابداعات و دستاوردهای آنها، اعتقادات، آرا و اندیشه‌های دینی، اجتماعی و اخلاقی مصلحان و اندیشمندان این دو تمدن، نقش شخصیت‌ها در ایجاد حکومت‌های یکپارچه و روابط این دو سرزمین با تمدن‌های دیگر، مفاهیم اصلی این درس را تشکیل می‌دهد و شایسته است که در تدریس، انجام فعالیت‌ها و ارزشیابی مورد توجه قرار گیرند.

پس از دریافت نظرات دانش‌آموزان، به اهمیت و نقش رود سند و رودهای هوانگ‌هو و یانگ‌تسه در شکل‌گیری تمدن در دو سرزمین هند و چین پردازید و به صورت ساده این موضوع را با نقش رودهای دجله و فرات و نیل در بین‌النهرین و مصر مطابقت دهید. آنچه در فراز نخست درس اهمیت دارد، برقراری پیوند مناسب بین موضوع بخش ابتدایی این درس با درس ۴ و بخشی از درس ۲ است که در آن به نقش عوامل جغرافیایی و طبیعی در شکل‌گیری تمدن پرداخته شده است. علاوه بر آن، بر نقش باستان‌شناسی که موضوع درس ۳ است، در شناسایی تمدن‌های هند و چین باستان تأکید کنید. اشاره کنید که شکل‌گیری تمدن‌ها، از نظر دوره‌بندی، مربوط به دوره پیش از تاریخ است و در حیطه فعالیت دانش باستان‌شناسی قرار دارد. پس آشنایی ما با دوره آغازین تمدن‌های هند و چین، حاصل کاوش‌های باستان‌شناسی است. این روش، انسجام موجود در بین درس‌ها را عینیت می‌بخشد و از تبدیل آنها به واحدهای یادگیری مجزا و بی‌ربط، جلوگیری می‌کند.

از دانش‌آموزان بخواهید محل دو شهر موهنجودارو و هاراپا را بر روی نقشه هند پیدا کنند و موقعیت آنها با رود سند را نشان دهند. همچنین پرسش کنید که وجه مشترک شکل‌گیری تمدن هند با تمدن بین‌النهرین چیست. معماری و شهرسازی و بناهای مختلف شهرهای موهنجودارو و هاراپا، سفالگری، نساجی، ساخت ابزارها و خلق آثار هنری، از دستاوردهای تمدن دره سند بوده و رود سند در ایجاد جامعه اولیه کشاورزی و شروع تمدن در سرزمین هند نقش اساسی داشته است.

در حین تدریس از دانش‌آموزان بخواهید تفاوت‌های تمدن دره سند با تمدن‌های بین‌النهرین و مصر را بیان کنند. از جمله تفاوت‌های تمدن هند با تمدن‌های بین‌النهرین و مصر این است که به جز کتیبه‌های کوچک روی مهرها، آثار مکتوب چندانی از تمدن دره سند به دست نیامده است؛ بنابراین، در مقایسه با آن تمدن‌ها، اطلاعات چندانی درباره تمدن هند پیش از آریایی‌ها در دست نیست و اطلاعات موجود برگرفته از کاوش‌های باستان‌شناسی است.

مهاجرت آریایی‌ها به هند نیز به نوعی با وضعیت خاص این سرزمین ارتباط دارد و شایسته است به عنوان موضوعی بنیادی از جنبه‌های مختلف مورد توجه قرار گیرد. از دانش‌آموزان بپرسید چرا مهاجران آریایی از سمت شمال غرب هند وارد آن سرزمین شدند. در تشریح این موضوع، عامل طبیعی و موقعیت خاص شمال غرب هند که ناشی از جریان رود سند است، مورد توجه قرار گیرد. در انتخاب شمال غرب هند، به عنوان مقصد مهاجران آریایی، رود سند و آبادانی ناشی از آن نقش اساسی داشته است.

از دانش‌آموزان بپرسید عامل مؤثر در تسلط آریایی‌ها بر بومیان هند چه بوده و استقرار آریایی‌ها در هند چه تغییر و تحولاتی در آن سرزمین ایجاد کرده است. آنچه در پاسخ این پرسش‌ها مطرح می‌شود مسائل مختلفی از هند باستان را روشن می‌کند. پس از دریافت پاسخ دانش‌آموزان، به تشریح این مسائل پردازید. از جمله علل برتری آریایی‌ها بر بومیان هند، استفاده این اقوام تازه وارد از اسب و ارابه بود. علاوه بر آن،

تمدن درهٔ سند به دلایل گوناگون، از جمله وقوع سیل‌های پیاپی، تضعیف شده بود و توان مقاومت در برابر مهاجران را نداشت.

ورود آریایی‌ها به هند، سرفصل جدیدی در تاریخ آن سرزمین به شمار می‌آید. بنابراین، تأثیرات این پدیده را در هند مورد توجه قرار دهید. از جمله این تأثیرات، رواج سرودهای دینی به صورت شفاهی، قربانی کردن حیوانات و رواج چندخدایی در هند است. تکیه بر فرهنگ شفاهی و نداشتن خط و نوشتار از جمله ویژگی‌های اجتماعی اقوام آریایی مهاجر به هند است که با شیوهٔ زندگی آنها تناسب دارد.

اساس فعالیت شمارهٔ ۱ بر آموخته‌های دانش‌آموزان از درس ۴ و ۵ و توجه آنان به نقشه‌های صفحات ۳۵، ۳۹، ۴۲ و ۴۶ است. ویژگی مشترک تمدن‌های بین‌النهرین، مصر، هند و چین باستان این است که وجود رودهای پرآب و زمین‌های آبرفتی کنارهٔ رودها در شکل‌گیری آنها نقش اساسی داشته است. تمدن در این سرزمین‌ها با کشاورزی و یکجانشینی آغاز شده است. نخستین مراکز جمعیتی و شهرها در کناره رودها ایجاد شده است.

نقش برهمنان در ایجاد و تکوین آیین پیچیده برهمنی و نیز شکل‌گیری جامعه طبقاتی در هند، فراز دیگری از درس است که پیشنهاد می‌شود به صورت توضیحی ارائه شود. با توضیحات کامل، منظور از طبقاتی بودن جامعه هند باستان برای دانش‌آموزان تفهیم شود. در این فراز از درس، مقایسهٔ عقاید مذهبی تمدن هند و بین‌النهرین و وجوه مشترک آنها شایسته توجه است.

در زمینه اندیشمندان و مصلحان هند و چین، توجه به مسائل اساسی مورد نظر بودا و کنفوسیوس و مقایسهٔ اندیشه‌های آنان از جمله مباحث اساسی درس است که جا دارد معلمان ضمن توجه به شرایط ظهور این اندیشمندان، با مشارکت دانش‌آموزان، اندیشه‌های آنان را مقایسه کنند. در همین ارتباط، به آثار و پیامدهای اجتماعی این گونه اندیشه‌ها در جوامع هند و چین بپردازید.

مبحث تاریخ سیاسی چین پیش از تشکیل امپراتوری توسط شی هوانگ تی را به شیوهٔ مقایسه‌ای تدریس کنید. پیشنهاد می‌شود این بخش از تاریخ چین را با تاریخ سیاسی بین‌النهرین مقایسه کنید. مقایسه را به دانش‌آموزان واگذار کنید و خودتان نقش ناظر و هدایت‌کننده بحث را بر عهده بگیرید.

دانستنی‌های معلم

تمدن هند

وداها: واژه ودا (veda) در زبان سانسکریت از ریشه وید (vid=دانستن) مشتق شده و به معنی «دانش» است؛ اما به صورت اخص به معنی «دانش الهی» است.

ودا مشتمل بر چهار کتاب است به نام‌های: ریگ ودا، یجور ودا، ساما ودا و اتهرو ودا (اتروه ودا) (atharva veda). کتاب‌های چهارگانه ودا نوشته‌ها و رساله‌هایی شامل مسائل و احکام مذهبی، آیین پرستش، دستور قربانی کردن و تفسیرهای فلسفی است. این رساله‌ها، ادبیات مقدس هندو را دربر می‌گیرد. یکی از متون کهن هند، اوپانشادها است که تبیین فلسفه وداها به شمار می‌رود.

کتاب ودا در نظر غالب هندوان، در حکم وحی منزل است و از نظر دین‌باوران هندو، تعلیمات آن کامل و بالاترین سند و مدرک مذهب است. این تعلیمات، حاکم بر جمیع شئون زندگی هر فرد هندو است و وظایف او را در هر مرحله از مراحل تولد و کودکی و جوانی و پیری و مرگ تعیین می‌کند.^۱

سرودهایی که روحانیان آریایی با خود به هند آورده بودند، سینه به سینه نقل می‌شد و در هزاره اول قبل از میلاد گردآوری و تنظیم شد. با آنکه هنوز به نوشتن در نیامده بود، به آن چنان با چشم تقدس نگریسته می‌شد که کوچک‌ترین تغییری در آن روا دانسته نمی‌شد.

سرودهایی که روحانیان آریایی (برهمنان) سروده بودند، به صورت شفاهی، به نسل‌های بعدی منتقل می‌شد و مدت‌ها طول کشید که به صورت مکتوب در بیایند. مجموعه این سرودها «ریگ ودا» نام دارد. ریگ ودا مجموعه ادبیاتی است که در نیمه اول هزاره اول ق.م به صورت شفاهی به وجود آمده است. در سرودهای ریگ ودا به وقایع مهم هند در آن روزگار به صورت مبهم اشاره شده است. حتی درباره اوضاع اجتماعی، اطلاعات کمی در آن وجود دارد و عمده اطلاعات آن مربوط به مذهب است. از طریق سرودهای ریگ ودا و اتروه ودا (atharva veda) اطلاعات مربوط به قربانی کردن، اندیشه عرفانی و نمای کلی فرهنگ آن دوره روشن می‌شود. دوره وداها، براهمانا و اوپانشادها نوعی گذر از پیش از تاریخ به تاریخ است و تاریخ هند با آریایی‌ها آغاز می‌شود.^۲

طبقات اجتماعی: آریایی‌ها هنگامی که به هند وارد شدند نوعی تقسیم‌بندی طبقاتی که مبتنی بر اشرافیت قبیله‌ای بود را با خود به آن سرزمین منتقل کردند. این اقوام هنگامی که در کنار بومیان سیه چرده هند ساکن شدند، بر پاکی خون و نژاد خود تأکید کردند و تقسیم‌بندی طبقاتی سخت‌تری را بنیان نهادند. در

۱- گزیده سرودهای ریگ ودا، تحقیق و ترجمه سید محمدرضا جلالی نایینی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۵، صص ۶۵-۶۸

۲- لولین بشم، آکتور، هند باستان، ترجمه فریدون بدره‌ای و محمود مصاحب، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۴، صص ۴۵ و ۴۶.

پایان دوره ریگ ودا، جامعه هند به چهار طبقه که جنبه تقدس دینی داشت، تقسیم می‌شد. این چهار طبقه، روحانیان (برهمنان)، جنگجویان، کشاورزان و کارگران بودند و در سراسر دوره ریگ ودا تبلور پیدا کردند.^۱

دراویدی‌ها، مهاجران آریایی، عصر برهمنی: دراویدی‌ها مردمانی کشاورز بودند و خدایانی را پرستش می‌کردند که به گونه‌ای با باروری و حاصلخیزی ارتباط داشت. آنها خالق تمدن درخشانی بودند که در دره رود ایندوس (سند) و شهرهای هاراپا و موهنجودارو شکل گرفت. از حدود ۱۷۰۰ پیش از میلاد، آریایی‌های سوارکار و جنگجو وارد هند شدند و دراویدی‌ها را مغلوب کردند. در مقایسه با دراویدی‌های یکجانشین و ساکن، آریاییان کوچروانی بودند که خدایانشان کمتر با خاکی که بر روی آن زندگی می‌کردند پیوند داشت. دانش ما از خدایان آریایی، برگرفته از مجموعه سرودهای وداها است که در حدود ۸۰۰ پیش از میلاد گردآوری و ثبت شده‌اند. در هنگام تنظیم و ثبت وداها، خدایان آریایی شکل اصلی خود را از دست داده بودند. ایندرا (خدای توفان و پدید آورنده رعد)، پرتیوی (خدای زمین)، دیانوس (خدای آسمان)، وایو (خدای باد) از جمله خدایان عصر ودایی آریایی‌های هند بودند. عصر برهمنی، دوره درهمی و ترکیب باورها و اعتقادات دینی بود. در این عصر، پیش از آنکه اعتقادات کهن منسوخ شود، نظام جدیدی پدید آمد. با تحول پیوسته آنها اسطوره‌های موجود نیز به تحلیل دوجانبه تمایل به همه خدایی یا وحدت وجودی ناشی از تجربیات برهمنان و تلاش برتری جویی خدایان کهن مانند وارونا، میترا، ایندرا و آگنی در نظام چندخدایی کهن ودایی روی آورد.^۲

رشد قدرت برهمنان و فزونی گرفتن ایده‌های غیرقابل فهم برای مردم عادی موجب شد که مردم را آزاد بگذارند تا به باورها و اعتقادات خود بپردازند. کاهنان در تحکیم موقعیت خویش، به انجام مراسم قربانی و اهمیت بخشیدن به آن روی آوردند و انجام این مراسم را به خود اختصاص دادند. قربانی آنها غالباً با مراسم فدیة دادن سومه و بعدها شیر و ماست انجام می‌شد. موقعیت کاهنان به جایی رسید که قدرت و منزلتشان از خدایان بیشتر شد.

در دوره برهمنی، خدای برهما در مقام آفریننده نخستین خدایان و پاسدار جهان و پدر همه انسان‌ها تبدیل شد.^۳

۱- همان، صص ۵۱ و ۵۲

۲- ایونس، ورونیکا، اساطیر هند، ترجمه باجلان فرخی، تهران، اساطیر، ۱۳۷۳، صص ۶۱، ۶۲-۲۵

۳- همان، صص ۶۲ و ۶۷

دانستنی‌های معلم

تمدن چین

موقعیت جغرافیایی و اقلیم طبیعی: اقیانوس‌ها، کوه‌های بلند و بیابان‌های وسیع سرزمین چین را از اطراف فرا گرفته‌اند. این موقعیت خاص موجب شده که بخش زیادی از تاریخ این سرزمین در انزوای، امنیت، دوام و ثبات نسبی سپری شود. از این رو چینی‌ها سرزمین خود را تی‌ین هو (زیر آسمان)، سه‌های (میان جهان دریا)، چونگ کوئو (ملک میانین)، و چونگ (ملک گل آذین میان مردم)، خوانده‌اند. تمدن چین در امتداد رودهای متعدد شکل گرفت: رودخانه‌ی یانگ تسه که در سرزمین‌های حاصلخیز جنوب چین جریان دارد؛ رود زرد یا هوانگ هو از کوه‌های غربی سرچشمه می‌گیرد و دشت‌های شنی و رسی مسیر خود را با گل و لای حاصلخیز و سیراب می‌کند. رود وی و رودهای دیگری نیز در چین جاری هستند. وجود این رودخانه‌های پرآب، نقش اساسی در شکل‌گیری تمدن چین داشته است.^۱

دوره حکومت‌های محلی تا شی‌هوانگ‌تی و سلسله‌هان: تا پیش از تأسیس حکومت یکپارچه توسط ژنگ (شی‌هوانگ‌تی)، چین وحدت سیاسی نداشت و دوره‌های متعددی از حکومت‌های پر شمار محلی، اتحادیه‌های سیاسی، جنگ‌های داخلی و تهاجم اقوام غیر متمدن را از سر گذرانده بود. در این دوران بسیار طولانی که از دوران افسانه‌ای و اسطوره‌ای چین آغاز شده و تا ۲۲۱ ق.م به طول انجامید، چینی‌ها در حوزه فرهنگ، تمدن و علم به پیشرفت‌هایی دست یافتند. استفاده از مفرغ و آهن در ساخت ابزارها، قانونگذاری (تدوین قانون)، شیوه مالیات‌گیری، تقویت فنون و شیوه‌های جنگی و نظامی، کشاورزی، ساخت دیوارهای دفاعی، اندیشه‌های فلسفی و شیوه‌های حکومت‌داری و تشکیلات اداری، از جمله دستاوردهای چینی‌ها در این دوره طولانی بود.

در زمان سلطنت شی‌هوانگ‌تی، آثار فلسفی، از جمله کتاب‌های کنفوسیوس، به دستور حکومت آتش زده و تعدادی از اندیشمندان چینی کشته شدند.

در چین باستان، عرف و قانون، در کنار یکدیگر، جامعه را اداره می‌کرد. بیش از قانون، حاکمیت رسوم و سنن، موجب تحکیم و ثبات سازمان اجتماعی چین شده بود. گستردگی خاک، دوری از مراکز شهری و پایتخت، وجود موانع طبیعی، نبودن وسایل حمل و نقل و ارتباطی سریع، حکومت‌ها را ناچار کرده بود که به نوعی خودمختاری در هر ناحیه تن دهد.

۱- جرالدفیتز، تاریخ فرهنگ چین، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶، ص ۳-۱؛ نامدار آزادگان، تمدن چین،

حاکمان چین عنوان «خاقان» داشتند و از جایگاه ممتاز و حق الهی حکومت برخوردار بودند. خاقان‌ها، بغپور (فرزند آسمان) و نماینده خدا در روی زمین محسوب می‌شدند. خاقان با کمک دو شورا، مرکب از شاهزادگان و وزیران و هیأت‌های شش‌گانه، کشور را اداره می‌کرد. بر طبق یک سنت دیرین، کارگزاران حکومتی از میان کسانی که آموزش‌های خاصی را گذرانده بودند، انتخاب می‌شدند. عمده این آموزش‌ها بر یادگیری آثار اخلاقی و فلسفی و ادبی فلاسفه و حکمای همچون کنفوسیوس، تانگ و کونگ مبتنی بود. از دوره حکومت سلسله هان، انتخاب کارگزاران حکومتی بر اساس امتحانی بود که از این آثار از داوطلبان ورود به دستگاه اداری و حکومتی گرفته می‌شد. این روش، راه را برای همه اقبشار اجتماع به عرصه کارهای حکومتی را باز می‌کرد.^۱

کنفوسیوس و لائوتسه

دو آیین کنفوسیسیسم و تائوئیسیسم آیین‌های باستانی چین هستند. کنفوسیوس که در زبان چینی «کونگ فو تسو» نام دارد، در ۵۶۹ ق. م متولد شد. در حدود ۵۰ سالگی مکتبی اخلاقی ایجاد کرد و به هدایت مردم مشغول شد. در ۵۰۱ ق. م به فرمانروایی ایالت لو رسید، اما از آن کناره‌گیری کرد. به کنفوسیوس لقب «سقراط چین» داده شده است. آیین کنفوسیسیسم درباره انسان و انسانیت است و بر اصول اخلاقی قرار دارد. این آیین پرستشگاه و کاهن ندارد. کنفوسیوس به پرستش آسمان معتقد است و از آن با عنوان «شانگ تی» یاد می‌کند. درباره نظام جهان به وجود دو نیروی مثبت (یانگ) و منفی (یون) اعتقاد دارد و این دو نیرو را سر منشأ خلقت آسمان و زمین و انسان می‌داند.

کنفوسیوس می‌گوید انسان پاک سرشت آفریده شده و این سرشت پاک و نیک را باید با نور معرفت و آموزش تکمیل کند. او می‌گوید اساس جامعه انسانی بر پنج رابطه استوار است:

■ رابطه پادشاه و فرمانروا با رعایا؛

■ رابطه پدر با فرزندان؛

■ رابطه شوهر با زن؛

■ رابطه برادر بزرگ‌تر با برادران و خواهران کوچک‌تر؛

■ رابطه دوستان با یکدیگر.

این روابط باید بر پایه محبت و احترام متقابل بنا شود. قاعده کلی برای رابطه مناسب انسان با دیگران این است که آنچه را برای خود نمی‌پسندد به دیگران روا ندارد.

آیین تائویی را حکیمی به نام لائو تسه، که در زبان چینی «لائو تزو» خوانده می‌شود و به معنای استاد و معلم است، در قرن چهارم ق.م بنیانگذاری کرده است. کلمه «تائو» به معنی راه و روش است و در اصطلاح دینی، نیرویی است که زمین را به آسمان پیوند می‌دهد. کتاب مذهبی لائو تسه، «تائوته چینگ» نام دارد که به معنی دستور یا راه زندگانی است. این کتاب مشتمل بر شعر و کلمات قصار و سرشار از مفاهیم عرفانی است. اساس فلسفه تائویسم بر این اصل استوار است که هرگاه موجودات در طریق طبیعی خود سیر کنند، به سوی کمال در حرکت خواهند بود.^۱

معیشت، صنعت و تجارت: اساس زندگی در چین باستان بر کشاورزی استوار بود. در کنار کشاورزی، دامپروری و پرورش کرم ابریشم، از دیر زمان، در چین رایج بود. به تدریج، مازاد محصولات افزایش یافت و حکومت‌ها زمینه برای صادرات را فراهم کردند. جای از جمله محصولات صادراتی چین بود. صنایع اصلی در چین تهیه ابریشم و پارچه‌بافی بود که ابتدا در منزل و سپس در کارگاه‌ها و به دست زنان انجام می‌شد. بافت پارچه‌های ابریشمی از حدود هزاره دوم پیش از میلاد در چین رایج بوده است.^۲

جاده ابریشم

از دیر زمان بین بخش‌های مختلف قاره آسیا، از جمله چین، هند، ایران و بین‌النهرین، روابط بازرگانی رایج بود. در اواخر قرن دوم پیش از میلاد، ارتباط تجاری میان چین و آسیای میانه و سپس قلمرو امپراتوری روم، باز شد. کالاهای مختلف و از جمله ادویه هند و پارچه، به ویژه پارچه ابریشمی چین، از این مسیر که «جاده ابریشم» نامیده شده در سرزمین‌های واقع در سمت غرب و جنوب سرزمین چین مبادله می‌شد. جاده ابریشم از چند نقطه در چین، از جمله دره «رود وی»، آغاز می‌شد و در مسیرهای مختلف در خشکی و دریا ادامه می‌یافت. یکی از مسیرهای جاده ابریشم از کوه‌های پامیر می‌گذشت، در امتداد واحه‌های آسیای میانه ادامه می‌یافت و به ایران و بین‌النهرین و سپس به انطاکیه در سوریه می‌رسید. در مسیرهای متعدد جاده ابریشم، کاروان‌هایی از بازرگانان چینی، هندی، ایرانی، یونانی و رومی تردد می‌کردند. در این مسیرها انواع کالا بین سرزمین‌های مختلف مبادله می‌شد. از چین باستان ابریشم و چای و در دوره‌های بعد کاغذ و باروت صادر می‌شد.

جاده ابریشم تنها کاربرد تجاری نداشت، بلکه این جاده مسیر مناسبی برای روابط فرهنگی و انتقال دستاوردهای تمدنی، باورها و اعتقادات فراهم کرده بود.^۳

۱- همان، ص ۱۱۰-۱۰۳.

۲- همان، ص ۷۵-۷۳.

۳- دان، راس. ئی و دیگران، تاریخ تمدن و فرهنگ جهان، جلد ۱، ترجمه عبدالحسن آذرنگ، تهران، طرح نو، ۱۳۸۴، ص ۳۳۸-۳۳۰.

۳- به پایان بپردازید

هر چند درس پنجم با موضوع آیین‌های کنفوسیسم و بودیسم به پایان می‌رسد، اما شایسته است که در پایان این مبحث، پس از جمع‌بندی مباحث و مفاهیم اصلی درس، به مراودات فرهنگی دو تمدن هند و چین با دیگر تمدن‌ها نیز اشاره شود. همچنین وجود تشابهات اعتقادی بین آیین‌های ایرانی و هند باستان مورد توجه قرار گیرد. هدف از این پیشنهاد این است که دانش‌آموزان ضمن آشنا شدن با تأثیر و تأثرات تمدن‌ها، به این دروس به عنوان مجموعه‌ای مرتبط با یکدیگر نگاه کنند.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، میزان تحقق انتظارات یادگیری است.

منابع برای مطالعه بیشتر

- لولین بشم، آکتور، *هند باستان*، ترجمه فریدون بدره‌ای و محمود مصاحب، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۴.
- ایونس، ورونیکا، *اساطیر هند*، ترجمه باجلان فرخی، تهران، اساطیر، ۱۳۷۳.
- نامدار آزادگان، محمدرضا، *تمدن چین*، تهران، مؤسسه فرهنگی منادی تربیت، ۱۳۸۳.
- آدلر، فیلیپ. جی، *تمدن‌های عالم*، ترجمه محمدحسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.
- لوکاس، هنری، *تاریخ تمدن از کهن‌ترین روزگار تا سده ما*، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، ج ۱، تهران، کیهان، ۱۳۶۶.
- جرالد، فیتز، *تاریخ فرهنگ چین*، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.
- دان، راس. ئی و دیگران، *تاریخ تمدن و فرهنگ جهان*، جلد ۱، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، طرح نو، ۱۳۸۴.
- گزیده سرودهای ریگ ودا*، تحقیق و ترجمه سید محمدرضا جلالی نایینی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۵.

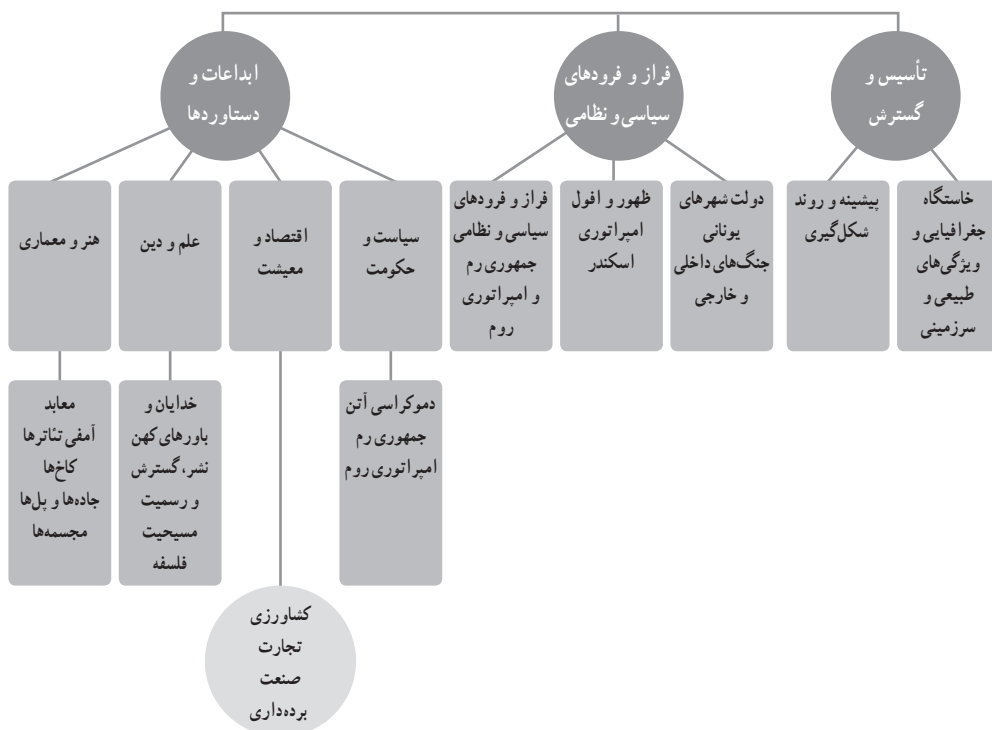
یونان و روم

درس ۶

الف) منطق طراحی و تدوین درسی

در میان تمدن‌های کهن، تمدن یونان از ویژگی منحصر به فردی برخوردار است که در تمدن‌های قبل یا مقارن آن دیده نمی‌شود. در تمدن یونان بود که برای اولین بار متفکران بزرگی ظهور کردند که فلسفه را بنیان‌گذاری نمودند و برای اولین بار باب نوعی خاص از نظریه‌پردازی عقلانی را درباره امور مختلف، از سیاست گرفته تا اخلاق و دین و هنر و علم، بر روی بشر گشودند. نوشتن تاریخ و بررسی و تحلیل رویدادهای زندگانی گذشته بشر نیز در همین بستر عقلانی به وجود آمد.

شبکه مفهومی درس ۶ (یونان و روم)

هدف‌های درس ۶ (یونان و روم)

هدف کلی: شناخت خاستگاه جغرافیایی، ویژگی‌ها، دستاوردهای شاخص و فراز و فرود تمدن‌های یونان و روم باستان و پیوندهای آن با سایر تمدن‌ها.

هدف‌های جزئی:

- آشنایی با موقعیت و شرایط جغرافیایی و طبیعی تمدن یونان و روم باستان؛
- شناخت روند فراز و فرود (تأسیس، اوج، سقوط) تمدن یونان و روم باستان؛
- شناسایی و توصیف دستاوردهای برجسته تمدن یونان و روم در زمینه سیاست، اقتصاد، علم، هنر، معماری و دین؛
- درک ارتباط سیاسی، فرهنگی، علمی و اقتصادی تمدن یونان و روم باستان با دیگر تمدن‌های باستانی؛
- جست‌وجو، گردآوری و ارائه شواهد و مدارک در باره آثار و بقایای تمدن یونان و روم باستان.

انتظارات عملکردی درس ۶ (یونان و روم)

انتظار می‌رود دانش آموزان در پایان تدریس این درس بتوانند:

- خاستگاه جغرافیایی تمدن یونان و روم و ویژگی‌های طبیعی و سرزمینی آن را توصیف کنند؛
- پیشینه و روند شکل‌گیری تمدن یونان باستان را توضیح دهند؛
- ویژگی‌های سیاست و حکومت را در یونان باستان بیان و آن را با وضعیت سیاسی دیگر تمدن‌های باستانی مقایسه کنند؛

- مهم‌ترین دستاوردهای علمی و فکری یونانیان باستان را ارزیابی نمایند؛

- روند تأسیس جمهوری رم را توضیح دهند؛

- عوامل مؤثر بر تبدیل جمهوری رم به امپراتوری رم را بیان کنند؛

- تغییر و تحولات نظام سیاسی و حکومتی روم باستان را شرح دهند؛

- برجسته‌ترین دستاوردهای تمدن روم باستان را در زمینه هنر، معماری و مهندسی فهرست نمایند؛

- وضعیت و تحولات دین مسیحیت را در قلمرو روم باستان به اختصار توضیح دهند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	شبه جزیره بالکان و جزیره‌های مجاور آن، مقدونیه
علت و معلول	پیدایش دولت شهر، آتن و اسپارت، جنگ‌های ایران و یونان، جنگ‌های پولوپونزی، ظهور اسکندر، بازی‌های المپیک، ظهور دموکراسی، علم و فلسفه و هنر یونانی، جنگ‌های ایران و روم، مسیحیت در قلمرو روم
تغییر و تداوم	ارتباط با تمدن‌های مصر و ایران، شیوه حکومت، علم و فلسفه و هنر یونانی، تمدن یونان و روم
کاربست شواهد	نقشه، تصاویر، خط زمان
ارتباط و ارائه	تحقیق درباره بازی‌های المپیک، تحقیق درباره دموکراسی یونانی، تحقیق درباره اسکندر و چهره محبوب او در ادبیات فارسی، ارائه باورپوینت درباره علم، فلسفه و هنر در یونان و روم

پ) توصیه‌های تدریس**۱- آماده کنید**

تدریس را با این درخواست از دانش‌آموزان شروع کنید که درباره یونان باستان و فرهنگ و شخصیت‌های آن هرچه می‌دانند در کلاس بیان کنند: داستانی، شعری، اسطوره‌ای، نمایشی یا فیلمی. سپس واژه‌های مختلف یونانی را که در زبان فارسی متداول است به یاد دانش‌آموزان بیاورید و یا خودتان چند تایی از این واژه‌ها را ذکر کنید.

۲- آموزش دهید

با مقدمه‌ای که ذکر کردید، تدریس را شروع کنید. برای اینکه تصویری کلی از موقعیت جغرافیایی یونان در ذهن دانش‌آموزان شکل بگیرد، نخست توجه‌شان را به نقشه صفحه ۵۰ جلب و آن را برایشان تشریح کنید. برای بیان ساختار سیاسی یونان باستان، مفهوم دولت - شهر را، که در درس چهارم خوانده‌اند، به یادشان آورید و سپس به توضیح ساختار و ویژگی‌های دولت - شهر یونانی در قیاس با دولت - شهر بین‌النهرینی بپردازید و خصوصاً دولت - شهر آتن را محور بحث قرار دهید و بُعد سیاسی، یعنی دموکراسی مدل یونانی و بُعد علمی و فرهنگی یونان، یعنی میراث فلسفی و علمی و هنری آن را با معرفی نام‌آوران این

میدان برای دانش‌آموزان تشریح نمایید. در همینجا از بعضی دانش‌آموزان بخواهید فعالیت ۱ (صفحه ۵۴) را انجام دهند و محصول کار آنان را محور گفت‌وگو در کلاس قرار دهید.

سپس کمی به عقب برگردید و با توجه دادن دانش‌آموزان به تأمل در خط زمان صفحه ۵۴، دو موضوع را به بحث بگذارید: یکی جنگ‌های داخلی یونان و خصوصاً جنگ تروا، و دیگری ظهور اسکندر و جهانگیری او. قصه جنگ تروا جذاب است و طرح و تأکید بر آن در کلاس، بحث را گرم‌تر می‌کند. بحث اسکندر را با اشاره به قصه‌هایی که راجع به او در زبان فارسی شکل گرفته و به «اسکندرنامه» معروفند، شروع کنید و سپس با جلب توجه دانش‌آموزان به نقشه صفحه ۵۳ و بیان تاریخ او، از دانش‌آموزان بخواهید با همفکری و یا پس از مراجعه به منبعی معتبر، راز شهرت اسکندر را بیان کنند.

در تشریح تمدن یونانی بر دو بُعد (۱) علمی و فلسفی و (۲) ادبی و هنری تأکید کنید و دانش‌آموزان را به اهمیت این دو بُعد و تأثیر آن بر تمدن‌ها و جوامع دیگر تا عصر ما توجه دهید.

تدریس بخش راجع به تمدن امپراتوری روم را با تذکر این نکته آغاز کنید که تمدن روم هرچه دارد از تمدن یونان دارد و ضمن بیان تاریخ این امپراتوری، این نکته را نشان دهید. سپس برای دانش‌آموزان توضیح دهید که تأسیس بسیاری از شهرهای بزرگ و قدیمی در شرق و غرب جهان، ریشه در اسطوره‌ها و افسانه‌ها دارد. برای آشنایی دانش‌آموزان با موقعیت مکانی و زمانی این امپراتوری، توجه‌شان را به نقشه و خط زمان صفحه ۵۷ جلب کنید و سپس به توضیح مختصر تاریخ این امپراتوری و ویژگی‌های آن بپردازید. آنگاه ساختار سیاسی و تشکیلاتی جمهوری رم را خصوصاً با تأکید بر آنچه از یونان گرفته و آنچه خود بدان افزوده است، بیان نمایید.

سپس به تشریح وضعیت و ساختار اجتماعی، زندگی روزمره و حال و روز زنان و فعالیت‌های علمی و هنری در این امپراتوری بپردازید و در تکمیل این بحث، دانش‌آموزان را به انجام دادن فعالیت ۳ (صفحه ۵۹) فرابخوانید. ارجاع آنان به تصویر موزائیکی گلا دیاتورها در همین صفحه نیز راهگشاست.

تدریس بخش آخر این درس یعنی «ظهور و گسترش مسیحیت» اندکی دشوار است؛ چون مستلزم این است که دانش‌آموزان را تا حدی با شخصیت حضرت مسیح ﷺ و تعالیم و سیر دیانت او از اورشلیم تارم آشنا کنید. شیوه رفتار رومیان را با این دین و بالاخره چگونگی استقرار آن در این منطقه و جهانگیر شدن آن را توضیح دهید. در این زمینه مراجعه به جلد «قیصر و مسیح» تاریخ تمدن ویل دورانت راهگشاست.

۳- به پایان بپردازید

در تلخیص و جمع‌بندی مطالب این درس باید بر اهمیت مدل سیاست‌ورزی و غنای فکری و فرهنگی یونان باستان تأکید شود و تأثیر آن بر تمدن‌های بعدی از جمله تمدن اسلامی، در حد امکان، نشان داده شود.

مهم‌ترین مفاهیم بخش راجع به یونان از این قرار است :

موقعیت جغرافیایی یونان؛

دولت شهرهای یونانی و نظام اداره آنها؛

دموکراسی یونانی و ویژگی‌های آن؛

جنگ‌های داخلی یونان و ظهور اسکندر؛

دین یونانیان و ویژگی‌های آن؛

وضعیت فلسفه در یونان؛

وضعیت علوم در یونان؛

وضعیت هنر و ادبیات در یونان.

مفاهیم اصلی راجع به امپراتوری روم :

موقعیت جغرافیایی؛

نحوه شکل‌گیری؛

دموکراسی و قوانین؛

زندگانی اجتماعی؛

دستاوردهای هنری؛

مسیحیت و گسترش آن در قلمرو این امپراتوری.

دانستنی‌های معلم

هنر نمایش در یونان

تئاتر نمونه دیگری از استعداد و آگاهی فرهنگی آتنی‌ها بود. انبوه مردم مرتباً در تئاترهای شهر، از جمله بزرگ‌ترین آنها، تئاتر دیونوسوس، تکیه داده بر یک طرف آکروپولیس، گرد می‌آمدند. در این بنای روباز که دست‌کم هفده هزار جای نشستن داشت، تماشاگران به تماشای نمایش‌هایی می‌نشستند که به موضوع‌های بسیار متنوعی می‌پرداختند. برخی درباره خدایان و عصر پهلوانان بودند. برخی دیگر حوادث جدیدتر، نظیر جنگ‌های با ایرانیان را به نمایش در می‌آوردند. اجرا بر جنب و جوش و زنده بود و در آن از صحنه‌آرایی مفصل، لباس‌های محلی و موسیقی استفاده می‌شد و بازیگران ماسک بر چهره داشتند تا تماشاگران در صندلی‌های عقب بتوانند شخصیت‌ها را بهتر تشخیص دهند.

آیسوخولوس (=آشیل)، سوفوکل، اورپید و آریستوفان چهار نمایشنامه‌نویس مهم آتنی بودند. سه

نمایشنامه‌نویس نخست عمدتاً تراژدی می‌نوشتند. نمایش‌هایی جدی درباره عشق و نفرت، جنگ، خیانت و خشم خدایان و گفتارها، به صورت نظم شاعرانه، غالباً تکان دهنده بود.

برعکس، نمایش‌های کمدی آریستوفان شاد و خنده‌دار و پر از دلقک بازی و اغلب شوخی‌های عوام‌پسند بودند. آریستوفان و دیگر نویسندگان کمدی هجو می‌نوشتند و در داستان‌هایی تخیلی آداب و رسوم، نهادها، سیاستمداران، رهبران نظامی و حتی فیلسوفان مورد احترام را دست می‌انداختند.^۱

روح یونانی باقی ماند

تأثیر یونانیان با زوال تمدن باشکوهشان پایان نیافت. بسیاری از وجوه فرهنگ یونانی باقی ماند و از گذر نسل‌ها به دنیای مدرن رسید. عقاید، هنرها و نظریه‌های حکومتی یونانی به شکل‌گیری بسیاری از جوامع امروزی کمک کرد.

رومیان بیشترین تأثیر را در انتقال میراث یونان به جوامع دیگر داشتند. هنگامی که رومی‌ها بر یونان و آخرین پادشاهی‌های یونانی غلبه کردند، شیفته آداب و رسوم، هنرها و عقاید یونانی شدند و از بسیاری از آنها مشتاقانه تقلید کردند. مثلاً نویسندگان رومی آشکارا از سبک‌ها و مضامین ادبیات یونانی تقلید کردند و کمدی‌نویسان رومی، سبک نمایش کمدی آریستوفان را با شور و شوق اخذ کردند. بسیاری از ساختمان‌های بزرگ عمومی رومی با الگوبرداری از معابد یونانی نظیر پانتئون ساخته شد. افزون بر آن، قانون و حکومت‌داری رومی، بسیاری از اصول را از یونانیان به وام گرفت. گرچه روم هیچ‌گاه صاحب یک دموکراسی راستین نشد، عقاید دموکراتیک یونانی به شکل‌گیری جمهوری نیمه دموکراتیکی که برای تقریباً پنج سده بر روم حاکم بود، کمک کرد. بعدها روم فرهنگ یونانی را به تمدن‌های بعدی (از جمله تمدن اسلامی) انتقال داد.

اروپاییان در سده‌های پانزدهم و شانزدهم هنرها و عقاید یونانی و رومی را از نو کشف کردند. نقاشان، مجسمه‌سازان، معماران، شاعران و اندیشمندان اروپایی عمیقاً تحت تأثیر سبک‌های کلاسیک یونانی و رومی قرار گرفتند. در سه سده پس از رنسانس، اروپاییان بسیاری از بخش‌های جهان را مستعمره خود ساختند. در این فرایند، آنها عقاید، هنرها و ادبیات کلاسیک را در سرتاسر دنیا پراکندند و به ملت‌های جدید عرضه داشتند و این ملت‌ها به نوبه خود آنها را جذب کردند و ادامه دادند.

«حکومت دموکراتیک» یکی از مهمترین مفاهیمی است که از یونان باستان برجا ماند. مثلاً پایه‌گذاران ایالات متحده دموکراسی جدید خود را تا حدی بر دموکراسی آتن باستان مبتنی ساختند.

ساختمان‌هایی که نهادهای دموکراتیک را در خود جا می‌دهند نیز غالباً از الگوهای یونانی الهام گرفته‌اند. معماری یونانی همان‌گونه که در میدان‌های عمومی بزرگ رم غالب بود، بر ساختمان‌های دولتی واشنگتن دی. سی. و صدها شهر دیگر در سرتاسر ایالات متحده و جهان غلبه دارد. نمای خارجی هزاران ساختمان دادگستری، کتابخانه و دانشگاه نیز همان ردیف ستون‌های یونانی را دارد که بر بالای آن یک سنتوری سه گوش جا گرفته است. نمای داخلی تئاترها، تالارهای اپرا و هتل‌ها غالباً با نقاشی‌ها و مجسمه‌هایی تزیین می‌شود که خدایان و پهلوانان یونانی را به تصویر می‌کشند.

زبان یونانی هم سنگ بنای اصلی بسیاری از زبان‌های امروزی است. چندین زبان اروپایی، از جمله فرانسه و انگلیسی، هزاران ریشه - واژه دارند که از یونانی مشتق شده‌اند. شاید ژرف‌ترین وجه فرهنگ یونانی، که مورد پذیرش جوامع مدرن قرار گرفت، اعتقاد به ارزش فرد انسانی باشد. این اعتقاد که هر فردی ارزشمند است و بنابراین باید از آزادی‌های اساسی مشخصی برخوردار باشد، باقی ماند و الهام‌بخش مؤسسان قانون اساسی ایالات متحده شد.

اشتیاق به گشودن رازهای طبیعت با کاربرد عقل و منطق، همان چیزی بود که ارشمیدس، آناکساگوراس و دیگر دانشمندان یونانی را به سوی اکتشافاتشان رهنمون گشت. همان اشتیاق که در گذر اعصار از یونان باستان به امروز رسیده، الهام‌بخش رؤیاها و تلاش‌های دانشمندان امروزی است.^۱

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، این است که انتظارات یادگیری تا چه میزان محقق شده است.

منابع برای مطالعه بیشتر

- هرودت، تاریخ، ترجمه هادی هدایتی، ج ۱، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۶.
- لوکاس، هنری، تاریخ تمدن از کهن‌ترین روزگار تا سده ما، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، ج ۱، تهران، کیهان، ۱۳۶۶.
- فوگل، اشپیگل، تمدن مغرب زمین، ج ۱، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۰.
- تاریخ تمدن و فرهنگ جهان، (ج ۱ و ۲)، گروه نویسندگان، سرویراستار راس ئی. دان، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، طرح نو، ۱۳۸۴.
- آدلر، فیلیپ. جی، تمدن‌های عالم، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.
- ولز، جورج، کلیات تاریخ، دورنمایی از تاریخ زندگی و آدمی از آغاز تا ۱۹۶۰ میلادی، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، سروش، ۱۳۶۵.
- نارود، دان، یونان باستان، ترجمه مهدی حقیقت خواه، تهران، انتشارات ققنوس، چاپ چهارم.

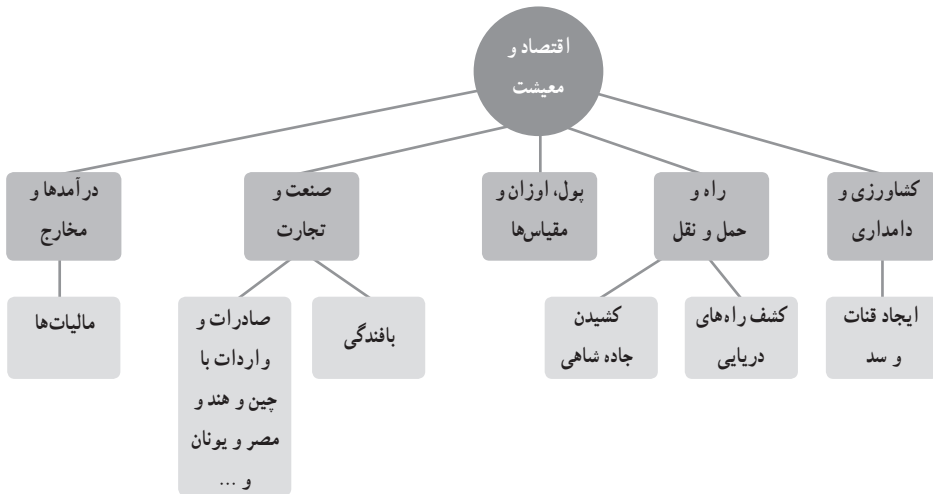
اقتصاد و معیشت

درس ۱۳

الف) منطق طراحی و تدوین درس

میزان موفقیت یک تمدن و دوام و بقای آن، تا حد زیادی، با وضعیت اقتصادی آن ارتباط دارد. تمدنی که به ساز و کارها و مناسبات اقتصادی دولت و مردم تحت قلمروش بی‌اعتنا یا کم‌توجه باشد، هرچند در آغاز خوش درخشیده باشد، استمرار و بقایش چندان قابل تضمین نیست. یکی از رموز دوام و بقای تمدن باستانی ایران همین توجه به ساز و کارهای اقتصادی برای تقویت دولت و ملت است.

شبکه مفهومی درس ۱۳ (اقتصاد و معیشت)

هدف‌های درس ۱۳ (اقتصاد و معیشت)

هدف کلی: درک ساختار اقتصادی و نظام معیشت و منابع درآمد و هزینه کرد در جامعه و حکومت ایران باستان.

اهداف جزئی:

– شناخت شیوه‌های مختلف کشاورزی و دامداری؛

– فهم و درک نقش دولت‌های ایران باستان در رونق بخشیدن به کشاورزی از طریق ایجاد سدها و آبراهه‌ها؛

— آشنایی با فعالیت دولت‌های ایران باستان در ایجاد و توسعه راه‌ها؛
 — آشنایی با فعالیت دولت‌های ایران باستان در توسعه کشتیرانی؛
 — آشنایی با فعالیت دولت‌های ایران باستان در ضرب سکه و ایجاد نظام پولی در جهت بسط تجارت داخلی و خارجی؛

— شناخت علل و عوامل رونق صنعت و تجارت در ایران باستان؛
 — شناخت منابع درآمد و نظام مالیاتی حکومت‌های ایران در عصر باستان.

انتظارات عملکردی درس ۱۳ (اقتصاد و معیشت)

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه این درس بتوانند:

— اقدامات حکومت‌ها را در زمینه رونق بخشیدن به کشاورزی در ایران باستان تشریح کنند؛
 — اقدامات حکومت‌ها را در زمینه رونق بخشیدن به حمل و نقل و جاده‌سازی در ایران باستان بیان کنند؛
 — فعالیت‌های دولت‌های ایران باستان را در توسعه کشتیرانی درک نمایند؛
 — فعالیت‌های دولت‌های ایران باستان در ضرب سکه و ایجاد نظام پولی در جهت بسط تجارت داخلی و خارجی را درک و بیان کنند؛

— علل و عوامل رونق صنعت و تجارت در ایران باستان را بشناسند؛
 — در باب منابع درآمد و نظام مالیاتی حکومت‌های ایران در عصر باستان اطلاعاتی درخور به دست آورند؛
 — صنایع مهم و مشهور ایران باستان را برشمارند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاهشماری و مکان	دوره باستان، ایران
علت و معلول	رونق کشاورزی، ایجاد سدها، آبراه‌ها، جاده‌ها، ضرب سکه و اوزان و مقادیر، رونق صنعت، رونق تجارت
تغییر و تداوم	کشاورزی، صنایع، تجارت
کاربست شواهد	نقشه، تصاویر، نمودارها
ارتباط و ارائه	تحقیق درباره پیشینه قنات، سکه، پیشینه صنعت و تجارت در ایران باستان و ارائه آن به وسیله پاورپوینت

پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

در آغاز مطالب، درس ۴ در باب «انقلاب کشاورزی» و نقش آن در پیدایش تمدن را به خاطر دانش‌آموزان بیاورید و سپس سمت و سوی بحث را به جانب موضوع کشاورزی و دامداری در ایران باستان معطوف کنید. به این منظور و برای ملموس‌تر کردن مطلب، توجه آنان را به تصویر منقوش بر روی مهری متعلق به عصر هخامنشی (صفحه ۱۱۸) جلب نمایید. معطوف کردن توجه آنان به «یک توضیح» صفحه ۱۲۰ که ناظر به صادرات محصولات کشاورزی در ایران باستان است نیز در ملموس کردن بحث می‌تواند راهگشا باشد.

۲- آموزش دهید

چرخ اقتصاد در ایران باستان مانند اغلب مناطق دیگر جهان در آن عصر بر محور کشاورزی و زمین‌داری و دامداری می‌گشت. برای روشن شدن اوضاع و احوال کشاورزی ایران در این عهد در آغاز، اندوخته‌های ذهنی دانش‌آموزان را از دروس جغرافی در سال‌های پیشین درباره وضع آب و هوای ایران به یادشان آورید و سپس به آنها خاطر نشان کنید که وضعیت آب و هوای ایران، از عهد باستان تا کنون، چندان فرقی نکرده است. آن‌گاه تذکر دهید که مالکیت زمین در ایران، از زمانی که حکومت‌های بزرگ به وجود آمد، از گذشته‌های دور تا همین قرن اخیر، همواره در دست حکومت‌ها و خاندان‌های بزرگ بوده و مردم عادی جز کار و مقداری محصول، سهمی از مالکیت نداشته‌اند. از همین جا نقبی به این بحث بزنید که روتق کشاورزی در عهد باستان در ایران هم به این بازمی‌گشت که راه اصلی درآمد حکومت‌ها، به جز غنایم جنگی، همین کشاورزی و زمین‌داری بود و به همین دلیل مجبور بودند که به هر ترتیبی شده اقدام به روتق بخشیدن و توسعه آن کنند. اقدامات آنان در ایجاد سدها و آبراه‌ها نیز در همین راستا معنی پیدا می‌کند. در این زمینه کمی درباره اهمیت «قنات» و اختراع آن توسط ایرانیان توضیح بدهید و توجه دانش‌آموزان را به تصاویر صفحه ۱۱۹ جلب کنید و سپس به انتخاب خود قطعه ویدیویی متناسب با موضوع برای آنها پخش کنید.

اقدامات اقتصادی حکومت‌های باستانی ایران با آن قلمرو گسترده و تنوع نژادی، منحصر به توسعه کشاورزی نبود. اداره این قلمرو وسیع نیاز به شبکه گسترده راه‌ها در خشکی و دریا داشت. با توجه دادن دانش‌آموزان به این نکته مهم استراتژیک، به توضیح اقدامات حکومت‌های باستانی ایران در این زمینه بپردازید. توجه دادن آنان به تصاویر صفحات ۱۲۱ و ۱۲۲ در این زمینه سودمند است. نام «جاده ابریشم» از مشهورترین نام‌هایی است که به گوش اغلب ایرانیان خورده است. برای اینکه دانش‌آموزان اطلاعات دقیق‌تری درباره این جاده به دست آورده و در کلاس عرضه کنند، از آنان بخواهید «کاوش» صفحه ۱۲۳ را انجام دهند.

نظام پولی و اوزان و مقادیر در این عهد را نیز در ارتباط با وسعت قلمرو حکومت‌های ایران باستان و اینکه این گستردگی قلمرو، نظام منظم و پیشرفته‌ای را می‌طلبیده است، توضیح دهید. توجه دادن دانش‌آموزان به تصویر سنگ وزنه صفحه ۱۲۴ نیز مفید است.

برای ورود به بحث صنعت و تجارت، نخست به انتخاب خود قطعه ویدیویی متناسب با موضوع در کلاس پخش کنید و نکات اصلی راجع به وضعیت صنعت و تجارت را خاطر نشان نمایید و سپس با توجه به متن درس و توضیحات ارائه شده در کلاس از دانش‌آموزان بخواهید فعالیت ۱ (صفحه ۱۲۵) را انجام دهند. در خاتمه با ارائه تصویری کلی از وضع درآمد و مخارج دولت‌ها، از جمله دولت ایران در عصر حاضر، بر نقش و اهمیت این امر در ایران باستان تأکید کنید و اهمیت نظام دیوان‌سالاری ایران را در عصر باستان خصوصاً در ارتباط با موضوع درآمدها و مخارج تشریح نمایید. انجام «کاوش» صفحه ۱۲۷ در این زمینه راه‌گشاست.

دانستنی‌های معلم

بازرگانی

در آغاز سده یکم پیش از میلاد یکی از مهم‌ترین راه‌های بازرگانی راهی فرعی بود که از «راه شاهی» هرات جدا می‌شد و در جهت شمال به مرو و فراسوی آن می‌رفت و پس از آن به «راه ابریشم» که از طریق واحه‌های ترکستان شرقی از چین می‌آمد، می‌پیوست. سالنامه‌های رسمی چینی سفر چانگ چین را که به قصد تحقیق در امکانات بازرگانی با غرب انجام گرفته بود در سده دوم پیش از میلاد قرار می‌دهند و می‌گویند که وی بذر انگور و یونجه از پارت به چین آورد. به گفته «ایستگاه‌های پارتی»، نوشته اسیدوروس خاراکسی طول این «راه ابریشم» در مرزهای دولت پارت ۶۸۵ شوئی (schoeni) بوده است. این راه از مرگیانه به آریا (هرات)، درنگیانه و سکستان و از آنجا به آراخوسیا می‌رفت و از آراخوسیا به قندهار کنونی و سپس به ناحیه غزنه می‌رسید و در اینجا حاشیه شرقی مرز امپراتوری پارتیان به کران غربی هند برمی‌خورد. درون بوم آسیای صغیر و سوریه (به‌ویژه بالمیرا) از راه فرات به سلوکیه می‌پیوست و گذرگاهی به فرات پایین و از آنجا به خلیج فارس داشت (از ۲۴ میلادی این راه از طریق بلاشکرت می‌آمد و دیگر به سلوکیه نمی‌رفت)، یا از طریق راهی کاروانی به ایران متصل می‌شد. راه دریایی به هند (از راه دریای سرخ و خلیج فارس) به دست دریانوردان اسکندرانی در سده یکم میلادی گشوده شد و نیز «راه غالیه» یعنی راه کاروانی که از کرانه سوریه به جنوب عربستان و حضرموت می‌رسید بیرون از نظارت پارتیان بوده است. بدین ترتیب، کالاهای اصلی برای ایران پارتی یکی ابریشم خام چینی (sericum) بود که از سده دوم پیش از میلاد تجارت آن را ماندگاه‌های بازرگانی

سغد که در امتداد خط «راه ابریشم» نهاده بود انجام می‌دادند و دیگر کالاهای هندی، مانند سنگ‌های گرانبها، گونه‌های عطر، تریاک، بردگان خواجه و ادویه (مثلاً گونه‌های مختلف فلفل). سوری‌ها و به‌ویژه پالمیریایی‌ها بازرگانان بسیار فعالی بودند و ماندگاه‌های آنان نه تنها در شهرهای بین‌النهرین، بلکه در جاهای دوردستی چون مرو نیز پیدا می‌شد.

بازرگانی بین‌المللی عمدتاً با کاروان انجام می‌گرفت. کاروان‌هایی که از بین‌النهرین می‌آمدند شیشه‌های سوری، پارچه‌های ابریشمین، پارچه‌های پشمین ارغوانی، کالاهای فلزی، شراب و کره به نواحی شرقی قلمرو پارتیان می‌آوردند و از آنجا کالاهای بازرگانان محلی را به چین و هند می‌بردند. چنانکه، مثلاً گنجینه درآمد به‌دست آمده از بلسان یهودیه گواهی می‌دهد، این تجارت سود بسیار سرشاری داشت: تجارت یادشده در انحصار دولت بود و در سال پنجم که روم یهودیه را فتح کرد درآمد به‌دست آمده از بلسان سر به ۸۰۰۰۰۰ سسترس^۱ می‌زد.

در سده دوم میلادی مرکز عمده تجارت با شرق در بین‌النهرین پالمیرا بوده است. راه‌های بازرگانی از پالمیرا به فرات رسیده از آنجا به سوی مشرق می‌رفتند. کاروان‌ها از راه دورا- ائورپوس در جهت پایین رودخانه به بندر خاراکس می‌رسیدند و در آنجا کشتی‌هایی که از هند می‌آمدند بارگیری می‌کردند، یا به بلاشکرت - تیسفون و فراسوی آن در درون خاک ایران به اکباتان و هکاتوم پیلوس می‌رفتند. راه بازرگانی دیگری که کمتر از آن فعال نبوده از سلوکیه به زئوگما و از آنجا از راه ادسا و نصیبین به ارمنستان و فراسوی آن می‌رفت و سرانجام به کران دریای خزر می‌رسید. در زئوگما هر ساله نمایشگاه بزرگی برپا می‌شد که در آن بازرگانان بومی به فروش کالاهای هندی و چینی می‌پرداختند. این نمایشگاه زیر نظارت دستگاه دیوانی پارتیان بود، به‌ویژه که کارگزاران دولتی برای خزانه شاهنشاه از بازرگانان عوارض می‌گرفتند. شاهنشاهان پارتی برای تشویق فعالیت بازرگانان بین‌النهرین و شهرهای این ناحیه خود را به نگهداری و امنیت راه‌های بازرگانی علاقه‌مند نشان می‌دادند و دژهایی برای حفاظت از کاروان‌ها می‌ساختند. در عین حال، هم دولت مرکزی و هم شاهنشاهان پارتی می‌کوشیدند تا آن بخش از راه‌های بازرگانی را که از ایران می‌گذشت در انحصار خود درآورند و از برقراری هرگونه تماس مستقیم میان روم و چین جلوگیری کنند.

از کتیبه‌های پالمیرا می‌توان برداشتی از سازمان‌بندی بازرگانی کاروانی به‌دست آورد. هر کاروان دارای یک کاروان‌سالار بود. در اصل شاید همه کاروانیان اعضای یک قبیله بودند. به‌هر تقدیر، کاروان‌سالاران پالمیرا افراد یک قبیله بودند. برای نمونه، در ۱۹۳ م. کتیبه‌ای به افتخار کاروان‌سالاری

۱- sesterce، از سکه‌های روم باستان برابر با $\frac{1}{4}$ دناریوس. - م.

به نام تایمارسا (Thaimarsa) نوشته شد و از برادرش ایدای (Iddai) در کنیه‌ای دیگر نام رفته است. پدر آنها نیز کاروان‌سالار بود. کاروان‌سالاران معمولاً با دادن کمک مالی بازرگانان را در کارشان تسویق می‌کردند و پاسداری از امنیت کاروان را خود به‌عهده می‌گرفتند.

از کتاب معروف «قانون نامهٔ یشوع بوخت» می‌توان دریافت که بازرگانی کاروانی را چه خطراتی تهدید می‌کرده. این کتاب که تألیفی حقوقی است در سدهٔ هشتم میلادی نوشته شد، اما سابقهٔ برخی از مقالات آن به زمان‌هایی زودتر از این می‌رسد؛ قانون‌نامه می‌گوید که پیش از بستن هرگونه قرارداد بازرگانی باید مطمئن شد که آیا کالایی که موردنظر است «بی‌خطر» است یا «خطرناک». کالاهایی را که کاروان‌های تجاری بین‌المللی آنها را می‌بردند «خطرناک» می‌دانستند. قانون‌نامه «خطراتی» را که این کاروان‌ها را تهدید می‌کرد برمی‌شمارد. این خطرها عبارت بودند از «دریا»، «آتش»، «دشمنان» و «قدرت». «خطرات» برخاسته از «قدرت» تأثیری بیشتر از مصائب طبیعی داشت و دشواری‌هایی چون پرداخت‌های بی‌پایان عوارضی که در مرزها و کنار دروازهٔ شهرها می‌گرفتند، انحصار دولتی فروش پاره‌ای کالاها (به‌ویژه ابریشم خام)، عملیات جنگی در مناطقی که کاروان‌ها از آنجا می‌گذشتند و مانند آنها را دربر می‌گرفت. نمونهٔ خوبی از پرداخت عوارض را تعرفهٔ گمرکی پالمیرا که در ۱۳۷ م. وضع گردیده به‌دست می‌دهد. مالیات‌ها و عوارض را مقطعان مالیاتی زیر نظارت ارخونها، dekaprotoi و رؤسای اصناف می‌گرفتند. چیزهایی که از آنها مالیات می‌گیرند (در تعرفه از آنها نام رفته است) شترهایی هستند که بی‌بار از سفر بازمی‌گردند (برای هر شتر یک دناریوس مالیات وضع گردید). پشمی که به آن رنگ ارغوانی بزنند (احتمالاً فینیقیایی، چنان‌که پلینی می‌گوید هر پوند پارچهٔ پشمی ارغوانی ۱۰۰۰ دناریوس می‌ارزید)، کره (عوارض گمرکی این فراورده بسیار متفاوت بوده است: یک بار شتر کره که در ظرف‌های مرمی حمل می‌گردید ۲۵ دناریوس می‌ارزید، اما اگر در خیک حمل می‌کردند ارزش آن ۱۳ دناریوس بوده است)، پوست، شراب و برده.

اما سودهای سرشاری که به‌دست می‌آمد به این خطرات و دشواری‌ها می‌ارزید. بازرگانی کاروانی قطب اقتصاد دولت پارتیان بود. این بازرگانی در طی بحران اقتصادی عمومی خاور نزدیک تقریباً متوقف گردید. اما با تشکیل دولت ساسانی بازرگانی بین‌المللی به‌زودی جریان عادی خود را بازیافت و در این دوره، مانند دورهٔ گذشته، کالای عمده ابریشم بود که اهمیت اقتصادی و سیاسی حیاتی داشت. خراج را با دادن پارچه‌های ابریشمی می‌پرداختند، شاهان و سفیران آن را به دیگران هدیه می‌دادند، با آن می‌توانستند هم‌پیمانانی را بخرند و از آن برای دادن مستمری به سربازان استفاده می‌کردند. سغد شهری بود که در سدهٔ ششم میلادی در فرآوردن پارچه‌های ابریشمی ویژهٔ خود استادی داشت و

می‌کوشید تا بی‌واسطه ایران مستقیماً با کشور بیزانس به دادوستد بپردازد. امپراتوران بیزانس نیز به نوبه خویش، می‌کوشیدند تا انحصار تجارت ابریشم در بازارها را که در دست بازرگانان ایرانی بود بشکنند. بیزانس و خانات ترک سفرایی میان یکدیگر مبادله کردند و پس از این، راه بازرگانی تازه‌ای که از قفقاز می‌گذشت گشوده شد و این راه تازه از ایران نمی‌گذشت.

گذشته از آگاهی‌هایی پراکنده در اسناد مکتوب (به زبان‌های گوناگون) که مطالبی درباره بازرگانی ایران در دوره ساسانی دارند اسنادی از گونه خاص درباره این بازرگانی مهرهای گلی با نوشته‌های روی آنها هستند که در خاکبرداری بناهای تاریخی آن دوره پیدا می‌شوند. بر این مهرهای گلی نام شمار زیادی افراد کنده شد (برخی از این نام‌ها چندین بار تکرار می‌شوند) و به‌طور کلی بر یک مهر رسمی (با نوشته‌ای روی آن، و بدون تصویر) نام شهر و استان صاحب آن نیز نقش می‌شود.

در مواردی که گزارش دقیقی از محیطی وجود دارد که مهرهای گلی در آن پیدا شده‌اند، مانند تخت سلیمان، قصر ابونصر، آق‌تپه و دوین، آگاهی می‌یابیم که همه آنها را در اتاق‌های کوچکی یافته‌اند که گویی برای نگهداری اسناد و مدارک زیاد مناسب نبوده‌اند. اگر هر مهرگلی تنها برای مهر کردن یک سند به کار می‌رفته، در این صورت مثلاً اتاق کوچکی که در قصر ابونصر وجود دارد، می‌بایست کمتر از پانصد طومار نداشته باشد. در شهر ارمنی دوین در یک انبار بیش از یکصد مهرگلی همراه با بقایایی از چندین کیسه برای کالاهایی که این مهرها بر برخی از آنها به کار رفته‌اند پیدا شده است. بر پشت مهر نشانه سمه بهنی به چشم می‌خورد که روزگاری مهر به آن بسته بود. پیدا شدن نشانه سمه از آن جهت است که گل محتوم را در اصل بر انتهای ریسمان‌هایی که کالا را بسته‌بندی می‌کرد فشار می‌دادند و سپس آن را بر خود کالا و گرد سمه‌ای که آن را می‌بست نیز می‌زدند. چنان‌که ریچارد فرای یادآور می‌شود: «در نمونه‌هایی اندک مهر را بر این ریسمان‌ها و در جایی که آنها یکدیگر را قطع می‌کردند می‌زدند. بی‌گمان در این موارد چیزهایی که بر آنها مهر زده می‌شد سند نبودند»^۱. این سخن امکان این را که از مهرهای گلی برای مهر کردن اسناد استفاده می‌کردند رد می‌کند. این حقیقت نیز جالب است که بر مهرهای پیدا شده در نواحی گوناگون ایران – در جنوب (شیراز)، شمال غرب (تخت سلیمان) و شمال شرق (آق‌تپه) – نشانه‌گذاری‌های یکسانی شده است، در صورتی که در نوشته‌های مهرهای رسمی موبدان یا همارکاران از شمار زیادی شهرهای ایران نام می‌رود. بر مهرهای به‌دست آمده از قصر ابونصر، همراه با مهرهای موبدان و کار به دستان استخر، بیشاپور، شیراز، مرو دشت و مانند آنها، مثلاً مهرهای رسمی کارگزاران گوناگون کرمان «دژ نو، موبد کرمان» و ارجان را نیز می‌بینیم. در آق‌تپه همراه

با نام‌های «سرخس - اپاورت» به مهرهایی از اپاورت‌های کرمان و ارتخشهر خوره برمی‌خوریم. در دوین برخی مهرهایی که به‌دست آمده‌اند از فارس (نیز ارتخشهر خوره) به اینجا آورده شده‌اند و چنان‌که در قصر ابونصر دیده می‌شود یک مهر را چهار بار بر یک گل مختم زده‌اند. سرانجام پیداست که یک مهر را دو یا حتی سه بار بر یک تمغا فشرده‌اند.

به نظر من یکی از فرضیه‌های احتمالی درباره‌ی کاربرد این مهرها این است که آنها را برای مهر و موم کردن بسته‌های کالاهایی که برای بازرگانی کاروانی یا دریایی در نظر گرفته بودند به کار می‌بردند. می‌دانیم که این روش در دوره‌ای متأخر کاربرد داشته است.

به گمان من این سخن در آن واحد چند مسئله را توضیح می‌دهد. اگر مهرهای ساسانی در یک زمان برای مهر کردن بسته‌های کالایی که برای فروش در نظر گرفته بودند به کار می‌رفتند، در این صورت می‌بایست دارای نشان شرکای تجاری و مهر رسمی روحانیت یا همارکار باشد و این مهر آخری، به احتمال فراوان، گواهی می‌کرد که بسته محتوی کالایی مرغوب است، اندازه آن درست است و شرکا همه عوارض ویژه را پرداخته‌اند (چنان‌که در پیش گفته آمد، همه اینها همخوانی کاملی با وظایف ردان و همارکاران دارند). مهری که بر بسته‌ای می‌زدند به مثابه ضمانت کالای آن بسته بود و هنگامی که کالا را می‌فروختند مهری که بر آن بود به منزله سند اعتبار آن کالا بود. مهرهایی که بر بسته کالا می‌زدند نشان می‌داد که چه کسی باید سود آن را دریافت کند و آن سود باید چه اندازه باشد.

از منابع دوره ساسانی، به‌ویژه مانیگان می‌دانیم که در آن دوره شرکت‌های بازرگانی یا همبایه (hambayih) وجود داشته است. شرکای تجاری که کاروان‌های تجاری را به جاهای دوردست می‌بردند، احتمالاً دارای مهرهای گلی نیز بودند، اما بدیهی است که ما برای به‌دست آوردن آگاهی بیشتر درباره اقتصاد ایران در دوره ساسانیان به پژوهش بیشتری نیاز داریم. در دوین ارمنستان چندین مهرگلی با مهرهای اواخر دوره ساسانی و عربی (تنها با نوشته‌های عربی) پیدا شده است. همچنین مانند دوره پارتی، دانسته است که بازارهای سدد و داد بزرگی در دوره ساسانی وجود داشته ... از چندین منبع، مثلاً از «وصف کامل جهان و مردمان آن» که حدود ۳۵۰ م. تألیف یافته^۱ می‌دانیم که چگونه تجارت سازمان می‌یافت و چه کالاهایی خرید و فروش می‌شد. بازرگانی، به‌ویژه بازرگانی بین‌المللی بیوند تنگاتنگی با سیاست داشت. پیش از این به جنبه سیاسی تجارت ابریشم اشاره کرده‌ایم. در سده ششم میلادی مس و آهن را در شمار کالاهای استراتژیکی می‌دانستند و امپراتوران بیزانس فروش آنها را به ایرانیان ممنوع ساخته بودند.

۱ - "Expositio totius orbis gentium", in c(k). Mülller, (ed.), Geographi graeci minores II (Paris, 1861), pp. 513-28;

Pigulevskaya, Vizantiya na putyakh v Indiyu.

مالیات‌گیری و نظام پولی

از بار مالیاتی ولایات غربی شاهنشاهی پارتیان عمدتاً از طریق منابع نایرانی، مانند تلمود، گزارش‌های تاریخ‌نگاران رومی و سوری و نوشته‌های مهرهای اداری آگاهی داریم. دربارهٔ سرزمین مرکزی شاهنشاهی پارتیان، یعنی ولایات شرقی ایران اسنادی داریم که از بایگانی‌های نسا به‌دست آمده‌اند. مالیات اصلی در دورهٔ پارتیان مالیات ارضی بود که آن را نقدی یا جنسی دریافت می‌کردند. این مالیات نام‌های گوناگونی داشت و میزان آن بسته به نوع زمین و ناحیه‌ای که دریافت می‌شد فرق می‌کرد. در اسناد به‌دست آمده از نسا گهگاه از مالیات ارضی با نام اوزبر یاد می‌شود. که با داوری از روی اسناد هخامنشی، مالیات جنسی بوده است (این مالیات را به‌ندرت نقدی دریافت می‌کردند) و مستقیماً به خزانهٔ شاهنشاه پرداخت می‌شد. اصطلاح دیگری که غالباً در اسناد به‌دست آمده از نسا یافت می‌شود پت‌بازیک است که نیز از دورهٔ هخامنشیان آن را می‌شناسیم و در اسناد این دوره به آن برمی‌خوریم. در دورهٔ هخامنشی این اصطلاح به معنای پرداخت‌های جنسی به دربار شاهی - میوه، انگور، شراب و مانند آنها - بود. از اسناد نسا چنین برمی‌آید که زمین‌هایی که از آنها این دوگونه مالیات را می‌گرفتند تنها املاک شاهی نبودند، بلکه از زمین‌هایی که به شهربانان یا دزپت‌ها اختصاص داشت [یعنی] زمین‌های اعضای جوامع روستایی و نیز شاید پاره‌ای زمین‌هایی که بخشی از درآمد آن برای برآوردن نیازهای پرستش دینی هزینه می‌گردید نیز می‌گرفتند.

گذشته از این‌گونه مالیات‌ها، همان اسناد از مالیات‌های «از بابت خودشان» یاد می‌کنند که نه تنها تاکستان‌داران عادی، بلکه فرماندهٔ اسواران، خزانه‌داران، گردآورندگان شراب و اسواران نیز آن را می‌پرداختند. چرم نبشته‌های معروف اورامان و نیز شماری چرم نبشته به‌دست آمده از دورا - ائورپوس به پرداخت اجاره و نظارت دقیق بر این پرداخت‌ها گواهی می‌دهند.

گذشته از مالیات زمین، مالیات سرانه نیز وجود داشت که با داوری از روی چندین منبع، از مردم بین‌النهرین گرفته می‌شد؛ هیچ‌ساده‌ای در دست نیست که در دورهٔ پارتیان این مالیات را در مشرق ایران نیز می‌گرفتند. در سوره مالیات سرانه را می‌بایست مردان ۱۴ تا ۶۵ ساله و زنان ۱۲ تا ۶۵ ساله بپردازند. ارزیابی این مالیات از راه‌های گوناگون انجام می‌گرفت: سرانه یک درهم از ساکنان یهودی، یا یک صدم دارایی سوری‌ها و غیره. هنگامی که رومیان بر سوره استیلا یافتند، همان مالیات‌های گذشته، یعنی هم مالیات ارضی و هم مالیات سرانه را از مردم این سرزمین می‌گرفتند.

مهمترین مالیاتی که از زمین حوزهٔ شهرهای خودگردان به خزانهٔ شاهی پرداخت می‌شد، همانند دورهٔ

سلوکی، فوروس بود. از این گذشته، نظامی از مالیات‌های شاهی – مالیات‌هایی که از هنرهای دستی و مساکن می‌گرفتند – نیز وجود داشت. نظام بسیار پیشرفته از مالیات‌های محلی – مالیات کالاهایی که انحصار آن در دست شاه بود مالیات برده، مالیات چراگاه دام، مالیات استفاده از آب و غیره – یافت می‌شد. از بسیاری از این مالیات‌ها، مثلاً در چرم نبشته‌های دورا – ائوروبوس نام رفته است.

باید در نظر داشت که به واسطهٔ پراکندگی منابع مربوط به دورهٔ پارتی، نظام مالیاتی این دوره هنوز چنان‌که باید شناخته نشده و از آگاهی گهگاهی ما نیز می‌توان برداشت‌های گوناگون کرد. از نظام مالیاتی دورهٔ ساسانی، به‌ویژه اصلاحات مالیاتی خسرو یکم که طبری به توصیف آن می‌پردازد، آگاهی بسیار بیشتری در دست است. با تجزیه و تحلیل این اصلاحات، می‌توان دریافت که تا پیش از سدهٔ ششم میلادی بستن مالیات ارضی نظم خاصی نداشت، زیرا تا آن زمان مساحی زمین انجام نمی‌گرفت؛ به واسطهٔ بایر افتادن زمین‌ها، کمی برداشت و مانند آنها، هر ساله میزان مالیاتی که به خزانهٔ شاهی پرداخت می‌شد فرق می‌کرد. طبری می‌گوید که: «پیش از فرمانروایی خسرو انوشیروان، پادشاهان ایران از هر کوره‌ای به اندازهٔ آبیاری و آبادانی آن سه یک یا چهار یک یا پنج یک یا شش یک برداشت آن خراج می‌گرفتند»^۱. کار پیمایش زمین ظاهراً در پادشاهی کواد آغاز شده بود و در پادشاهی خسرو یکم به پایان رسید. مساحت‌های اندازه گرفتهٔ زمین را در فهرست پیمایش وارد کردند، و فهرستی از پاره‌های زمین که مشمول مالیات بودند فراهم ساختند، یک نسخه از این فهرست را در دفتر ثبت مرکزی نگهداشتند و نسخه‌ای دیگر را برای کارگزاران شاهی در تسوک‌ها می‌فرستادند. به گفتهٔ طبری واحد مالیات‌گیری جریب (حدود یک دهم هکتار) بود. مالیات را بر پایهٔ آنچه در زمین کشت می‌شد می‌گرفتند. آن را برحسب پول محاسبه می‌کردند (از یک جریب گندم یا جو یک دراخم؛ از یک جریب تاکستان هشت دراخم؛ از هر جریب یونجه هفت دراخم و غیره)، اما، مانند خراج مساح دورهٔ عباسی، احتمالاً مالیات را هم نقدی می‌گرفتند هم جنسی. بر درختان میوه مالیات ویژه می‌بستند (هفت دراخم برای چهار درخت انجیر و همان مبلغ برای شش نخل، زیتون و مانند آن).

پژوهشگران یادآور شده‌اند که این اصلاحات مالیاتی برگرفته از اصلاحات دیوکلسین بوده است. و نیز روشن ساخته‌اند که هدف بنیادی این اصلاحات همانا کوشش برای افزایش جریان مالیات به خزانه برای فراهم ساختن سرمایه جهت دومین اصلاحات بزرگ خسرو یکم، یعنی سازماندهی دوبارهٔ سپاه بوده است. احتمال می‌رود که در آن دوره ساکنان ایران که سن آنها میان بیست و پنجاه سال بوده مالیات سرانه می‌پرداختند. پیش از آن مالیات سرانه را عمدتاً از مسیحیان می‌گرفتند.^۲

۱- Ibid., p. 241. (تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان، ۳۶۵)

۲- تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان (پژوهش دانشگاه کمبریج)، ترجمهٔ حسن انوشه، ج ۳، بخش ۲، ص ۱۳۸ تا ۱۴۸.

۳- به پایان بپردازید

در این قسمت به تلخیص و جمع‌بندی مطالب درس بپردازید و فهرست‌وار مفاهیم اصلی درس را بیان کنید.

مفاهیم اصلی :

- شیوه‌های آبیاری؛
- راه‌ها و حمل و نقل جاده‌ای؛
- راه‌ها و حمل و نقل دریایی
- پول و مسکوکات؛
- اوزان و مقیاس‌ها؛
- صنایع؛
- تجارت درآمدها و مخارج.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی

به پرسش‌های نمونه، این است که انتظارات یادگیری تا چه میزان محقق شده است.

منابع برای مطالعه بیشتر

رجبی، پرویز، هزاره‌های گمشده (۵جلد)، تهران، توس، ۱۳۸۰.
ماری‌کخ، هاید، از زبان داریوش، ترجمه پرویز رجبی، تهران، کارنگ، چاپ چهاردهم، بی‌تا.
ویسهوفر، یوزف، ایران باستان، ترجمه مرتضی ناقد فر، تهران، ققنوس، چاپ دوم، ۱۳۷۷.
هینتس، والتر، داریوش و ایرانیان، تاریخ فرهنگ و تمدن هخامنشیان، ترجمه پرویز رجبی، تهران، ماهی، ۱۳۸۷.

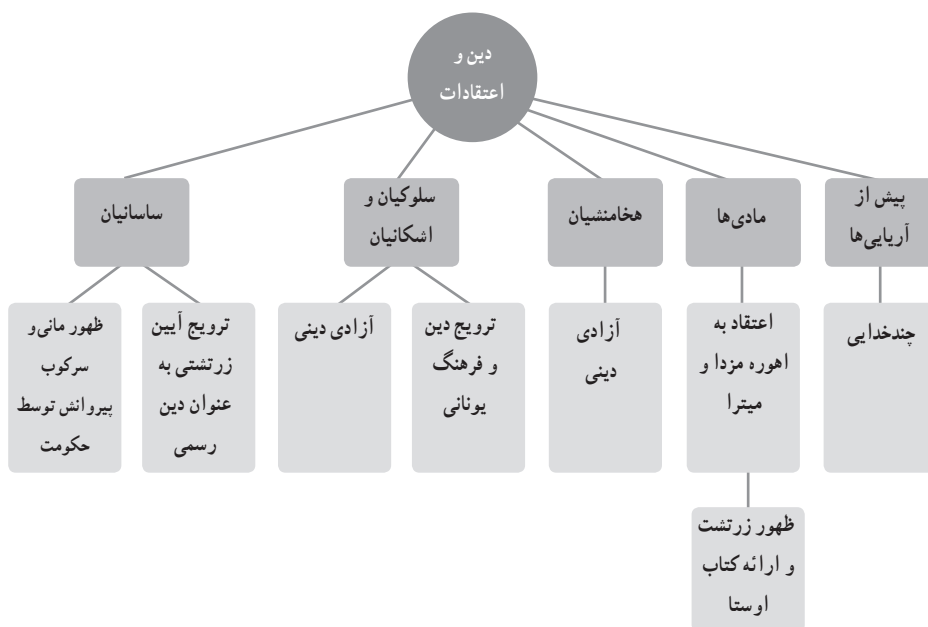
دین و اعتقادات

درس ۱۴

الف) منطق طراحی و تدوین درس

اعتقادات دینی مردم جوامع کهن، همچون مردم جوامع امروزی، به زندگانی آنان سمت و سو و معنی می‌بخشیده است. ایرانیان باستان، تقریباً مانند تمام دیگر اقوام و ملل باستانی، دین و به عبارت دیگر ارتباط با مبدأ آسمانی را مایه غنا و شکل‌دهندهٔ زندگانی فردی و اجتماعی خود می‌شمردند. این درس، مروری بر جایگاه اعتقادات دینی در میان مردم ایران باستان دارد.

شبکه مفهومی درس ۱۴ (دین و اعتقادات)

هدف‌های درس ۱۴ (دین و اعتقادات)

هدف کلی: آشنایی با باورهای کهن اقوام آریایی، زندگی و تعالیم زرتشت و عقاید دینی مردم ایران از عهد مادی‌ها تا عصر ساسانیان.

اهداف جزئی

- شناخت باورهای کهن اقوام آریایی؛
- آشنایی با زندگی و تعالیم زرتشت؛
- آشنایی با کتاب اوستا؛
- شناخت دین و عقاید ایرانیان در عهد مادی‌ها؛
- شناخت دین و عقاید ایرانیان در عهد هخامنشیان؛
- شناخت دین و عقاید ایرانیان در عهد سلوکیان و اشکانیان؛
- شناخت دین و عقاید ایرانیان و رابطه دین و دولت در عصر ساسانی؛
- آشنایی با زندگی و تعالیم مانی.

انتظارات عملکردی درس ۱۴ (دین و اعتقادات)

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه این درس بتوانند:

- با باورهای کهن اقوام آریایی آشنایی یابند؛
- مهم‌ترین تعالیم و عقاید زرتشت را بیان کنند؛
- با کتاب اوستا آشنا شوند؛
- دین و عقاید ایرانیان در عهد مادی‌ها را بشناسند؛
- دین و عقاید ایرانیان در عهد هخامنشیان را بشناسند؛
- دین و عقاید ایرانیان در عهد سلوکیان و اشکانیان را بشناسند؛
- دین و عقاید رایج در عصر ساسانی را بشناسند و رابطه دین و دولت در این عصر را درک کنند؛
- تعالیم و عقاید مانی را درک و بیان کنند.

(ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	دوره باستان، ایران
علت و معلول	ظهور زرتشت، ظهور مانی، آزادی دینی در عصر هخامنشی و اشکانی، گره خوردن دین و سیاست در عصر ساسانی
تغییر و تداوم	مُغها، دین زرتشت، مانویت
کاربست شواهد	تصاویر
ارتباط و ارائه	تحقیق دربارهٔ اوستا و ساختار و مطالب آن، تسامح دینی کورش و تحقیق دربارهٔ یک آتشکده معروف و ارائهٔ آنها به وسیلهٔ پاورپوینت

(پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

در آغاز درس، با طرح پرسش‌هایی در باب دین و معتقدات مردم بین‌النهرین، مصر، هند، چین و یونان و تشویق دانش‌آموزان به یادآوری محفوظاتشان در این باب، آنان را برای ورود به مبحث دین و اعتقادات در ایران باستان آماده کنید. سپس توجه آنان را به تصویر زرتشت در صفحهٔ ۱۲۸ و تصویر کتاب اوستا در صفحهٔ ۱۲۹ جلب و درس را شروع کنید.

۲- آموزش دهید

درس را با انجام فعالیت ۱ شروع کنید. ابتدا سه تن از دانش‌آموزان را انتخاب کنید و از آنان بخواهید سه فقره‌ای را که ذیل عنوان «بررسی شواهد و مدارک» در صفحهٔ ۱۲۹ از اوستا نقل شده است، با صدای بلند و با تأتی بخوانند و بقیه گوش دهند. سپس بخواهید با همفکری به پرسش فعالیت ۱ پاسخ دهند. پاسخ‌های دانش‌آموزان را دست‌مایهٔ شروع تدریس خود قرار دهید. ابتدا خصلت دین‌باوری و خداشناسی انسان‌ها را کمی توضیح دهید و سپس کلمه «خدا» را معنی کنید. و فرق اعتقاد به خدا با اعتقاد به خدایان را روشن کنید و جایگاه خدا یا خدایان را در ایران باستان تشریح نمایید. سپس ضمن اشاره به اعتقادات دینی کهن ایرانیان پیش از ظهور زرتشت، به تشریح زندگانی، زمانه و تعلیم زرتشت بپردازید. در این قسمت کتاب

اوستا و بخش‌های مختلف آن را به طور مختصر برای دانش‌آموزان معرفی کنید. توضیح چستی خط و زبان اوستایی را به درس بعد موکول کنید و برای تکمیل بحث، دانش‌آموزان را به «یک توضیح» صفحه ۱۳۰ ارجاع دهید. پس از بحث مختصری دربارهٔ دین و ویژگی‌های آن در عصر هخامنشی، دانش‌آموزان را به انجام دادن فعالیت ۲ فرابخوانید. در ادامه درس، ضمن توضیح سیاست دینی در عصر هخامنشی، اشکانی و ساسانی، از دانش‌آموزان بخواهید سیاست دینی این دوره‌ها را با هم مقایسه کنند و علت‌ها و پیامدهای آنها را توضیح دهند.

در ادامه درس، وقت بیشتری به توضیح موضوع دین و تحولات آن، خصوصاً دین زرتشتی در عصر ساسانی که اطلاعات بیشتری در این باره داریم، اختصاص دهید.

دانستنی‌های معلم

اوستا، زبان و بخش‌های آن

بنابر سنت، پیامبر بزرگ ایران، زرتشت، را آورندهٔ دینی می‌دانند که بعدها به نام او دین زرتشتی خوانده شد. متون مقدس پیروان این دین در مجموعه آثاری گرد آمده که آن را «اوستا» می‌خوانند. تعبیر اوستا از لفظ avastāk در پازند می‌آید و پازند نوشتن فارسی میانه است به خط اوستایی. لفظ فارسی میانه که در پس این تعبیر پازندی قرار دارد P(y)st'k است به خط پهلوی. این کلمهٔ اخیر را به چند صورت توضیح کرده‌اند. پذیرفتنی‌ترین این توضیحات این است که کلمه را abestāg بخوانیم و آن را مشتق از صورت اوستایی upa-stāuaka به معنای ستایش بدانیم. زبان اوستا را «اوستایی» می‌نامند چون جز کتاب اوستا چیز دیگری از این زبان برجای نمانده است. اوستا علاوه بر متون اوستایی شامل ترجمه و تفسیر این متون به زبان فارسی میانه هم می‌شود. این ترجمه و تفسیر را «زَند» می‌گویند. اگرچه کهن‌ترین بخش‌های اوستا احتمالاً در جنوب آسیای میانه یا دقیق‌تر بگوییم در شمال شرق ایران تألیف شده، ولی شناخت لهجهٔ اوستایی مسئله‌ای دشوار است. البته به قطع می‌توان گفت که لهجه‌ای پارسی نیست. اوستا به همراه فارسی باستان، زبان ایرانی جنوب غربی و لهجه‌های اندک دیگری که سند مستقیمی از آنها در دست نیست، بازمانده‌های زبانی ایرانی باستان‌اند. ایرانی باستان که بسیار به هندی باستان ودایی نزدیک است، خود بازماندهٔ شاخهٔ هندوایرانی یا آریایی خانوادهٔ زبانی هندواروپایی به‌شمار می‌رود. اوستا به هیچ وجه یک مجموعهٔ یک‌دست نیست، زیرا شامل متونی است از ادوار مختلف و تألیف شده در انواع ادبی مختلف. از نظر زبانی و محتوایی اوستا شامل دو بخش اصلی است: اولی مشتمل است بر متونی که به لهجه‌ای کهن‌تر نوشته شده‌اند و معمولاً آن را «اوستای قدیم» می‌نامند؛ دومی که معمولاً «اوستای جدید» خوانده می‌شود به لهجه‌ای اندک متفاوت نوشته شده است. اختلاف

نظام دینی آن با اوستای قدیم از اختلاف لهجه‌ای آن دو هم بیشتر است. اوستای قدیم علاوه بر گاهان، یسن هفت‌ها و دو ذکر مقدس را هم دربر می‌گیرد. بقیه متون به اوستای جدید نوشته شده است و البته بعضی متن‌ها هستند که به تقلید از گاهان به وجود آمده‌اند و از این رو آنها را «شبه‌اوستای قدیم» می‌نامند.

از جهت کاربرد آثار اوستایی را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد: الف) متون آیینی. ب) متون نیایشی یا دعایی. متون آیینی را روحانیان در حین مراسم دینی در آتشکده می‌خوانند و متون نیایشی را روحانی و عام در هر جایی می‌خوانند. متون آیینی عبارت است از یسن‌ها (پرستش)، و یسپرد (از تعبیر اوستایی Vīspərətaṵō، یعنی «همه‌دان») و وندیداد (از لفظ اوستایی Vīdāēva dāta به معنای «قانون کسانی که منکر دیوان‌اند»). متون نیایشی عبارت است از یشت‌ها (پرستش) و ذکرها و دعاهایی که در خُرده اوستا جمع آمده است. کل اوستای قدیم جزئی از یسن‌هاست. علاوه بر اینها مجموعه‌ای از آثار اوستایی هم وجود دارد که بیرون از کتاب اوستا و عمدتاً در ضمن آثار پهلوی به دست ما رسیده است.^۱

۳- به پایان برید

اگرچه تلخیص مطالب راجع به دین و اعتقادات در ایران باستان دشوار است، ولی با دسته‌بندی مطلب و بیان مفاهیم اصلی، کار تا حدی راحت‌تر می‌شود. چون مطالب در این درس به ترتیب تاریخی آمده، بهتر است همین ترتیب را در بیان مطالب دنبال کنید.

مفاهیم اصلی

- زندگی و جهان بینی و اعتقادات زرتشت؛
- سیاست دینی هخامنشیان؛
- سیاست دینی اشکانیان؛
- سیاست دینی ساسانیان؛
- کتاب‌های دینی و مذهبی عصر ساسانی؛
- مانی و مانویت.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، این است که انتظارات یادگیری تا چه میزان محقق شده است.

۱- ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش رونالد امریک، ماریا ماتسوخ، ترجمه فارسی زیر نظر ژاله آموزگار، سخن، تهران ۱۳۹۳.

منابع برای مطالعه بیشتر

- گات‌ها، سرودهای زرتشت، ترجمه و تفسیر موبد فیروز آذرگشسب، تهران، فروهر، ۱۳۵۱.
- بنویست، امیل، دین ایرانی بر پایه متن‌های معتبر یونانی، ترجمه بهمن سرکاراتی، تهران، قطره، ۱۳۷۷.
- راشد محصل، محمد تقی، نجات بخشی در ادیان، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۶۹.
- کریستین سن، آرتور، سلطنت قباد و ظهور مزدک، تهران، ترجمه نصرالله فلسفی و احمد بیرشک، ۱۳۲۰.
- نیبرگ، هنریک ساموئل، دین‌های ایران باستان، ترجمه س. نجم‌آبادی، تهران، ۱۳۵۹.
- وامقی، ایرج، نوشته‌های مانی و مانویان، تهران، ۱۳۷۸.
- تفضلی، احمد، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن، چاپ ششم، ۱۳۸۹.
- تقی‌زاده، سیدحسین، مانی و دین او، تهران، به کوشش احمد افشار شیرازی، ۱۳۳۵.

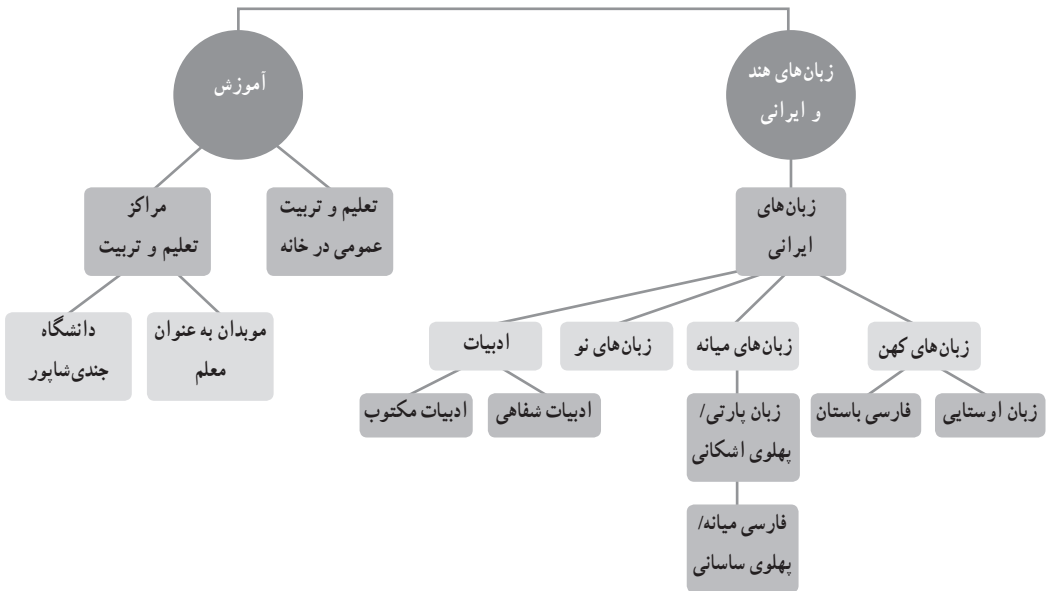

الف) منطق طراحی و تدوین درس

از آنجا که خط و زبان مهم ترین محمل های انتقال میراث فرهنگی و تمدنی هستند، در این درس ابتدا مروری کلی بر انواع خطوط و زبان های رایج در ایران باستان شده و سپس درباره ادبیات شفاهی و مکتوب این دوره و مهم ترین و مشهورترین آثار ادبی این دوره سخن گفته شده است. علاوه بر این، بخش درخور توجهی از تاریخ هر دوره، در متون ادبی مربوط به آن دوره منعکس اند و از رهگذر توجه به شعر و نثر هر دوره تاریخی – اگرچه اندک – به آمال و آرزوها و اندیشه های آنها بهتر می توان راه یافت.

از آنجا که خط و زبان و ادبیات و نیز علوم، بدون استفاده از شیوه های مختلف تعلیم و تربیت، قابل انتقال و دوام نیستند، دامنه بحث به ماهیت، شیوه ها، ابعاد، مواد و مراکز تعلیم و تربیت در ایران باستان کشیده و به عنوان نمونه معروف ترین این مراکز یعنی مدرسه جندی شاپور معرفی شده است.

شبکه مفهومی درس ۱۵ (زبان، علم و آموزش)

هدف‌های درس ۱۵ (زبان، علم و آموزش)

هدف کلی: شناخت تبار زبان فارسی، و آشنایی با انواع خطوط و ادبیات فارسی و نیز شیوه‌های تعلیم و تربیت و مواد آموزشی در ایران باستان.

اهداف جزئی

- شناخت خطوط مورد استفاده در ایران باستان؛
- شناخت زبان‌های ایرانی در عصر باستان و ریشه آنها؛
- شناخت ادبیات و آثار ادبی پدیدآمده در ایران باستان؛
- شناخت چگونگی و انواع آموزش در ایران باستان؛
- شناخت مراکز مهم آموزشی در ایران باستان؛
- شناخت تحولات علوم در ایران باستان و نحوه تعامل ایرانیان با علوم.

انتظارات عملکردی درس ۱۵ (زبان، علم و آموزش)

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه این درس بتوانند:
- به تبار و سرچشمه‌های زبان فارسی امروزی شناخت پیدا کنند؛
- انواع خط و شاخه‌های زبان فارسی در عهد باستان را بشناسند؛
- تصویر و درکی اجمالی از وضعیت ادبیات ایران در عهد باستان به دست آورند؛
- مهم‌ترین اهداف تعلیم و تربیت در ایران باستان را توضیح دهند؛
- نهادهای تعلیم و تربیت و مواد آموزشی در ایران باستان را بشناسند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	دوره باستان، ایران
علت و معلول	زبان فارسی و تحولات آن، داستان‌ها، تعلیم و تربیت و نهادهای آن
تغییر و تداوم	فارسی باستان، فارسی میانه، فارسی جدید
کاربست شواهد	تصاویر و نمودارها
ارتباط و ارائه	ارائه تحقیق درباره زبان اوستایی، زبان پهلوی و حروف و نظام نوشتاری آنها، منظومه «ویس و رامین» و «هزار و یک شب»، دانشگاه جندی شاپور و ارائه آنها به وسیله پاورپوینت

پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

این درس شامل دو قسمت قابل تفکیک از هم است:

۱- وضعیت زبان، خط و ادبیات در ایران باستان؛

۲- وضعیت تعلیم و تربیت و نهادهای آموزشی در این عصر. در آغاز برای جلوگیری از سردرگمی دانش‌آموزان، این نکته را تذکر دهید و البته ربط آنها را به همدیگر نیز روشن کنید.

۲- آموزش دهید

برای تسهیل فهم مطلب، ابتدا سه موضوع را در این قسمت اول از هم تفکیک کنید: زبان، خط و ادبیات. مبحث تاریخ زبان فارسی و تکامل گونه‌های آن مبحثی فنی و پیچیده و پردامنه است که در اینجا لازم نیست وارد جزئیات آن شوید. ولی از آنجا که در بحث از ابعاد مختلف تاریخ و فرهنگ ایران باستان، پیوسته سخن از زبان پهلوی و پارتی و اوستایی به میان می‌آید، بحث ریشه و شاخه‌های زبان فارسی در کتاب حاضر مطرح شده است و شما با توجه دادن دانش‌آموزان به نمودار درختی صفحه ۱۳۶، این بحث را برای دانش‌آموزان تبیین کنید. در آغاز تدریس بخش اول، مطالبی ساده و روشن درباره زبان و نقش ارتباطی و تمدن آفرین آن بیان کنید و ارتباط زبان‌های مختلف را با یکدیگر توضیح دهید. این کار را با جلب توجه دانش‌آموزان به نمودار درختی زبان‌ها انجام دهید و بر اساس آن، موقعیت زبان‌های ایرانی و ارتباط آنها را با دیگر شاخه‌های این شجره‌نامه نشان دهید.

بهترین راه آشنا کردن دانش‌آموزان با خط و زبان و ادبیات پیش از اسلام ایران، نشان دادن و خواندن بخشی از این خط‌ها و متن‌ها برای آنهاست. به این منظور، توجه آنان را به نمونه‌های خطوط باستانی ایران در صفحات ۱۳۷ و ۱۳۹ و توضیحات آنها جلب کنید. برای اینکه دانش‌آموزان فرق خط و زبان را بهتر دریابند و توجه یابند که در نوشتن هر مطلبی می‌توان از نظام‌های نوشتاری (خط) مختلفی استفاده کرد، برای آنها توضیح دهید که مثلاً خط امروزی ما خط عربی، اما زبان ما فارسی است. مثال روشن‌تر برای دانش‌آموزان خط «فینگیلیش» (زبان فارسی به خط انگلیسی) است که امروزه افراد زیادی از فارسی‌زبانان در فضای مجازی از آن استفاده می‌کنند. بیان این نکته برای فهم این مطلب که در ایران باستان از خطوط مختلف در کتیبه‌ها و کتاب‌ها استفاده می‌شده، لازم می‌نماید و این به قدرت و غلبه یک خط در دوره‌ای خاص برمی‌گشته است.

در ادامه بحث، فرق زبان با ادب و ادبیات را برای دانش‌آموزان توضیح دهید و سپس از آنها بخواهید انواع ادبیات را با استفاده از آموخته‌هایشان در دروس ادبیات، فهرست کنند. تدریس ادبیات و انواع مهم

آن در ایران باستان را با تأکید بر این نکته آغاز کنید که متون ادبی، اعم از قصه و شعر در طول تاریخ و در نزد همه با اکثر اقوام و ملل، به دو صورت شفاهی و کتبی نقل می‌شده و از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یافته است. نیز تأکید کنید که نقل شفاهی، هم از نظر زمانی و هم از نظر مقام و مرتبه، بر نقل کتبی تقدم داشته است و مردم خصوصاً ایرانیان به شنیدن راغب‌تر از خواندن هستند و نمونه‌هایی ذکر کنید. برای کمک به دانش‌آموزان در انجام دادن فعالیت ۱ آنان را به مطالعه مجدد بخش‌هایی از دروس قبلی که مربوط به نحوه حکومت هخامنشیان است ارجاع دهید؛ به‌ویژه صفحه ۱۳۱ که درباره سیاست دینی هخامنشیان است.

برای اینکه کلاس جذاب‌تر شود، در صورت امکان، نسخه‌ای از منظومه ویس و رامین به کلاس ببرید و قسمت‌هایی از آن را برای دانش‌آموزان بخوانید و خلاصه‌ای از داستان آن را برایشان بگویید و نشانه‌هایی را که در این داستان هست و دلالت دارد که متعلق به عصر اشکانی است برایشان بیان کنید. بعد آنها را با ارجاع به آنچه در دروس ادبیات خوانده‌اند به انجام دادن فعالیت ۲ تشویق نمایید. همچنین آنان را با توجه به آنچه در این درس و درس ۱۴ خوانده‌اند به انجام دادن فعالیت ۳ فرابخوانید. تدریس بخش ادبیات را بهتر است با توجه دادن دانش‌آموزان به «یک توضیح» صفحه ۱۳۹ و تشریح آن خاتمه دهید.

بخش مهم دیگر این درس راجع به وضعیت علم، فرهنگ و آموزش و نهادهای آموزشی در این عهد است. در تدریس این بخش باید با احتیاط کامل عمل کرد؛ زیرا عده‌ای معتقدند بازار علم در ایران باستان، به دلایل مختلف از جمله طبقاتی بودن آموزش، چندان رونق نداشته و به کلی منکر خلاقیت علمی ایرانیان در این عهد هستند. در مقابل، گروهی در خلاقیت علمی ایرانیان در این عهد، خصوصاً عهد ساسانی مبالغه می‌کنند و آن را عصری بی‌ظنیر تلقی می‌نمایند. این درس راه میانه را گرفته و معلمان محترم نیز بهتر است چنین کنند.

برای آشنا کردن دانش‌آموزان با ابعاد گوناگون تعلیم و تربیت در ایران باستان، بهتر است تدریس این بخش را با انجام دادن فعالیت ۴ در کلاس شروع کنید. این متون بیشتر به جنبه‌های عام آموزش و پرورش ناظرند. سپس این بحث را برای آنها تبیین کنید و ویژگی‌های تعلیم و تربیت در عهد باستان را توضیح دهید. از جمله این نکته اساسی را روشن کنید که اساس تعلیم و تربیت در عهد باستان، خصوصاً عصر ساسانی که اطلاعات بیشتری از آن داریم، چه بود و ایرانیان از تعلیم و تربیت چه می‌خواستند و اصلاً معیار تعلیم و تربیت و مآلاً اخلاق از نظر آنان چه بود. توجه دادن دانش‌آموزان به یک توضیح صفحه ۱۴۱ نیز در این زمینه راه‌گشاست.

سپس به بحث نهادهای آموزشی در این عهد خصوصاً عهد ساسانی و علی‌الخصوص دوره حکومت خسروانشیروان پردازید و تحولات و نهادهای علمی این دوره، به ویژه اهمیت دانشگاه یا به عبارت بهتر مدرسه جندی شاپور را برای دانش‌آموزان تشریح کنید.

دانستنی‌های معلم

ادوار تاریخی زبان‌های ایرانی

از نظر تاریخی، زبان‌های ایرانی را به سه دسته عمده تقسیم می‌کنند: زبان‌های دوره باستان، زبان‌های دوره میانه و زبان‌های دوره نو.

از دوره باستان، آثار مکتوب دو زبان بر جای مانده است: یکی زبان اوستایی که در سرزمینی از نواحی شرق ایران به آن سخن می‌گفته‌اند و قدیم‌ترین آثار آن احتمالاً متعلق به زمانی میان قرن دهم تا هشتم ق. م. است و دیگری زبان فارسی باستان که زبان ناحیه فارس بوده و کتیبه‌های شاهان هخامنشی به آن نوشته شده و قدیم‌ترین آنها متعلق به قرن پنجم ق. م. و متأخرترین آنها مربوط به قرن سوم ق. م. است. از زبان‌های دیگر این دوران، یعنی مادی و سکایی، تنها اطلاعات اندکی در دست است.

زبان‌های دوره میانه در فاصله‌ای میان حدود ۳۰۰ ق. م. تا حدود ۷۰۰ م. است. اگرچه برای سهولت تقسیم‌بندی، آغاز اسلام را پایان دوره میانه و آغاز دوره نو می‌دانند، اما لازم به تذکر است که تا چند قرن پس از ظهور اسلام به بعضی از زبان‌های این دوره آثاری تألیف می‌شده است و بعضی از آنها تا آن زمان زبان‌های رایجی بوده‌اند. زبان‌های این دوره را به دو گروه زبان‌های ایرانی میانه غربی و ایرانی میانه شرقی تقسیم می‌کنند. از گروه زبان‌های ایرانی میانه غربی از دو زبان آثار عمده‌ای در دست است: زبان پارتی (یا پهلوانینگ یا پهلوی اشکانی) و فارسی میانه یا پهلوی.

زبان پارتی زبان رایج دوره اشکانیان (از حدود ۲۵۰ ق. م. تا حدود ۲۲۴ م.) بوده که تا اوایل دوره ساسانی نیز با آن آثاری تألیف می‌شده است. این زبان در شمال و شمال شرقی ایران متداول بوده است. زبان فارسی میانه یا پهلوی زبان جنوب و جنوب غربی ایران بوده و زبان رسمی دوران ساسانی به شمار می‌رفته است. از آنجا که این زبان اساساً به ایالت فارس تعلق داشته و نیز به علت اینکه، از نظر ساختمان زبانی، در مرحله‌ای میان فارسی باستان و فارسی نو (دری) قرار دارد، محققان جدید آن را «فارسی میانه» نامیده‌اند. در آثار بازمانده از این زبان آن را پارسیگ (پارسی، فارسی) نامیده‌اند. اصطلاح پهلوی (یا فهلوی در متون عربی) را که در اصل به معنی «پارتی» است، نویسندگان دوران اسلامی برای تمایز این زبان از فارسی نو (دری) به کار برده‌اند.

امروزه دانشمندان، اصطلاح «پهلوی» را غالباً برای آثار فارسی میانه زردشتی به خط پهلوی و «فارسی میانه» را برای آثار مانوی به این زبان و به خط خاص مانویان به کار می‌برند.

دوره نو زبان‌های ایرانی شامل زبان فارسی و لهجه‌ها و زبان‌های ایرانی فراوانی است که در ایران و خارج از ایران رایج بوده و از میان رفته‌اند یا آنهایی که هم اکنون بدان‌ها سخن می‌گویند.

سنت شفاهی

در ایران پیش از اسلام، سنت به کتابت درآوردن آثار دینی و ادبی چندان معمول نبوده است به طوری که این آثار قرن‌ها سینه به سینه حفظ می‌شده و ثبت آنها را لازم نمی‌دانسته‌اند. تنها اسناد دولتی و سیاسی و اقتصادی (مانند مطالب کتیبه‌های فارسی باستان و پهلوی و چرم نوشته‌ها و سفال نوشته‌ها) را درخور نگارش می‌دیدند. کتاب اوستا قرن‌ها سینه به سینه حفظ می‌شد تا این که سرانجام در دوره ساسانی به کتابت درآمد و پس از آن هم موبدان برای اجرای مراسم دینی به ندرت به آن رجوع می‌کرده‌اند و می‌کنند و آنچه مهم است از حفظ خواندن آن است. در کتاب‌های پهلوی غالباً به روایات افسانه‌آمیزی در مورد کتاب اوستا برمی‌خوریم. بر طبق این روایات، اسکندر کتاب اوستا را که بر روی پوست نوشته شده بود سوزانده و پس از او دوباره آن را گردآوری کرده‌اند. نظیر همین گونه روایات به کتاب‌های نویسندگان دوران اسلامی نیز راه یافته است. اما در میان همین گفته‌ها به اهمیت سنت‌های شفاهی برمی‌خوریم. در کتاب‌های پهلوی غالباً از موبدانی یاد شده که همه اوستا و ترجمه و تفسیر آن را از حفظ می‌دانستند. توجه به سنت شفاهی تا آنجاست که در دینکرد آمده است: بُخت ماری مسیحی می‌پرسد که چرا ایزد این دین را به زبان ناآشنای نهفته‌ای به نام اوستا گفت و برای آن متن نوشته کاملی نیندیشید بلکه فرمود که آن را به صورت شفاهی (به گفتار) حفظ کنند؟ و در جواب آمده است که: به دلایل بسیار، منطقی است که سخن شفاهی زنده را از صورت مکتوب مهم‌تر بدانیم.

همین توجه به روایات سینه به سینه تا دوران‌های بعد از اسلام نیز ادامه یافت. چنان که تدوین کنندگان اسطوره‌ها و داستان‌های حماسی ایران، مانند فردوسی، علاوه بر روایات مکتوب خدای‌نامه، از روایات شفاهی نیز بهره می‌جستند. اکنون نیز بیشتر ادبیات عامه نواحی گوناگون، از شعر و ترانه و چیستان و قصه، سینه به سینه حفظ می‌شود و کمتر اتفاق می‌افتد که کسی آنها را از روی نوشته یاد گرفته باشد. یکی از علل عمده‌ای که سبب شد زردشتیان در دوره ساسانی به کتابت آثار خود توجه کنند، ایراداتی بود که ملل صاحب کتاب خصوصاً مسیحیان بر آنان می‌گرفتند. در قرون اولیه اسلامی که بیشتر آثار پهلوی در آن زمان تألیف نهایی یافته است، از بیم از میان رفتن این آثار در برابر پیشرفت سریع اسلام و تقلیل موبدان از علل عمده دیگر تألیف آنها محسوب می‌گردد^۱.

۱- احمد تفضلی، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن، چاپ ششم، ۱۳۸۹، ص ۱۴-۱۱

۳- به پایان برید

درس پانزدهم، بسیار مهم است. خصوصاً بخش راجع به زبان‌های ایرانی، حس تداوم را در ذهن و ضمیر دانش‌آموزان برمی‌انگیزد. بنابراین، در تلخیص و جمع‌بندی مطالب این درس، که معرف ابعاد فرهنگی دوران ایران باستان است، بر اهمیت این نکته تأکید ورزید. سپس مفاهیم اساسی این درس را بیان کنید.

مفاهیم اصلی بخش راجع به زبان و ادبیات:

- زبان‌های ایرانی و دوره‌های آن؛
- فارسی باستان؛
- زبان اوستایی؛
- زبان پارتی یا اشکانی پهلوی؛
- زبان فارسی میانه یا پهلوی ساسانی؛
- ادبیات کتبی و شفاهی؛
- پرورش جسمی و اخلاقی؛
- آموزش علمی، مواد درسی و مراکز آموزشی؛
- دانشگاه جندی شاپور.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، اندازه‌گیری میزان تحقق انتظارات یادگیری دانش‌آموزان است.

منابع برای مطالعه بیشتر

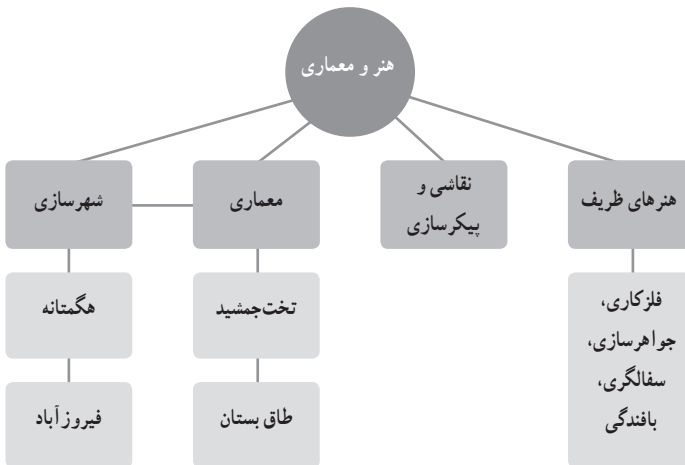
- امریک، رونالد و ماریا ماتسوخ، ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش و ترجمه احمد رضا قائم مقامی و دیگران، زیر نظر ژاله آموزگار، تهران، سخن، ۱۳۹۳.
- تکمیل همایون، ناصر، نظام و نهادهای آموزشی در ایران باستان، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، ۱۳۸۲.
- درانی، کمال، تاریخ آموزش و پرورش ایران قبل و بعد از اسلام، تهران، سمت، ۱۳۸۴.
- گات‌ها، سرودهای زرتشت، ترجمه و تفسیر موبد فیروز آذرگشسب، تهران، فروهر، ۱۳۵۱.
- تفضلی، احمد، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن، چاپ ششم، ۱۳۸۹.
- نامهٔ تنسر به گشسب، چاپ مجتبی مینوی و محمد اسماعیل رضوانی، تهران، خوارزمی، چاپ دوم، ۱۳۵۴.

الف) منطق طراحی و تدوین درس

هنر و معماری ایران باستان، خصوصاً هنر و معماری عهد هخامنشی در جهان باستان، تشخیصی ویژه دارد. آثار و بناهای بازمانده از این عصر، جز اینکه نمایشگاه ذوق و ظرافت و روحیه زیبایی دوستی و زیبایی آفرینی ایرانیان و ملل تابع ایران به شمار می‌رود، دفتر ثبت پاره‌ای از مهم‌ترین رویدادهایی‌اند که ایران باستانی به خود دیده و از سر گذرانیده است. این درس، با مروری بر انواع سبک‌ها و آثار هنری ایرانیان باستان، اولاً می‌خواهد میزان خلاقیت هنری ایرانیان را در قیاس با دیگر ملت‌ها روشن سازد و مروری داشته باشد بر مهم‌ترین دستاوردهای هنرمندان و معماران این عهد و ثانیاً می‌خواهد نشان دهد که همین بناها و آثار هنری تا چه اندازه روشنگر مطالب ناگفته از تاریخ این دوران‌اند که در کتاب‌های تاریخی مرسوم ثبت و ضبط نشده‌اند.

شبکه مفهومی درس ۱۶ (هنر و معماری)

هدف‌های درس ۱۶ (هنر و معماری)

هدف کلی: شناخت هنر و صنایع هنر ایران باستان در قلمروهای معماری، سنگ نگاری، پیکرسازی، فلزکاری، سفالگری، موسیقی و پارچه بافی.

اهداف جزئی

- شناخت و درک انواع هنرها در عصر مادی‌ها؛
- شناخت و درک انواع هنرها در عصر هخامنشیان و ویژگی‌های آنها؛
- شناخت و درک انواع هنرها در عصر اشکانیان و ویژگی‌های آنها؛
- شناخت و درک انواع هنرها در عصر ساسانیان و ویژگی‌های آنها.

انتظارات عملکردی درس ۱۶ (هنر و معماری)

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه این درس بتوانند:

- عوامل رونق و شکوفایی هنر و معماری را در عصر ایران باستان برشمارند؛
- ویژگی‌های هنر هخامنشی را درک و بیان کنند و نمونه‌های برجسته آن را ذکر نمایند؛
- ویژگی‌های هنر اشکانی را درک و بیان کنند و نمونه‌های برجسته آن را ذکر نمایند؛
- ویژگی‌های هنر ساسانی را درک و بیان کنند و نمونه‌های برجسته آن را ذکر نمایند؛
- چگونگی تأثیر معماری و شهرسازی ساسانی را بر معماری و شهرسازی اسلامی و اروپایی توضیح دهند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	دوره باستان، ایران
علت و معلول	هنر و معماری مادی، هخامنشی و ساسانی، هنر و معماری بین‌النهرین، باغ ایرانی
تغییر و تداوم	هنر و معماری مادی، هخامنشی و ساسانی، هنر و معماری بین‌النهرین، باغ ایرانی
کاربست شواهد	تصاویر
ارتباط و ارائه	تحقیق درباره هنر ایلامی، مادی، هخامنشی و ساسانی، تأثیر هنر و معماری بین‌النهرین بر هنر ایران باستان، تحقیق درباره طاق کسری و ارائه آنها به وسیله پاورپوینت

پ) توصیه‌های درس

۱- آماده کنید

قبل از شروع درس، به دانش‌آموزان فرصت دهید درس را مرور کنند و خصوصاً تصاویر درس را با دقت بیشتری نگاه کنند. بعد، فهرستی از نام هنرهای مختلف بر روی تخته بنویسید و از دانش‌آموزان بخواهید در این زمینه به شما کمک کنند. سپس از آنها بخواهید بار دیگر، با دقت در تصاویر درس، بگویند کدام یک از هنرها در عصر ایران باستان رواج داشته است.

۲- آموزش دهید

در این درس، با وضعیت هنر و معماری در ایران باستان سروکار داریم. می‌خواهیم نشان دهیم که ایرانیان عصر باستان قومی خلاق، ظریف و هنرپرور بوده‌اند. مباحث این درس، به تناسب جنس مطالب، به ترتیب تاریخی عرضه شده است. در این شکل ارائه، سیر تکاملی انواع هنرهای ایرانی، از وضوح بیشتری برخوردار می‌شود و نحوه تأثیر و تأثرات آن، نسبت به دیگر ملل، بهتر معلوم می‌گردد.

در میان انواع هنرها هنر معماری ایران باستان، خصوصاً در عصر هخامنشی در جهان شاخص و نمایان است. در آغاز، ضمن بیان اهمیت معماری به طور کلی در زندگی انسان در گذشته و حال، ویژگی‌های معماری ایران و نیز نمونه‌های شاخص بازمانده از این اعصار را برای دانش‌آموزان معرفی کنید و سپس توجه آنان را به ابعاد و آثار کمتر شناخته شده این عهد معطوف سازید.

هرچند در تدریس کتاب دائماً توصیه شده است که از انواع تصویر استفاده شود، اما در این درس بیش از پیش به استفاده از تصویر تأکید می‌کنیم. اگر امکان تدریس این درس در موزه یا پس از بازدید از موزه باشد، مطالب زنده‌تر و مؤثرتری عرضه می‌گردد. اگر این امکان نیست، بهتر است از مواد تصویری، حداکثر استفاده شود.

درس را با پخش قطعه تصویری یکی از مستندهای مربوط به معماری ایران باستان آغاز کنید و دانش‌آموزان را به قلب تاریخ ایران باستان ببرید. سپس آنان را یک گام به عقب بازگردانید و از هنر معماری عصر مادی برایشان سخن بگویید و عظمت هگمتانه را پیش چشمشان بیاورید و سپس از تعدادی از دانش‌آموزان بخواهید تا گزارشی کوتاه درباره شهر هگمتانه تهیه و در جلسه بعد عرضه کنند. سپس بار دیگر به هنر هخامنشی بازگردید و نخست از قلمرو گسترده چند قومیتی هخامنشیان سخن به میان آورید و تأثیر این عنصر مهم را، خصوصاً بر هنر این عصر، توضیح دهید. این یکی از ویژگی‌های هنر هخامنشی است. سپس دومین ویژگی (درباری بودن آن) را بیان کنید. این دو ویژگی هنری را بر روی نمونه‌هایی از آثار آن عهد عملاً نشان دهید.

از آنجا که باغ بخش مکمل معماری کاخ‌های ایرانی بوده است، به موضوع باغ‌آرایی در این عصر بیردازید و ضمن توجه دادن دانش‌آموزان به تصویر کاخ کورش (صفحه ۱۴۴) از یکی از دانش‌آموزان بخواهید «یک توضیح» همین صفحه را با صدای بلند بخواند و سپس باغ‌آرایی ایرانی و اشکال مختلف آن را بیان کنید و از دانش‌آموزان بپرسید آیا نمونه‌ای از باغ‌های ایرانی دیده‌اند یا در اطراف شهر خود یا دیگر شهرها سراغ دارند. انجام دادن فعالیت ۱ در حکم جمع‌بندی این قسمت از درس است.

پس از معماری، توجه دانش‌آموزان را به دیگر اقسام هنر هخامنشی جلب کنید. نخست از اهمیت سنگ‌نگاره‌ها در این عهد سخن بگویید و سعی کنید نمونه‌هایی از دیده‌ها و شنیده‌هایشان را در این باب به خاطرشان بیاورید. انجام فعالیت ۲ در کلاس ضمن باورپذیر کردن ویژگی اول هنر هخامنشی برای دانش‌آموزان، حس تداوم و استمرار تاریخی را در عرصه هنری برای آنها ملموس‌تر می‌کند. در ادامه بحث، با توجه دادن آنان به تصویر صفحه ۱۴۷، هنر فلزکاری و جواهرسازی هخامنشی را توضیح دهید.

از آنجا که دانسته‌های ما درباره اشکانیان اندک است، سخن گفتن درباره هنر این عصر چندان آسان نیست. با این همه، بر اساس آثار موجود از این دوره می‌توان ویژگی‌های معماری و دیگر هنرهای این عصر را برشمرد. با توجه دادن دانش‌آموزان به تصاویر صفحات ۱۴۸ و ۱۴۹، تاریخ تحول و مظاهر هنر این عصر را ملموس‌تر سازید.

هنر عهد ساسانی، بر خلاف هنر عهد اشکانی، درخور توجه و پربار است و این به جهت اطلاعات گسترده‌ای است که از این دوره در اختیار داریم. هنرمندان ساسانی چیزهای تازه‌ی زیادی را به هنر اعصار پیش از خود افزودند و میراث عظیمی برای اعصار بعد از خود به جا گذاشتند. تدریس هنر ساسانی را از معماری و شهرسازی آن شروع کنید. نخست توجه دانش‌آموزان را به تصویر صفحه ۱۴۹ جلب کنید: کاخ تیسفون یا همان ایوان مدائن معروف. دانش‌آموزان را، خصوصاً کسانی را که در تهران اقامت دارند، می‌توان برای دیدن بنایی شبیه به آن، به تماشای نمای موزه ایران باستان و نیز سردر دانشگاه تهران برد یا دست‌کم آنها را به صفحه ۲۷ کتاب ارجاع داد. سپس فهرستی از ویژگی‌ها و ابداعات معماری در عهد ساسانی ارائه کنید و نمونه‌هایی از آنها را برشمارید. با توجه دادن دانش‌آموزان به تصاویر صفحه ۱۵۰ و در ادامه، با برشمردن عناصر معماری ساسانی، تأثیر این معماری را در معماری اسلامی خصوصاً بناهای مذهبی توضیح و نشان دهید.

با توجه دادن دانش‌آموزان به بنای طاق بستان، به توضیح موضوع سنگ‌نگاره‌های عهد ساسانی وارد شوید و از آنان بخواهید گزارشی در مورد این بنا تهیه و ارائه کنند.

نقاشی و نگارگری عصر ساسانی را می‌توانید با تأکید بر نقاشی‌های مانی و مانویان و اهمیت نقاشی در این دین شروع و ختم کنید. فلزکاری، قلم‌زنی، موسیقی و پارچه بافی از دیگر مظاهر هنر ساسانی است که

توجه دادن دانش‌آموزان به تصاویر (صفحات ۱۵۱ و ۱۵۲) آن را روشن تر می‌کند. خنیاگران یا گوسان‌ها آوازخوانان و نوازندگانی دوره گرد بودند. توجه دادن دانش‌آموزان به این مطلب، ذهن آنها را متوجه استمرار این عنصر فرهنگی در طول هزاره‌ها و قرن‌ها می‌کند. انجام فعالیت ۳ کارگاهی عملی برای آشنایی عمیق دانش‌آموزان با هنر عهد ساسانی است.

دانستنی‌های معلم

هنر هخامنشی

هنر درباری سلسله هخامنشی، با مشخص‌ترین سیمایش، در کاخ‌های برپا شده در تخت‌جمشید به فرمان داریوش اول و فرزندش خشایارشا مشاهده می‌شود. آن مجتمع شکوهمند ساختمانی، برای خشنودی خاطر و برآوردن نیازمندی‌های تشریفاتی فرمانروایان هخامنشی بی‌افکنی شد، که پیش از پیروزی‌های کوروش بزرگ بنیان‌گذار آن امپراتوری، هیچ‌گونه آگاهی بر لزوم اسباب شوکت و حشمت برای حکومت بر عالم کسب نکرده بودند. چنان که معلوم است در نیمه اول سده ششم ق. م. پارس‌ها که هنوز در انقیاد حکومت ماد به سر می‌بردند، صاحب هیچ‌گونه سنت هنری نشده بودند. بدین ترتیب هنگامی که کوروش و جانشینانش کاخ‌های فرمانروایی خود را برافراشتند و خواستار همه نوع آثار هنری شدند، ناگزیر می‌بایست از سنت‌ها و دستاوردهای هنری اقوام دیگر وام‌گیری کنند. ملقمه حاصل از اختلاط نگاره‌ها و مضامین و اسلوب‌های هنری به کار گرفته، شیوه قابل شناسایی و تمایزی را به وجود آوردند که اجزاء تشکیل‌دهنده‌اش را می‌توان از همدیگر تفکیک و سابقه هر یک را تا سرچشمه‌های خارجی‌اش پی‌جویی کرد؛ و شگفت این‌که در آخر کار ماهیت کلی آن را به طور مشخص «هخامنشی» یافت.^۱

مجموعه این هنر، که آمیزه‌ای بود حاصل از سنت‌های دیرین سال، قدرت و حاکمیت پادشاه کبیر را چنان که باید متجلی می‌ساخت. هنرهای دربار هخامنشی، وابسته به آن مجموعه تشریفات شاهی بود که از دوره‌های پیشین در خاور نزدیک و خصوصاً در کاخ‌های شاهان آشوری متداول بود، لیکن در گذر زمان، به نگاره‌های نشأت گرفته از دیگر نواحی امپراتوری پیوند خورده و در حال و هوای اقلیمی کاملاً پارسایی بالیدن گرفته بود. موجودیت آن شیوه، تنها موقوف به کاخ‌های تخت جمشید نمی‌گردید، گرچه در آنجا تجلی تفاخرآمیز خود را به بهترین وجهی عرضه داشته است، بلکه اثراتش را آشکارا و نهان در مراکز دیگری که زیر سلطه هخامنشیان قرار می‌داشتند نیز به جا گذارده است.

۱- هنرهای ایران، گروه مؤلفان، زیر نظر ر. دبلیو. فریه، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، فرزاد روز، ۱۳۷۴، ص ۲۶

با فروپاشی امپراتوری هخامنشی، عمر هنر مختلطش نیز بقایای نیافت و از آن همه دستاوردها چیز عمده‌ای جز چند ستون سرفراز و نقش برجسته‌هایی فرسوده برجا نماند. اما همان یادمان‌های خاموش برای زنده نگاهداشتن مجد و شوکت ایران باستان کفایت کردند و حتی آوازه الهام‌بخشی برای سلسله‌های ایرانی بعدی (ساسانیان، سامانیان، آل بویه و صفویان) گردیدند که هر یک‌شان سرفرازان خود را جانشین برحق آن نخستین امپراتوری بزرگ می‌شمرد.^۱

هنر ساسانی

هنر ساسانی به تدبیر و سرپرستی بنیانگذار آن سلسله اردشیر اول تکوین یافت و چارچوب بنیادینش تعیین گردید. بسیاری از مضامین و نگاره‌های آن، از چاه عمیق خاور باستانی استخراج شد، لیکن نفوذ منابع هنر و فرهنگ «یونانی- رومی» بر آن تأثیری قابل ملاحظه و انکارناپذیر گذارد؛ ضمن اینکه تزئینی رقیق و کم‌تر قابل ردیابی از مایه‌های خاور دور نیز در آن آمیخت. این بُن‌مایه‌های گوناگون، در طول چهار قرن حکومت ساسانی، به گذاردن تأثیرات متقابل، با نوساناتی متفاوت، بر یکدیگر ادامه دادند. گرچه هنر ساسانی را چنان که شناخته‌ایم باید اصالتاً هنری شاهانه بدانیم، که بیشتر اختصاص می‌یافت به بازنمایی هیئت پادشاه در اعمال و احوال مختلف، لیکن در آن همچنین طیفی گسترده از نگاره‌های گیاهی و جانوری و پرندای، گاه با کاربردهای نمادین یا رمزی، نیز مورد بهره‌وری قرار می‌گرفته است. این واژگان هنری، که تفسیر گسترده‌شان هنوز به تمامی درک نشده، در سراسر امپراتوری رواج یافت و در ایجاد اشیائی گوناگون و ساخته شده با کارماده‌های مختلفی چون سنگ، ملاط گچ، ابریشم و دیگر الیاف بافتنی، و نقره و جواهر و مُهر به کار برده شد، که در نگاه نخست به عنوان هنر ساسانی قابل بازشناسی است.

معماری و مجموعه هنری آن دوران، چنان دارای ارزش زیبایی شناختی بود و به حدی مورد پسند همگانی قرار گرفت که تا دیر زمانی پس از متواری شدن یزدگرد سوم و انقراض سلسله ساسانی، در حیات و رواج خود باقی ماند. بعداً نیز آن مجموعه هنری، به نحوه‌ای تدریجی با شرایط متغیر محیط فرهنگی سازش گرفت و نفوذ خود را در مسیر راه‌های بازرگانی به غرب و شرق گستراند. نقش‌مایه‌های ساسانی را می‌توان در نقاشی‌ها و در نگارگری منسوجات آسیای میانی بی‌جویی کرد، همچنان که در سفالگری سلسله تانگ (چین) و نقش‌اندازی بر منسوجات ابریشمی مصر و بیزانس باز یافت، که از بازاری گرم و گسترده هم برخوردار بودند.^۲

۱- همان، ص ۴۶

۲- همان، ص ۷۹

۳- به پایان بپرید

مطالب درس را جمع‌بندی کنید و تصویر جامع و موجزی از وضعیت انواع هنرها و خلاقیت‌های هنری در ایران باستان به دانش‌آموزان عرضه کنید و سپس فهرست‌وار مهم‌ترین مفاهیم مورد تأکید در این درس را برایشان بازگو کنید.

مفاهیم اصلی

- معماری و شهرسازی در عصر، مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی؛
- سنگ‌نگاره‌ها در عصر، مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی؛
- فلزکاری و جواهرسازی در عصر، مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی؛
- بافندگی در عصر، مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی؛
- پیکرسازی در عصر، مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی؛
- موسیقی در عصر، مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، میزان برآورده شدن انتظارات یادگیری آنهاست.

منابع برای مطالعه بیشتر

کتاب‌ها

- اتینگهاوزن، ریچارد و بارشاطر، احسان، اوج‌های درخشان هنر ایران، ترجمه هرمز عبداللهی و رویین پاکباز، تهران، آگه، ۱۳۷۹.
- گیرشمن، رمان، هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.
- رفیعی، لیلا، سفال ایران از دوران پیش از تاریخ تا عصر حاضر، تهران، یساولی، ۱۳۷۷.
- هنرهای ایران، گروه مؤلفان، زیر نظر ر. دبلیو. فریه، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، فرزانه روز، ۱۳۷۴.
- هرمان، جرجینا، تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳.
- آمیه، بی‌یر، شوش شش هزار ساله، ترجمه علی موسوی، تهران، فرزانه روز، ۱۳۸۹.
- گاردنر، هلن، هنر در گذر زمان، ترجمه محمدتقی فرامرزی، تهران، آگه، ۱۳۶۵.
- سودآور، ابوالعلا، هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهید محمدشیرانی، تهران، کارنگ، ۱۳۸۰.
- گزیده‌ای از ده هزار سال هنر و تمدن ایران، تهران، موزه ملی ایران - تانیان، ۱۳۸۶.
- گچیری در آرایه‌ها و تزئینات معماری دوران اشکانی و ساسانی، تهران، موزه ملی ایران.
- گدار، آندره، هنر ایران، ترجمه بهروز حبیبی، تهران، دانشگاه ملی، ۱۳۴۵.
- واندنبرگ، لویی و کلاوس شیبمان، نقش برجسته‌های منطقه الیمایی در دوران اشکانی، ترجمه یعقوب محمدی فر و آزاده محبت خو، تهران، سمت، ۱۳۸۶.
- محمدی فر، یعقوب، باستان‌شناسی و هنر اشکانی، تهران، سمت، ۱۳۸۷.
- بویس، مری و فارمر، هنری جورج، دو گفتار درباره خنیاگری و موسیقی ایران، ترجمه بهزاد باشی، تهران، آگه، ۱۳۶۸.
- بیانی، ملکزاده، تاریخ مهر در ایران، ج ۱، تهران، یزدان، ۱۳۷۵.

مقالات

- «نمونه‌هایی از شاهکارهای هنری ایران از هشت هزار سال پیش»، عیسی بهنام، هنر و مردم، خرداد و تیر ۱۳۴۴، شماره ۳۲ و ۳۳، ص ۷-۳.
- «دیوارنگاری در دوره‌های ماقبل هخامنشی»، اصغر فهیمی و منصور مهرنگار، پژوهش و هنر، سال اول، شماره ۱، بهار ۱۳۹۲، ص ۵-۴۵.
- «آهنگ‌های ایران در زمان ساسانیان»، مهر، سال اول، ۱۳۱۴، شماره ۲۵، ص ۶۳-۵۸.
- «تأملی در خنیاگری در ایران باستان»، مهدی ابوالحسنی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۳۶ و ۳۷، تابستان ۱۳۸۳، ص ۲۰۲-۱۸۳.
- «پل و پل‌سازی در ایران و سیر تحول آن»، فصلنامه تخصصی پل‌های تاریخی ایران، شماره ۱، تابستان ۱۳۹۴، ص ۱۶-۱۱.
- «هواد و مصالح به‌کار رفته در ساختمان پل‌های تاریخی ایران»، فصلنامه تخصصی پل‌های تاریخی ایران، شماره ۱، تابستان ۱۳۹۴، ص ۲۰-۱۷.

فصل سوم

ایران در عصر باستان؛ سرآغاز هویت ایرانی

هدف های درس ۷ (مطالعه و کاوش در گذشته های دور)

هدف کلی: شناخت دوره های اسطوره ای و تاریخی تاریخ ایران و نتایج پژوهش های تاریخی و کشفیات باستان شناسی درباره تاریخ ایران باستان و منابع آن دوره.

هدف های جزئی:

- تشخیص کیفیت آگاهی مورخان از گذشته ایران پیش از کشفیات باستان شناسی و پژوهش های تاریخی؛
- مقایسه دیدگاه مورخان پیشین با مورخان امروزی درباره تاریخ ایران باستان؛
- تشخیص و تفکیک دوره اسطوره ای و افسانه ای از دوره تاریخی؛
- شناخت مفهوم افسانه و اسطوره و ارتباط آن با تاریخ؛
- درک پیشینه کشفیات باستان شناسی در ایران؛
- شناخت دستاوردهای کشفیات باستان شناسی و پژوهش های تاریخی درباره دوره ایران باستان؛
- دسته بندی و معرفی منابع تاریخ ایران باستان؛
- مقایسه وضعیت تاریخ نگاری در ایران باستان با یونان و روم؛
- کسب توانایی استفاده از منابع در یک پژوهش ساده تاریخی.

انتظارات عملکردی درس ۷ (مطالعه و کاوش در گذشته های دور)

انتظار می رود دانش آموزان با مطالعه این درس بتوانند:

- بخش افسانه ای و اسطوره ای را از بخش تاریخی ایران بازشناسند و در مورد هر یک توضیح دهند؛
- سلسله های افسانه ای و اسطوره ای ایران را به ترتیب نام ببرند؛
- دیدگاه مورخان پیشین در مورد تاریخ ایران باستان را با دیدگاه مورخان امروزی مقایسه کنند؛
- پیشینه تحقیقات جدید درباره ایران باستان را تشریح کنند؛
- نتایج کاوش های باستان شناسی و پژوهش های تاریخی در مورد تاریخ ایران باستان را شرح دهند؛
- منابع تاریخ ایران باستان را دسته بندی و معرفی کنند؛
- وضعیت تاریخ نگاری ایران باستان را با تاریخ نگاری یونان و روم باستان مقایسه کنند؛
- با استفاده از منابع، پژوهشی ساده درباره تاریخ ایران باستان انجام دهند.

(ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری، مکان	دورهٔ ایران باستان؛ مکان‌های تاریخی.
تغییر و تداوم	پژوهش‌های تاریخی، کشفیات باستان‌شناسی.
کاربست شواهد و مدارک	قطعه صوتی، تصاویر، نمودار خط زمان.
ارتباط و ارائه	تهیهٔ پاوربونت و گزارش متنی در مورد منابع غیرنوشتاری و نوشتاری مربوط به تاریخ ایران باستان.

(پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

از دانش‌آموزان بخواهید افسانه‌ها و اسطوره‌هایی را که شنیده یا خوانده‌اند به صورت مختصر بازگو کنند و یا نام ببرند. بحث را هدایت کنید و به دانش‌آموزان فرصت دهید که آزادانه صحبت کنند. در بازگویی افسانه‌ها تفاوت‌هایی مشاهده خواهد شد. این تفاوت‌ها را مبنای ورود به بحث افسانه‌ها قرار دهید و با جمع‌بندی بحث، به علل پیدایش و ویژگی‌های افسانه‌ها و اسطوره‌ها و تفاوتشان با واقعیت‌های تاریخی بپردازید.

بهره‌گیری از دانستنی‌های معلم که مرتبط با اسطوره و افسانه است و در صفحات بعد می‌آید، به ارائهٔ مطلوب موضوع افسانه و آمیختگی بخشی از گذشتهٔ ایران با افسانه و اسطوره و نیز فهم و درک افسانه کمک می‌کند.

۲- آموزش دهید (فعالیت‌های یادگیری)

پس از بحث در مورد افسانه و اسطوره، مفاهیم و موضوعات اساسی درس را به دانش‌آموزان معرفی کنید. تفکیک دوره افسانه‌ای و دوره تاریخی تاریخ ایران، پیشینه تحقیق درباره تاریخ ایران باستان و نتایج و دستاوردهای آن، دسته‌بندی و معرفی منابع ایران باستان و روش تاریخ‌نگاری در ایران باستان و تفاوت آن با تاریخ‌نگاری یونان و روم، موضوعات اساسی این درس به شمار می‌آیند.

در آموزش این درس، استفاده از روش‌های متنوع تدریس، پخش تصاویر و قطعات ویدئویی و صوتی، ارائه نمودار خط زمان، معرفی نمونه‌هایی از منابع نوشتاری و غیرنوشتاری تاریخ و خواندن بخش‌هایی از مطالب مربوط به دوره اسطوره‌ای و دوره تاریخی ایران باستان، کاربرد دارد.

استفاده از آثاری که در زمینه افسانه و اسطوره تألیف شده و خواندن گزیده‌هایی از آنها می‌تواند در فهم ماهیت افسانه و اسطوره، به دانش‌آموزان کمک کند. علاوه بر گزیده‌های فوق، کتاب «از اسطوره تا تاریخ» نوشته مهرداد بهار از جمله منابع معتبر و مفیدی است که در این زمینه کاربرد دارد.

انجام فعالیت‌های ۱ و ۲ مستلزم مراجعه به کتابخانه و تهیه منبع مورد نظر است؛ بنابراین، ابتدا روش کار را برای دانش‌آموزان توضیح دهید و ارائه فعالیت توسط دانش‌آموزان را به جلسه‌ای مشخص در هفته‌های آینده موکول کنید.

در ارائه موضوع تفکیک دوره افسانه‌ای و دوره تاریخی تاریخ ایران، علاوه بر استفاده از متن کتاب، نمونه‌هایی از منابع تاریخی نظیر منابع عمومی تألیف شده در قرون اولیه بعد از اسلام و پژوهش‌های جدید مربوط به ایران باستان را به کلاس ببرید و مطالب مربوط به سلسله‌های ایران باستان را برای دانش‌آموزان بخوانید. سپس دیدگاه هر دو دسته از مورخان در مورد تاریخ این دوره را مقایسه کنید.

در مبحث پیشینه تحقیقات جدید مربوط به تاریخ ایران باستان، استفاده از متن و تصاویر سفرنامه‌های اروپاییان از دوره صفوی تا دوره قاجار و نیز گزارش‌های باستان‌شناسی، به آگاهی از روند تدریجی شناخت علمی دوره باستان کمک می‌کند. همچنین پخش قطعات ویدئویی و تصاویر مربوط به فعالیت‌های باستان‌شناسی در این زمینه راهگشا است.

مقایسه دو نمودار صفحات ۶۲ و ۶۵ که تفاوت درک مورخان سابق و مورخان جدید درباره سلسله‌های ایران باستان به خوبی در آنها پیدا است، روش مناسبی برای ورود به موضوع نتایج دستاوردهای کاوش‌های باستانی به شمار می‌آید. توجه به کتاب‌هایی که تصویر آنها در متن درس درج شده و خواندن قسمت‌هایی از کتاب «ایران از آغاز تا اسلام» تألیف گیرشمن، می‌تواند به شناخت بیشتر نتایج کاوش‌ها و تحقیقات جدید درباره ایران باستان کمک کند.

برای تدریس موضوع تحقیق ایران در دوران باستان، تصویر یا فیلم آثار و اشیای باستانی را برای

دانش‌آموزان نمایش دهید و از آنان بخواهید که با توجه به آنچه در درس یکم خوانده‌اند، به این پرسش پاسخ دهند که این آثار جزء منابع دست اول هستند یا منابع دست دوم.

پس از استدلال در مورد دست اول بودن این آثار، به نقش و نگارها و ویژگی‌های آنها بپردازید و با مشارکت دانش‌آموزان به صورت مستدل نتیجه بگیرید که این آثار آگاهی‌های متنوعی در زمینه فنون، خلاقیت و وضعیت سیاسی و اجتماعی ایران باستان در اختیار ما می‌گذارند. آن دسته از آثاری که دارای نوشته هستند را در ردیف دیگر منابع دست اول نوشتاری قرار دهید. همچنین نمونه‌هایی از منابع دست اول مکتوب نظیر «تاریخ هرودت» و «کوروش‌نامه» را با خود به کلاس ببرید و به عنوان منابع دست اول برای مطالعات و تحقیقات تاریخ ایران باستان معرفی کنید. بخش‌هایی از این منابع را انتخاب کنید و در کلاس برای دانش‌آموزان بخوانید. به شیوه‌ای که موجب بی‌اعتمادی دانش‌آموزان به نوشته‌های تاریخی نشود، گوشزد کنید که محققان امروزی نوشته‌های این‌گونه منابع را، با توجه به ملیت و گرایش‌های نژادی، سیاسی و دینی نویسندگان آنها نقد و ارزیابی می‌کنند و مورد استفاده قرار می‌دهند.

همچنین ترجمه متن یکی از سنگ‌نوشته‌های دوره ایران باستان و یکی از کتاب‌های دوره ساسانی نظیر «کارنامه اردشیر بابکان» را با خود به کلاس ببرید و به عنوان منابع نوشتاری دست اول ایرانی معرفی کنید. سپس بخش‌هایی از آنها را در کلاس بخوانید و با مشارکت دانش‌آموزان، اطلاعات تاریخی آنها را استخراج کنید.

در مبحث دسته‌بندی منابع دست اول و دست دوم تاریخ ایران باستان، بخش تصاویر آثار تاریخی و قطعات ویدئویی متناسب با موضوع و ارائه توضیحات لازم در مورد آنها به عنوان منابع دست اول نوشتاری و غیرنوشتاری تاریخ ایران باستان، به فهم موضوع کمک می‌کند؛ به عنوان نمونه:

تصویر مقبره‌های سنگی منسوب به مادها در سرپل‌ذهاب، اسحاق‌وند هرسین و سراب‌صحنه در استان کرمانشاه و مقبره سنگی فخریکا در جنوب دریاچه ارومیه، اشیاء و آثار منقول برجای مانده از آن دوره، به عنوان منابع غیرنوشتاری دوره ماد و تاریخ هرودت، کتاب پرسیکا نوشته کتزیاس یونانی، کتاب حیات مردان نامی نوشته پلوتارک یونانی به عنوان منابع دست اول نوشتاری دوره ماد؛

ارائه ترجمه و تصاویر کتیبه‌های هخامنشی در فارس، کرمانشاه، شوش و همدان و نیز تصاویر سکه‌ها و مهرهای شاهان هخامنشی برای معرفی آثار نوشتاری دست اول دوره هخامنشی، آثار مورخان یونانی نظیر تاریخ هرودت و کتاب حیات مردان نامی نوشته پلوتارک، کتاب پرسیکا نوشته کتزیاس، کتاب‌های بازگشت ده‌هزار نفری و کوروش‌نامه (سیرپدی) نوشته گزنفون و تصاویر انواع بناها و اشیای دوره هخامنشی به ویژه آن دسته از بناها و اشیایی که دارای نقش و نگار هستند، برای معرفی منابع غیرنوشتاری آن دوره؛

تصاویر کتیبه معروف به لاؤدیسه در نهاوند، سکه‌های شاهان سلوکی و بیکره هرکول در بیستون به عنوان منابع نوشتاری و غیرنوشتاری دوره سلوکیان؛

تصاویر و نقوش مجموعه کوه خواجه سیستان، معبد آناهیتا در کنگاور، کتیبه‌ها و نقش برجسته‌های شاهان اشکانی در بیستون و سرپل ذهاب، اشیاء سفالی و فلزی دوره اشکانیان، سکه‌های شاهان آن سلسله، به عنوان منابع دست اول نوشتاری و غیرنوشتاری دوره اشکانی؛

نقش برجسته‌ها، حجاری‌ها و کتیبه‌ها و آثار معماری دوره ساسانی در مناطق مختلف استان فارس و کرمانشاه، سکه‌ها، ظروف کتیبه‌دار و منقوش، ترجمه کتاب‌های کارنامه اردشیر بابکان، یادگار بزرگمهر، اندرز خسرو قبادان و نوشته‌های یونانی و رومی نظیر کتاب جنگ‌های ایران و روم نوشته پروکوپئوس و کتاب تاریخ روم نوشته هرودیانوس؛ به عنوان منابع نوشتاری و غیرنوشتاری دوره ساسانیان.

توضیح در مورد برخی نقوش و ویژگی‌های آثار و اشیای باستانی که تصویرشان در صفحه ۶۶ درج شده، اطلاعات لازم در مورد این دسته از منابع را در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌دهد. فعالیت ۴ نیز در همین راستا طراحی شده است و انجام آن در کلاس، دانش‌آموزان را بیشتر با نقش منابع غیرنوشتاری در ارائه اطلاعات دست اول تاریخی، آشنا می‌کند. معلم با راهنمایی خود و در صورت لزوم با ارائه توضیحات تکمیلی در مورد نقوش اشیاء و ویژگی‌های معماری کاخ اردشیر (صفحه ۶۶)، دانش‌آموزان را به هدف فعالیت ۴ رهنمون کند.

برای معرفی، دسته‌بندی و شناخت منابع ایران باستان، استفاده از کتاب بازشناسی منابع و مآخذ تاریخ ایران باستان، تألیف محمود جعفری دهقی،^۱ پیشنهاد می‌شود.

دانستنی‌های معلم

تعریف اسطوره و دلیل وجودی آن

واژه «اسطوره» کلمه‌ای عربی است که از واژه «هیستوریا» به معنی جستجو، آگاهی و داستان گرفته شده است. برای بیان مفهوم اسطوره در زبان‌های اروپایی از بازمانده واژه یونانی «میتوس» به معنی شرح خیر و قصه استفاده شده است.

ارائه تعریف کاملی از اسطوره که در برگیرنده همه مفاهیم آن باشد کار آسانی نیست. در فهم عامه و در برخی از فرهنگ‌ها، اسطوره به معنی آنچه خیالی و غیر واقعی است و جنبه افسانه‌ای محض دارد، آمده است؛ اما اسطوره را باید داستان و سرگذشتی مینوی دانست که معمولاً اصل آن معلوم نیست و

۱- جعفری دهقی، محمود، بازشناسی منابع و مآخذ تاریخ ایران باستان، تهران، سمت، ۱۳۹۱.

شرح عمل، عقیده، نهاد یا پدیده‌ای طبیعی است به صورت فراسوی که دست کم بخشی از آن از سنت‌ها و روایت‌ها گرفته شده و با آیین‌ها و عقاید دینی پیوندی ناگسستنی دارد. در اسطوره، وقایع از دوران اولیه نقل می‌شود. به عبارت دیگر، سخن از این است که چگونه هر چیزی پدید می‌آید و به هستی خود ادامه می‌دهد. شخصیت‌های اسطوره را موجودات مافوق طبیعی تشکیل می‌دهند و همواره هاله‌ای از تقدس، قهرمان‌های مثبت آن را فرا گرفته است.

حوادثی که در اسطوره نقل می‌شود، همچون داستان واقعی تلقی می‌گردد، زیرا به واقعیت‌ها برگشت داده می‌شود و همیشه منطقی را دنبال می‌کند. اسطوره گاهی، به ظاهر، حوادث تاریخی را روایت می‌کند، اما آنچه در این روایت‌ها مهم است، صحت تاریخی آنها نیست، بلکه مفهومی است که شرح این داستان‌ها برای معتقدان آنها در بر دارد؛ و همچنین از این جهت که دیدگاه‌های آدمی را نسبت به خویشتن و جهان و آفریدگار بیان می‌کند، دارای اهمیت است.

اسطوره‌های نیمه تاریخی عبارت است از تحول و تکامل حوادث و وقایع ابتدایی و همچنین شرح کارهای فوق‌العاده‌ای است که به دست آدمیان زورمند انجام گرفته و اندک اندک شاخ و برگ یافته و به صورت داستان‌هایی پر از عجایب و غرایب در آمده، به تدریج هاله‌ای از تقدس دینی به دور آنها حلقه زده و جنبه الوهیت پیدا کرده‌اند.

اسطوره، واکنشی از ناتوانی انسان است در مقابله با درماندگی‌های او در برآوردن آرزوها و ترس او از حوادث غیرمترقبه. قدرت تخیل، نهایت فعالیت خود را در این زمینه انجام می‌دهد. خدایان به این ترتیب خلق می‌شوند و سپس به شهریاران و پهلوانان زمینی تبدیل می‌گردند و گاهی، به عکس، از شخصیتی تاریخی یا قهرمانی معمولی، موجودی اسطوره‌ای شکل می‌گیرد؛ به این صورت که همه ویژگی‌های یک موجود خارق‌العاده را به او نسبت می‌دهند و به تدریج با این ویژگی‌ها، قهرمان از صورت موجود بشری عادی خارج می‌شود.

از سوی دیگر، اسطوره تجسم احساسات آدمیان است به گونه‌ای ناخودآگاه، برای تقلیل گرفتاری‌ها یا اعتراض به اموری که برای ایشان نامطلوب و غیرعادلانه است و چون آن را تکرار می‌کنند، آرامشی به آنها دست می‌دهد. تکرار این داستان‌ها که در قالب نوعی آیین دینی برگزار می‌شود به آنها حقانیت و واقعیت می‌بخشد.

اسطوره همچنین نشانه‌ای از عدم آگاهی بشر است از علل واقعی حوادث. انسان به پیروی از تخیل خود برای رویدادها علت و انگیزه می‌تراشد و به این ترتیب، تخیل را با واقعیت‌ها پیوند می‌دهد.^۱

آغاز تاریخ ایران بر اساس افسانه

پادشاهی گیومرث

تاریخ اساطیری ایران در شاهنامه با گیومرث شروع می‌شود. در شاهنامه، گیومرث نخستین کدخدای جهان است که مردمان را می‌پرورد و پوشیدنی و خورش نو برای آنان پدید می‌آورد. سی سال پادشاه است و همه در اطاعت او. مردمان کیش او برمی‌گزینند. او پسری خوبروی و نیرومند و نامجو به نام سیامک دارد و در مقابل، اهریمن پسری بدسرشت و گرگ‌صفت دارد که نسبت به گیومرث و سیامک رشک می‌برد. سروش خبر این کینه را به گیومرث می‌رساند و او سیامک را با سپاهی به مقابله دیو می‌فرستد. سیامک با دیوسپاه نبرد می‌کند، اما شکست می‌خورد. دیو جگرگاه سیامک را می‌درد. گیومرث از خبر مرگ فرزندش افسرده و سوگوار می‌شود، ولی با یاری هوشنگ، پسر سیامک، به کین‌خواهی و نبرد با دیو سپاه می‌پردازد. چون هوشنگ بر دیو سپاه پیروز می‌شود، پادشاهی سی ساله گیومرث به پایان می‌رسد و دوره پیشدادی از اینجا آغاز می‌شود.^۱

پیشدادیان

دوره پیشدادیان با فرمانروایی هوشنگ فرزند سیامک شروع می‌شود. نام او (هتوشینگه) به معنی «کسی که خانه‌های خوب می‌سازد» یا «کسی که خانه‌های خوب می‌بخشد» و لقب او در اوستا پَرَداتَه است، یعنی کسی که (برای حکومت) تعیین شده که در زبان پهلوی و فارسی به صورت پیشداد در آمده است؛ به معنی «نخستین کسی که قانون می‌آورد». هوشنگ را فرمانروای هفت کشور دانسته‌اند که دیوان و جادوگران از مقابل او می‌گریزند. در شاهنامه، هوشنگ فرزندزاده گیومرث است. کشف آتش به هوشنگ نسبت داده می‌شود و شرح مختصر آن چنین است که او در کوه ماری می‌بیند و به سمتش سنگی پرتاب می‌کند. در برخورد آن سنگ با سنگ دیگر آتش پدیدار می‌شود و راز آتش کشف می‌گردد. جشن سده را یادبودی از این واقعه می‌دانند.^۲

۱- همان، ص ۵۰ و ۵۱ با تلخیص.

۲- همان، ص ۵۱ با تلخیص.

دانستنی‌های معلم

پیشینه توجه به آثار باستانی ایران

نخستین اروپایی که به آثار باستانی ایران اشاره کرده، راهب ایتالیایی، «اودوریکوس» است که در اوایل قرن چهاردهم میلادی به ایران سفر کرد. او تخت جمشید را از نزدیک دیده و به وجود تعدادی از کاخ‌های آنجا اشاره کرده است.

در نیمه دوم قرن پانزدهم میلادی در فاصله سال‌های ۱۴۷۱ تا ۱۴۷۵ م «جوزفا باربارو» ایتالیایی در سفرش به ایران، از تخت جمشید دیدن کرده است. شرحی که باربارو درباره تخت جمشید نوشته، قدیمی‌ترین شرحی است که خارجیان درباره این آثار نوشته‌اند. باربارو با وجود توصیف نسبتاً مفصلی که از ستون‌ها و نقوش تخت جمشید دارد، به کتیبه‌های آنجا اشاره‌ای نکرده است.

«پیترو دلاواله» ایتالیایی در قرن هفدهم میلادی گزارش مفصلی درباره تخت جمشید تهیه کرده و آن را به همراه نخستین رونوشت از خط میخی فارسی باستان در اختیار محققان اروپایی گذاشته است.

«توماس هربرت» از جمله دیگر کسانی است که در قرن هفدهم، ضمن بازدید از تخت جمشید، سراسر آنجا را با قدم اندازه‌گیری کرده و از روی سنگ‌نوشته‌های آنجا رونوشت برداشته است.

«ژان شاردن» فرانسوی نیز در قرن ۱۷م، از تخت جمشید دیدن و چندین تصویر نقاشی از آنجا تهیه کرده و متن یک سنگ‌نوشته میخی را نیز انتشار داده است. یک نقاش هلندی در همان دوره، بقایای تخت جمشید را برای شاه‌عباس دوم نقاشی کرده است.^۱

دانستنی‌های معلم

تاریخ‌نویسی در ایران باستان

از کتاب *ایستِر* (یکی از کتاب‌های تورات) که احتمالاً در قرن پنجم ق. م. نوشته شده، بر می‌آید که در دوره مادها و هخامنشیان نوشتن تاریخ و ثبت و ضبط وقایع دوره هر کدام از شاهان، معمول بوده است، اما کم و کیف این کار و اینکه شرح وقایع بر روی چه چیزی نوشته می‌شد و چگونه آن را نگهداری می‌کردند، معلوم نیست.

ابن ندیم در کتاب *الفهرست* آورده که در روزگاران پیشین، نوشتن علوم بر روی پوست درخت خدنگ و

۱- هرمان، جورجینا، تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۲، ص ۲۲-۴۰؛

نوابی، عبدالحسین، ایران و جهان از مغول تا قاجاریه، هما، ۱۳۷۰، ص ۱۲۷ به بعد.

پوست حیوانات در ایران معمول بوده است. ابن ندیم همچنین در روایتی که از قول ابو مشعر نقل کرده، نوشته است علاوه بر سنت نوشتن در ایران باستان بر روی درخت خدنگ (توز)، مکانی برای نگهداری کتاب‌ها در سارویۀ جی اصفهان انتخاب کردند که مناسب‌ترین جا از لحاظ اعتدال آب و هوا و دوری از عفونت و مصونیت در برابر زلزله بود. این مکان ناشناخته مانده بود تا اینکه در نیمۀ اول قرن چهارم هجری بخشی از آن ویران شد و آن‌طور که ابن ندیم، ابوریحان بیرونی و حمزه اصفهانی نقل کرده‌اند، تعداد زیادی کتاب در آنجا کشف شد که بر پوست حیوانات و درختان نوشته شده بودند. ابن ندیم نقل کرده تعدادی از کتاب‌های موجود در آن به دست استادش ابوسلیمان رسیده است. آنچه که ابن ندیم و دیگران نقل کرده‌اند، نشان می‌دهد که نوشتن بر روی پوست درختان و پوست حیوانات در ایران باستان معمول بوده و این متون را در محلی به نام «دژنپشت» یا «گنج‌نپشت» نگهداری می‌کرده‌اند.

با توجه به کشف الواح گلین در خزانه تخت جمشید، می‌توان گفت که در زمان هخامنشیان به ثبت و ضبط اطلاعات اداری و اقتصادی حکومت خود اهمیت می‌داده‌اند. پیدا شدن ترجمۀ قسمتی از متن کتیبه بیستون به زبان آرامی در مصر، نشان‌دهندۀ این است که در مناطق تحت حاکمیت نیز اسناد در خزانه نگهداری می‌شد. کهن‌ترین متنی که به وجود خزانه در دورۀ هخامنشیان اشاره کرده، کتاب «عزرا» از کتاب‌های تورات است. در کتاب نیرنگ‌های نظامی اثر پلی‌یانوس نویسنده اهل مقدونیه در قرن دوم میلادی، نوشته شده که اسکندر مقدونی، پس از تصرف تخت جمشید، لوحه‌ای مفرغین یافت که شرح سفرۀ شاهان هخامنشی و قوانین مربوط به دورۀ کورش بر آن نگاشته شده بود. در منابع دوران اسلامی از سوزاندن خزانه هخامنشیان به دستور اسکندر اشاره شده است. موسی خورنی، مورخ ارمنی، به وجود خزانه اسناد در زمان اشکانیان اشاره دارد. او نوشته وقتی ارشک، پادشاه اشکانی، نامه برادرش را که شاه ارمنستان بود، دریافت کرد، دستور داد خزانه اسناد را باز کنند و اطلاعات تاریخی ارمنستان را در اختیار فرستاده برادرش قرار دهند.^۱

۱- بردبار، مهران، خزانه در ایران باستان، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، سال نوزدهم، ش ۱ و ۲، پاییز و زمستان ۸۳، بهار و تابستان ۸۴، شماره پیاپی ۳۷ و ۳۸، صص ۵-۸، کریعیان، حسین، پژوهشی در شاهنامه، به کوشش علی میرانصاری، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۵، صص ۴۱-۳۳.

۳- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، میزان تحقق انتظارات یادگیری است.

منابع برای مطالعه بیشتر

کتاب‌ها

- کریمیان، حسن، پژوهشی در باب شاهنامه، به کوشش علی میر انصاری، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۵.
- آموزگار، ژاله، تاریخ اساطیری ایران، تهران، سمت، ۱۳۹۱.
- زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ در ترازو، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲.
- دریابندری، نجف، افسانه اسطوره، تهران، نشر کارنامه، ۱۳۷۹.
- بهار، مهرداد، پژوهشی در اساطیر ایران، تهران، آگاه، ۱۳۷۵.
- کرستن سن، آرتور امانوئل، نمونه‌های نخستین انسان و نخستین شهریار، ترجمه احمد تفضلی و ژاله آموزگار، تهران، نشر نو، ۱۳۶۳.
- جعفری دهقی، محمود، بازشناسی منابع و مآخذ تاریخ ایران باستان، تهران، سمت، ۱۳۹۱.
- ابن ندیم، الفهرست، به کوشش رضا تجدد، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۱.
- بهار، مهرداد، از اسطوره تا تاریخ، گردآوری ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران، چشمه، ۱۳۸۴.
- کامرون، جورج، ایران در سپیده دم تاریخ، ترجمه حسن انوشه، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
- یارشاطر، احسان و دیگران، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ج ۳ قسمت اول، گردآورنده جی. آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۴.
- بهار، مهرداد، از اسطوره تا تاریخ، تهران، چشمه، ۱۳۷۶.
- هرمان، جورجینا، تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳.
- نوابی، عبدالحسین، ایران و جهان از مغول تا قاجاریه، تهران، هما، ۱۳۷۰.

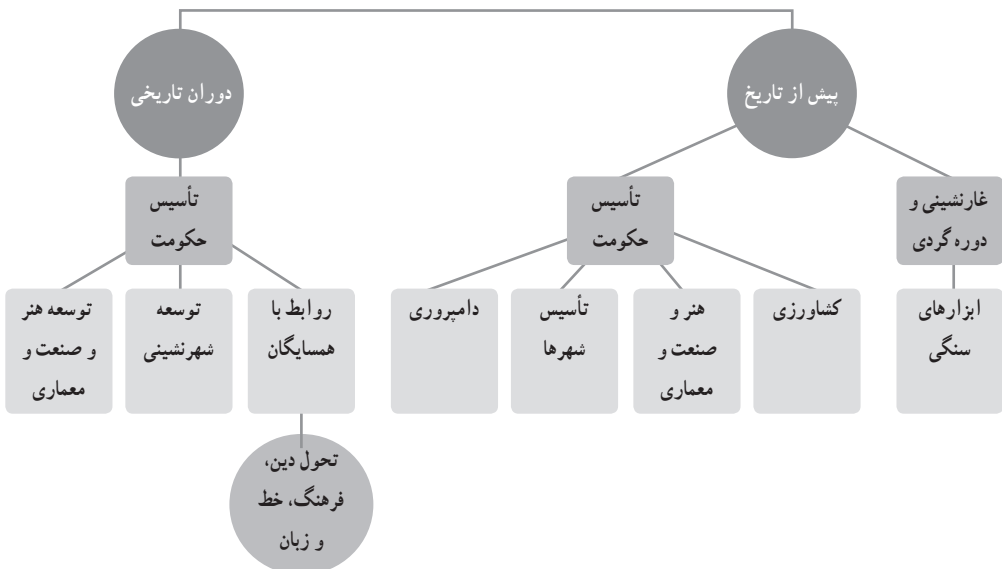
مقالات

- «مقایسه روایاتی چند از سلسله ساسانیان در شاهنامه و منابع تاریخی»، ندا اخوان مقدم، پژوهشنامه علوم انسانی (ویژه تاریخ)، ش ۵۱، پاییز ۱۳۸۵.
- «خزانه در ایران باستان»، مهرناز بردبار، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، سال نوزدهم، ش ۱ و ۲، پاییز و زمستان ۸۳، بهار و تابستان ۸۴، شماره پیاپی ۳۷ و ۳۸، صص ۵-۸.

الف) منطق طراحی و تدوین درس

آشنایی با مجموعه عواملی که منجر به پیدایش تمدن در سرزمین ایران و کیفیت تحول و تداوم آن شده، از جنبه‌های مختلف اهمیت دارد. موقعیت جغرافیایی ایران نقش اساسی در تکوین زندگی اجتماعی و تغییر و تحولات نظامی، سیاسی، اقتصادی و فکری و فرهنگی این سرزمین داشته است. توجه به محیط به عنوان بستر مناسب زندگی انسان و شیوه‌های استفاده از امکانات موجود در آن، نقش محیط طبیعی در برآورده کردن نیازها و سیر تغییر و تحولات آن را معرفی می‌کند. در کنار این بستر طبیعی، بهره‌گیری انسان ایرانی از ذهن خلاق خود، منجر به ابداع و اختراع روش‌ها و ابزارهای جدید و متنوع در عرصه معیشت، صنعت، هنر و معماری شده است. پدید آمدن مدنیت در ایران و توسعه و تکامل آن توسط ایلامی‌ها، موضوعی بنیادی و درخور توجه است. بنیان‌گذاری نخستین حکومت شناخته شده در ایران توسط ایلامی‌ها، علاوه بر دارا بودن ویژگی‌های اعتقادی و اجتماعی و دستاوردهای هنری و صنعتی، روابط متنوع نظامی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی این سرزمین با همسایگان و به ویژه ساکنان بین‌النهرین را رقم زده و حائز اهمیت و توجه است. تمامی این بنیان‌های تمدنی، فکری، فرهنگی و سیاسی و نظامی که در طی حدود ده هزار سال رقم خورده، در ادوار بعدی به شکل‌های مختلف در حیات اجتماعی و سیاسی و اقتصادی منشأ اثر بوده است.

شبکه مفهومی درس ۸ (سپیده دم تمدن ایرانی)

اهداف درس ۸ (سپیده دم تمدن ایرانی)

هدف کلی: آشنایی با نقش موقعیت و شرایط جغرافیایی در شکل‌گیری تمدن در ایران، پیشینه حضور انسان در ایران، مراحل و تحولات زندگی، هنر، صنعت، معماری، فرهنگ، زبان و اعتقادات از پیش از تاریخ تا پایان تمدن ایلامی.

هدف‌های جزئی:

– شناخت موقعیت و شرایط جغرافیایی فلات ایران و نقش آن در شکل‌گیری تمدن و تغییر و تحولات سرزمین ایران؛

- درک پیشینه و شواهد حضور انسان در ایران؛
- تشریح شیوه‌های زندگی و شکل‌گیری نخستین سکونتگاه‌ها در ایران؛
- تشخیص مراحل پیشرفت ساکنان اولیه ایران در سفالگری، فلزکاری، هنر و معماری؛
- تشریح موقعیت و محدوده جغرافیایی تمدن ایلام و چگونگی شکل‌گیری حکومت ایلامی؛
- درک روابط سیاسی، نظامی، تجاری و فرهنگی ایلامی‌ها با همسایگان و دستاوردهای آن؛
- تشریح اعتقادات و مراسم مذهبی ایلامی‌ها.

انتظارات عملکردی درس ۸ (سپیده دم تمدن ایرانی)

انتظار می‌رود دانش‌آموزان با مطالعه این درس بتوانند:

- نقش موقعیت جغرافیایی فلات ایران را در شکل‌گیری تمدن در ایران درک و تشریح کنند؛
- سکونتگاه‌های پیش‌آریایی سرزمین ایران را بر روی نقشه نشان دهند؛
- سابقه حضور انسان در فلات ایران را بر اساس شواهد توضیح دهند؛
- در مورد قدمت و پیشرفت‌های صنعت سفالگری در دوره پیش از تاریخ در ایران، توضیح دهند؛
- پیشینه و دستاوردهای صنعت فلزکاری در دوره پیش از تاریخ در ایران را شرح دهند؛
- در مورد شیوه خانه‌سازی در دوره پیش از تاریخ در ایران، توضیح دهند؛
- چگونگی شکل‌گیری حکومت ایلامی را توضیح دهند؛
- روابط حکومت ایلام با سرزمین‌های مجاور و دستاوردهای آن را توضیح دهند؛
- شهرهای معروف تمدن ایلامی را معرفی کنند و در مورد اوضاع اقتصادی، صنعتی و هنر و معماری آنها توضیح دهند؛
- اعتقادات مذهبی مردمان ایلام قدیم را با اعتقادات مردمان بین‌النهرین مقایسه کنند؛
- مقام و منزلت زن در تمدن ایلامی را شرح دهند.

(ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	پیش از تاریخ؛ دورهٔ ایلامی
تغییر و تداوم	مراحل مختلف شکل‌گیری و تکامل تمدن در ایران
کاربست شواهد و مدارک	نقشه، نمودار و تصاویر
ارتباط و ارائه	ترسیم نمودار خط زمان دوران پیش از تاریخ ایران

(پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

اطلس جغرافیایی که حاوی نقشه طبیعی ایران و جهان باشد را با خود به کلاس ببرید. پیش از تشریح موقعیت جغرافیایی ایران، با توجه به پیش‌آموخته‌های دانش‌آموزان و با این فرض که دانش‌آموزان این درس را پیش‌خوانی کرده‌اند، پرسش‌هایی در مورد موقعیت جغرافیایی و شرایط طبیعی و آب و هوایی سرزمین ایران مطرح کنید.

پس از دریافت پاسخ دانش‌آموزان، از روی نقشه‌های اطلس، موقعیت نسبی و شرایط طبیعی و آب و هوایی ایران را تشریح کنید. سپس به تأثیر موقعیت جغرافیایی بر مهاجرت‌ها و تهاجمات به ایران بپردازید.

۲- آموزش دهید

توجه دانش‌آموزان را به نقشه صفحهٔ ۷۱ جلب کنید و از آنان بخواهید که به پرسش‌های فعالیت ۱ پاسخ دهند. در پاسخ به پرسش «الف» این فعالیت، دانش‌آموزان باید به مقایسهٔ پراکندگی محوطه‌ها و سکونتگاه‌های پیش‌آریایی با پراکندگی روستاها و شهرهای کنونی ایران بپردازند. تراکم سکونتگاه‌ها و محوطه‌های پیش‌آریایی در مناطقی از ایران که امروزه شهرها و روستاهای زیادتری دارند، قابل مشاهده است. این تراکم در مناطق غرب، شمال‌غربی، شمال و دامنه‌های جنوبی البرز، بیشتر از دیگر جاها مشهود است. مناطق مرکزی، جنوب، جنوب‌شرقی، شرق و شمال‌شرقی ایران تقریباً به همان نسبت که امروزه شهرها و روستاهای کمتری دارند، در دورهٔ پیش‌آریایی نیز، به نسبت دیگر مناطق ایران، سکونتگاه‌های کمتری داشته‌اند.

از دانش‌آموزان بخواهید با این شیوه به پرسش‌های «ب» و «پ» پاسخ دهند.

با تکیه به آنچه دانش‌آموزان در درس چهارم در مبحث پیش از تاریخ آموخته‌اند، به شیوهٔ معیشت و

تحولات و ابداعات انسان‌های دوره پیش از تاریخ در ایران بپردازید. سعی کنید بین این فراز از درس و مطالب و نمودار خط زمان در صفحات ۳۰ و ۳۱، ارتباط مناسب برقرار کنید. با توجه به آنچه که در درس چهارم مطرح شده، می‌توان گفت که سرزمین ایران یکی از نخستین مراکز تجمع انسان بوده است.

پس از ذکر این مقدمه کوتاه، تصاویری از ابزارهای سنگی و سفالی مربوط به دوره پیش از تاریخ ایران به دانش‌آموزان نشان دهید و تصاویر صفحات ۷۲ و ۷۳ را نیز معرفی کنید. قدمت آثار و ابزارهای یافته شده در نقاط مختلف ایران و نیز سیر تحولات مربوط به مراحل مختلف سکونت و پیشرفت‌های مربوط به ساخت مسکن و ابزار و وسایل در ایران را تشریح کنید. در ضمن تشریح، به مقایسه بعضی از جنبه‌های معیشت و تحولات تمدنی که در درس‌های چهارم و پنجم به آن پرداخته شده، اشاره کنید. سپس از دانش‌آموزان بخواهید که وجوه دیگری از این گونه تشابهات و تفاوت‌ها را معرفی کنند.

در هر مرحله از تدریس، به تناسب موضوع، توجه دانش‌آموزان را به تصاویر درس جلب نمایید. دانش‌آموزان را به انجام فعالیت‌های ۲ و ۳ وادار کنید. در انجام فعالیت‌ها، دانش‌آموزان را راهنمایی دهید و با آنان همفکری کنید.

در پایان مبحث ایران در دوران پیش از تاریخ، از دانش‌آموزان بخواهید نمودار خط زمان این دوره را ترسیم کنند.

مبحث دوران تاریخی ایران را با اشاره به تفاوت بارز دوران پیش از تاریخ با دوران تاریخی، یعنی استفاده از خط، آغاز کنید. تصویری از آجرهای کتیبه‌دار دوره ایلامی (تصویر صفحه ۷۸ و یا تصویری که خود انتخاب کرده‌اید) را به دانش‌آموزان نشان دهید و تأکید کنید چنین نوشته‌هایی اطلاعات تاریخی دوره ایلامی را به زمان ما منتقل کرده‌اند. توجه دانش‌آموزان را به نقشه قلمرو حکومت ایلام (صفحه ۷۶) جلب نمایید. با توجه به نقشه، از دانش‌آموزان پرسش کنید که وجه اشتراک اصلی شکل‌گیری تمدن ایلام با دیگر تمدن‌هایی که با آنها آشنا شده‌اید، چیست.

سپس به نقش رودهای کارون، کرخه و دز در شکل‌گیری تمدن ایلام بپردازید و سرزمین و محدوده قلمرو ایلامیان را معرفی کنید. در ضمن تدریس، بر تأثیرپذیری و تأثیرگذاری تمدن ایلامی از تمدن‌های بین‌النهرین تأکید کنید.

در مبحث تأسیس حکومت ایلام، به نقش عوامل خارجی در آن، یعنی حملات فرمانروایان بین‌النهرین، اشاره کنید. این موضوع را با مبحث نقش موقعیت جغرافیایی خاص ایران و تهاجم اقوام مختلف به این سرزمین که در مقدمه این درس (صفحه ۷۱) به آن پرداخته شده، ارتباط دهید. در ادامه، به شکل‌های مختلف رابطه ایلامی‌ها با سرزمین‌های همجوارشان و دستاوردها و پیامدهای مثبت و منفی آن بپردازید. این دیدگاه را به دانش‌آموزان انتقال دهید که با وجود فاصله مکانی بین تمدن ایلام و سرزمین‌های دوردست و

وجود روابط خصمانه بین این سرزمین و بین‌النهرین، دستاوردهای مختلف بین آنها تبادل شده و اشتراکات فرهنگی فراوانی پدید آمده است.

مقایسه اشتراکات و تفاوت‌های اعتقادی و اجتماعی مردمان تمدن ایلام با دیگر تمدن‌ها (تمدن‌هایی که دانش‌آموزان با آنها آشنا شده‌اند) را به دانش‌آموزان بسپارید. در پایان پاسخ‌های دانش‌آموزان را اصلاح و کامل کنید.

دانستنی‌های معلم

پیشینه زندگی انسان در جلگه خوزستان به بعد از دوران نوسنگی بر می‌گردد. رودهایی که از کوهستان‌های زاگرس سرچشمه می‌گیرند و در جلگه خوزستان جاری می‌شوند، زمینه مناسبی برای استقرار گروه‌های انسانی در خوزستان فراهم آورده‌اند. از هزاره هفتم ق. م. به بعد، ساکنان کوهستان‌های مشرف بر جلگه خوزستان در فصل زمستان، به همراه گله‌های خود به خوزستان می‌آمدند. این گله‌داران به تدریج در بخش‌هایی از شمال دشت شوش که با آب رودها آبیاری می‌شد، به کشاورزی مشغول شدند. در همان دوران، عده‌ای از این گله‌داران در دشت دهلران ساکن شدند. در حدود ۶۰۰۰ سال ق. م. چغامیش و در هزاره پنجم، جلگه شوش در غرب چغامیش مسکونی شدند و اجتماعات انسانی در آنجا به کشاورزی پرداختند. در حدود ۳۹۰۰ ق. م شهر شوش در مقایسه با چغامیش که مدتی حاکم‌نشین بود، جایگاه برتری یافت و حاکم‌نشین شد.

از اواسط هزاره پنجم ق. م از طریق دهلران، روابط ساکنان خوزستان با سرزمین بین‌النهرین برقرار شد. این روابط، بین این دو منطقه اشتراکات فرهنگی ایجاد کرد و تأثیرات آن در دوره‌های اولیه تمدن ایلامی به طور واضح در ساخت و تزیین ظروف سفالی نمایان شد.^۱

ایلام، نام تمدن و حکومتی است که به مدت حدود ۲۰۰۰ سال (تا قرن هفتم قبل از میلاد) بر جنوب غربی ایران حاکم بود. حکومت ایلام از اتحاد مجموعه‌ای از حکومت‌های کوچک تشکیل شده بود. فرمانروایی ایلام گاهی مستقل و گاهی بخش‌هایی از آن تحت سلطه دولت‌های حاکم بر بین‌النهرین بود. این حکومت در اوج قدرت خود (۱۰۰۰-۱۵۰۰ ق. م) بر بخش‌هایی از بین‌النهرین فرمان می‌راند. در دوران اوج قدرت، از سمت شمال تا نزدیک همدان، از شرق تا کرمان، از جنوب تا سواحل خلیج فارس و از شرق تا بخش‌هایی از سرزمین بین‌النهرین گسترده بود.

انسان، ورخشه، سیماش و سوزیانا از جمله مراکز پادشاهی‌های کوچک‌تر بودند که پادشاهی بزرگ

۱- آمیه، بی. یر، شوش شش هزار ساله، ترجمه علی موسوی، تهران، فرزانه روز، ۱۳۸۹، ص ۳۲-۲۹.

ایلامی را تشکیل می‌دادند. کوتیک این شوشیناک، شاهان کوچک را در اتحادیه‌ای گرد آورد و حکومت بزرگ ایلامی را پایه‌گذاری کرد.

اوج قدرت ایلام در قرن دوازدهم ق.م بود که در طی آن ایلامی‌ها به حکومت کاسی‌ها بر بین‌النهرین پایان دادند.

پادشاهی ایلام در شرایطی تشکیل شد که کشاورزی و دامپروری در جلگه خوزستان، به سبب حاصلخیزی خاک و فراوانی آب، رونق یافته بود.

ایلامی‌ها به زبان ایلامی سخن می‌گفتند و به خط ایلامی می‌نوشتند. زبان و خط سومری و خط اکدی نیز در میان ایلامی‌ها رایج بود.

شوش و دور اوتش از جمله شهرهای تمدن ایلامی هستند. شوش پایتخت اصلی ایلام بود. دور اوتش در ۴۵ کیلومتری جنوب شرقی شوش قرار داشت که معبد چغازنبیل از آن باقی مانده است. این شهر در زمان اوتش‌گل مدتی پایتخت ایلام بود.

در قرن هفتم ق.م. مداخلات آشور و اختلافات داخلی، حکومت ایلامی را تضعیف کرد. میان سال‌های ۶۴۸ تا ۶۴۶ ق.م آشور بانی‌پال، فرمانروای آشور، به سرزمین ایلام لشکرکشی کرد. در نتیجه این حمله، آشوری‌ها شوش و تعدادی دیگر از شهرهای ایلامی را تاراج و ویران کردند. این حمله موجب فروپاشی حکومت ایلام شد. فرمانروایان محلی بخش‌هایی از حکومت ایلام، تا مدتی بعد از این حمله، به حیات خود ادامه دادند. فرمانروایان هخامنشی از جمله این فرمانروایان محلی بودند که بر بخش‌هایی از شرق قلمرو ایلام، که به «اَنشان» معروف بود، حکومت می‌کردند.^۱

۳- به پایان ببرید

در پایان، بعد از جمع‌بندی موضوعات اساسی درس با مشارکت دانش‌آموزان، توضیح دهید که از بین رفتن حکومت ایلام به معنی از بین رفتن تمدن ایلامی نیست. دستاوردهای تمدن ایلام در زمینه هنر، معماری و خط از طریق حکومت‌های محلی از جمله حکومت اَنشان، به تمدن‌ها و حکومت‌های بعدی انتقال یافته است.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، میزان تحقق انتظارات یادگیری است.

۱- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، جلد ۴، شورای کتاب کودک زیر نظر توران میرهادی و ایرج جهانشاهی، تهران، شرکت تهیه و نشر فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ۱۳۷۷. صص ۲۸۳-۲۸۰.

منابع برای مطالعه بیشتر

- گیرشمن، رومن، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰.
- آمیه، بی‌یر، شوش شش هزار ساله، ترجمه علی موسوی، تهران، فرزانه روز، ۱۳۸۹.
- گدار، آندره، هنر ایران، ترجمه بهروز حبیبی، تهران، دانشگاه ملی، ۱۳۴۵.
- هینس، والتر، دنیای گم شده ایلام، ترجمه فیروز فیروزنیا، تهران، مؤسسه تحقیقات و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۱.
- میرسعیدی، نادر، تاریخ سیاسی ایلام باستان، تهران، کتاب سیامک، ۱۳۷۵.
- مجیدزاده، یوسف، تاریخ و تمدن ایلام، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۱.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، جلد ۴، شورای کتاب کودک زیر نظر توران میرهادی و ایرج جهانشاهی، تهران، شرکت تهیه و نشر فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ۱۳۷۷.

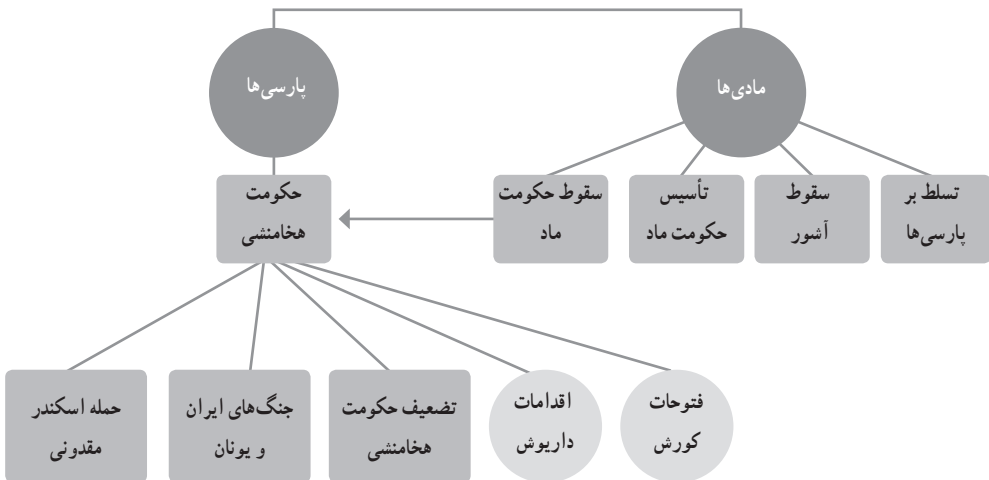
از ورود آریایی‌ها تا پایان هخامنشیان

درس ۹

الف) منطق طراحی و تدوین درس

سرزمین ایران، از زمان ورود آریایی‌ها تا پایان حکومت هخامنشیان، از جنبه سیاسی، نظامی و حکومت‌داری، تغییر و تحولات مختلفی را شاهد بوده است. این تغییرات، شرایط جدیدی در این سرزمین ایجاد کرده است. توجه دانش‌آموزان به این تغییر و تحولات، آنان را با مفهوم زمان، تغییر و تداوم آشنا می‌کند. علاوه بر آن، نقش موقعیت جغرافیایی سرزمین ایران و سرزمین‌های همجوار به عنوان مقصد مهاجرت و عامل رقابت و درگیری حکومت‌ها در این دوره زمانی، به صورت آشکار به چشم می‌خورد. همچنین آگاهی از تغییر و تحولات این دوره نسبتاً طولانی، دانش‌آموزان را به فهم پایه‌ای از این مقطع سرنوشت‌ساز تاریخ ایران و نوع روابط حاکمان آن با ملل و حکومت‌های معاصر خود می‌رساند. دانش‌آموزان از این طریق می‌توانند شرایط سیاسی و اقتصادی این مقطع زمانی را با دوره‌های قبل و بعد از آن مقایسه کنند. این واحد یادگیری همچنین دانش‌آموزان را با نقش شخصیت‌های تأثیرگذار در سرنوشت سیاسی ایران آشنا می‌کند.

شبکه مفهومی درس ۹ (از ورود آریایی‌ها تا پایان هخامنشیان)

اهداف درس ۹ (از ورود آریایی‌ها تا پایان هخامنشیان)

هدف کلی: درک موضوع مهاجرت آریایی‌ها به ایران، چگونگی تشکیل حکومت‌های ماد و هخامنشی، اقدامات سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی شاهان این حکومت‌ها و روابط آنها با همسایگان.

هدف‌های جزئی:

- درک مفهوم واژه‌های آریایی، ایران و هند و اروپایی؛
- شناخت چگونگی تشکیل حکومت ماد و فراز و فرود آن؛
- تشریح اقدامات فرمانروایان تأثیرگذار مادی؛
- ارزیابی قلمرو حکومت مادی‌ها؛
- شناخت موقعیت سیاسی پارس‌ها پیش از تشکیل حکومت فراگیر هخامنشیان؛
- تشریح چگونگی تشکیل حکومت هخامنشی؛
- درک فتوحات هخامنشیان و دستاوردهای این فتوحات؛
- مقایسه قلمرو حکومت‌های ماد و هخامنشی؛
- شناخت اقدامات داریوش هخامنشی؛
- تشریح علل و عوامل جنگ‌های هخامنشیان و یونان؛
- شناخت علل ضعف و سقوط حکومت هخامنشیان؛
- بیان دستاوردهای حکومت هخامنشیان.

انتظارات عملکردی درس ۹ (از ورود آریاییان تا پایان هخامنشیان)

انتظار می‌رود دانش آموزان در پایان این درس بتوانند:

- بر روی نقشه نشان دهند که قلمرو حکومت ماد کدام قسمت از سرزمین ایران و همسایگانش را شامل می‌شد؛
- محدوده تقریبی حکومت محلی هخامنشیان در زمان مادی‌ها را بر روی نقشه نشان دهند؛
- تمدن‌های معاصر حکومت ماد را بر روی نقشه نشان دهند؛
- منابع دست اول که در تدوین این درس از آنها استفاده شده را برشمارند؛
- جنبه‌های سیاسی و نظامی فتوحات کوروش هخامنشی را بررسی کنند؛
- رفتار کوروش هخامنشی با مردمان سرزمین‌های فتح شده را با رفتار فاتحان آن دوره مقایسه کنند؛
- نقش موقعیت جغرافیایی در شکل‌گیری روابط هخامنشیان و یونان را بررسی کنند؛
- بر روی نقشه نشان دهند که هخامنشیان بر چه قسمت‌هایی از جهان امروز حکومت می‌کردند؛
- علل و پیامدهای جنگ‌های ایران و یونان در زمان هخامنشیان را بررسی کنند؛

- مهم‌ترین رخداد‌های ایران را بر روی خط زمان از زمان مهاجرت آریاییان تا سقوط هخامنشیان نشان دهند؛
- نقش شخصیت‌های دوره تاریخی استقرار آریاییان در ایران تا پایان حکومت هخامنشیان را بررسی کنند؛
- پژوهشی ساده درباره جنگ‌های ایران و یونان انجام دهند.

(ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	نیمه دوم هزارهٔ دوم قبل از میلاد تا ۳۳۱ ق. م؛ قلمرو حکومت‌های ماد و هخامنشی؛ نقش عوامل جغرافیایی
علت و معلول	تضعیف و سقوط سلسله‌های ماد و هخامنشی؛ جنگ‌های ایران و یونان؛ شورش شهرهای آسیای صغیر؛ دخالت هخامنشیان در جنگ‌های پلوپونز؛ نقش شخصیت‌های تأثیرگذار
تغییر و تداوم	مهاجرت آریاییان؛ شکل‌گیری و سقوط حکومت‌های ماد و هخامنشی؛ سقوط حکومت آشور؛ گسترش قلمرو هخامنشیان؛ فتوح شاهان ماد و هخامنشی؛ اقدامات شاهان ماد و هخامنشی
کاربست شواهد و مدارک	نمودار خط زمان؛ نقشه‌ها؛ تصاویر؛ گزیده متن کتاب تاریخ مردم ایران؛ فایل صوتی
ارتباط و ارائه	ترسیم نقشه قلمرو حکومت‌های ماد و هخامنشی و مقایسه آنها؛ معرفی منشور کوروش و استدلال در مورد اهمیت آن

پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

پیشنهاد می‌شود درس را با پرسش در مورد ریشه نام «ایران» شروع کنید. از دانش‌آموزان بپرسید در مورد نام کشور ایران چه می‌دانند. به دانش‌آموزان فرصت دهید در این باره نظرات خودشان را بیان کنند. در حین اظهار نظر دانش‌آموزان، بحث را هدایت کنید و به نحو شایسته، ارتباط نام ایران و اقوام آریایی را بیان نمایید. سپس وارد دیگر موضوعات درس شوید.

۲- آموزش دهید

محتوای این درس به گونه‌ای است که می‌توان در تدریس آن از روش‌ها و وسایل متنوع بهره گرفت. روش سخنرانی، پرسش و پاسخ، مشارکتی و استفاده از قطعات ویدیویی و صوتی، تصاویر، نقشه و نمودار در این درس کاربرد دارد.

علل و پیامدهای مهاجرت آریاییان به ایران، شرایط سیاسی و نظامی موقعیت زمانی تشکیل حکومت ماد، توجه به اقوام و همسایگان دولت ماد و قلمرو آن دولت، نقش شاهان ماد، موقعیت و شرایط تشکیل حکومت هخامنشی و علل و عوامل فراز و فرود آن، نقش شاهان هخامنشی، قلمرو هخامنشیان و نوع روابطشان با ملل و همسایگان، مفاهیم اساسی درس را تشکیل می‌دهد. استفاده از متن درس، نقشه و نمودار خط زمان و توضیحات تکمیلی معلم به همراه مشارکت دانش‌آموزان، می‌تواند یادگیری عمیق و پایدار در این درس ایجاد کند.

توجه دانش‌آموزان را به نمودار پایین صفحات ۸۰ و ۸۱ جلب نمایید تا از این طریق آگاهی اجمالی از محدوده زمانی موضوع درس و رخدادهای اساسی این دوره حاصل شود. پرسش در مورد رخدادهای اساسی این دوره و استدلال در مورد آن می‌تواند شیوه مناسبی برای ورود به درس باشد. همانند مباحث پیشین، شایسته است معلم استدلال‌های دانش‌آموزان را بشنود و سپس رخدادهای سرنوشت‌ساز و تأثیرگذار این دوره را با استدلال معرفی کند؛ به عنوان مثال، تشکیل حکومت ماد از این جنبه که به ایجاد اتحادیه سیاسی و نظامی در مقابل دولت مهاجم و ویرانگر آشور منجر شد، یکی از رخدادهای سرنوشت‌ساز این دوره است. مهاجرت آریایی‌ها به ایران، تأسیس حکومت هخامنشی، فتوحات، جنگ‌ها و دیگر نقش‌های شاهان آن سلسله، حمله اسکندر به ایران و پایان یافتن حاکمیت هخامنشیان، از دیگر رخدادهای سرنوشت‌ساز این دوره تاریخی هستند.

ارتباط این درس با موضوع اهمیت موقعیت جغرافیایی، این ضرورت را ایجاد می‌کند که در هنگام تدریس، به رابطه این موضوع با بخشی از درس ۳ (پیوند جغرافیا و تاریخ) به عنوان پیش‌آموخته‌های

دانش آموزان توجه شود. موقعیت جغرافیایی ایران، به عنوان مقصد مهاجرت آریاییان و رقابت هخامنشیان و یونانیان بر سر بخش‌هایی از آسیای صغیر از موارد قابل توجه در این زمینه است. مهاجرت آریایی‌ها و استقرارشان در سرزمین ایران، مثال بسیار مناسبی برای نقش عوامل و موقعیت جغرافیایی در تحولات تاریخی است.

توجه دادن دانش‌آموزان به نقشه قلمرو دولت ماد و اقوام و سرزمین‌های تابع آن حکومت و نیز مقایسه آن با نقشه قلمرو دولت ایلام، به آموخته‌های آنان می‌افزاید.

تشکیل حکومت هخامنشی، به عنوان یکی از مقاطع مهم و اثرگذار تاریخ ایران، بسیار مهم است؛ بنابراین، در پرداختن به هخامنشیان لازم است به این موضوع توجه شود که تشکیل این حکومت، ایران را به معادلات جهانی آن زمان وارد کرد و موقعیتی را پیش روی سرزمین ما گشود که پیامدهای مختلف و متنوع آن تا چندین قرن این سرزمین را تحت تأثیر قرار داد. فراز و فرود حکومت هخامنشیان، علل، عوامل و پیامدهای آن و نیز نوع روابط هخامنشیان با ملل تابع و حکومت‌های قدرتمند آن زمان، از دیگر مباحث شایان توجه است.

تأکید بر نقش و اقدامات شخصیت‌های این دوره تاریخی در تثبیت و گسترش قدرت و قلمرو هخامنشیان، از جمله پیوندهای مناسب و شایسته توجه در این درس است.

افزون بر ارائه توضیحات لازم درباره متن درس و مشارکت دادن دانش‌آموزان در انجام فعالیت‌های طراحی شده در درس، معلم می‌تواند در فرازهایی از درس، با شیوه‌های مختلف، دانش‌آموزان را در دیگر فعالیت‌های درس درگیر نماید. در این راستا شیوه‌های زیر قابل توجه است:

■ از دانش‌آموزان بخواهید با توجه به آنچه که در درس‌های پیش درباره افسانه و اسطوره آموخته‌اند، در مورد سرگذشت کورش نظر بدهند. با راهنمایی معلم جنبه‌های افسانه‌ای از واقعیت‌های تاریخی زندگی کورش، تفکیک شود؛

■ از یکی از دانش‌آموزان بخواهید متن بررسی شواهد و مدارک صفحه ۸۲ را بخواند و سپس پرسش کنید کورش و داریوش هخامنشی با چه هدفی اجداد خود را معرفی کرده‌اند. هدف این است که دانش‌آموزان، با راهنمایی و هدایت معلم، به اهمیت موضوع کسب مشروعیت در سلسله‌های حکومتی پی ببرند؛

■ از دانش‌آموزان بخواهید نقشه حکومت‌های ماد و هخامنشی را مقایسه کنند. در مقایسه قلمرو دو سلسله، به موقعیت‌های ویژه جغرافیایی که این سلسله‌ها از آن برخوردار بوده‌اند و نیز تمدن‌های پیشین که به حاکمیت آنها در آمده‌اند، توجه شود. به عنوان مثال، حکومت ماد قلمرو تمدن ایلام و دیگر تمدن‌های پیش‌آریایی را تحت حاکمیت خود درآورد و از دستاوردهای آن استفاده کرد.

شایسته است در هنگام طرح نظرات دانش‌آموزان درباره این موضوعات، معلم بحث را هدایت کند و نتیجه مطلوب از آن به دست آورد.

برای توضیح منشور کورش، که تصویر آن در صفحه ۸۳ آمده است، ارائه توضیح مختصر زیر توسط معلم به درک و فهم بیشتر آن کمک می‌کند:

دانستنی‌های معلم

«منشور کورش» در کاوش‌های هیئت باستان‌شناسی انگلیسی به سرپرستی هرمزد رسام در بین‌النهرین در سال ۱۲۵۸ ش/۱۸۷۹ م کشف شد و هم‌اکنون در موزه بریتانیا در لندن نگهداری می‌شود. منشور کورش به شکل استوانه‌ای به درازای ۲۳ و پهنای ۱۱ سانتی‌متر و از جنس گل پخته ساخته شده و قطر قسمت میانی آن بیشتر از دو سر آن است. بررسی‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که منشور در فاصله سال‌های ۵۳۸ تا ۵۳۰ ق. م یعنی یک تا هشت سال پس از تصرف شهر بابل توسط سپاه هخامنشی، به فرمان کورش و به خط میخی و زبان بابلی نو (اکدی) نوشته شده است. بخشی از کتیبه منشور دچار شکستگی شده و بخش‌هایی از نوشته‌های آن آسیب دیده است. از این منشور ترجمه‌های متعددی توسط زبان‌شناسان اروپایی به زبان فارسی ارائه شده است. ترجمه انگلیسی متن منشور به همراه نسخه بدلی استوانه، در سال ۱۳۵۰ به دبیر کل سازمان ملل متحد تحویل داده شد که هم‌اکنون در ساختمان سازمان ملل در نیویورک نگهداری می‌شود.

۳- به پایان ببرید

در پایان، توجه دانش‌آموزان را به نکات اصلی درس جلب کنید. از دانش‌آموزان بخواهید فزاینده‌های سرنوشت‌ساز و تأثیرگذار دوره ورود آریایی‌ها تا پایان حکومت هخامنشیان را معرفی کنند. مطالبی که دانش‌آموزان به آنها توجه نکرده‌اند را بیفزایید. مهاجرت آریایی‌ها به ایران، تأسیس حکومت ماد و هخامنشی، نقش شخصیت‌های تأثیرگذار، ایجاد وحدت و هماهنگی بین اقوام قلمرو پهناور هخامنشی، توجه به اصول و حقوق انسانی، پایه‌گذاری شیوه کشورداری، علل و نتایج درگیری با یونان و عوامل مؤثر در ضعف و انحطاط حکومت هخامنشیان، از موضوعات قابل توجه در جمع‌بندی درس است.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، میزان تحقق انتظارات یادگیری است.

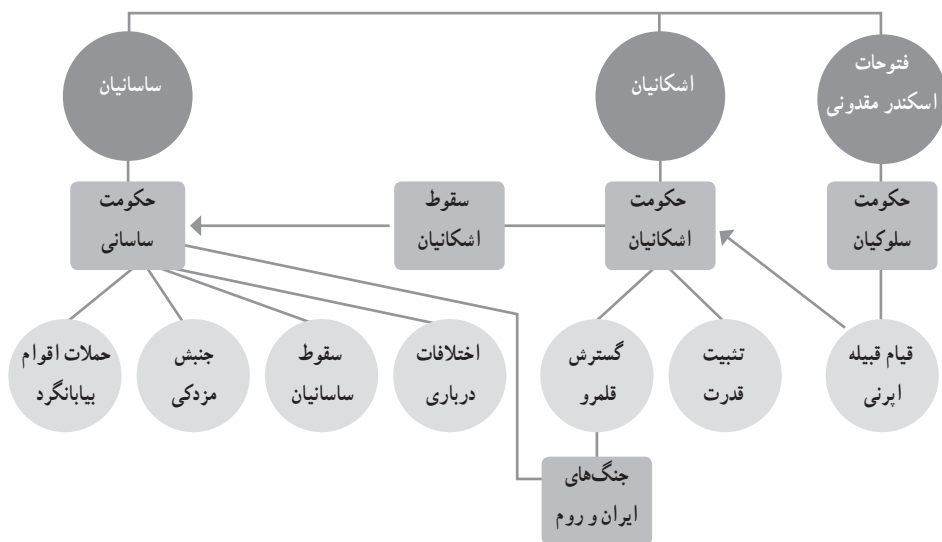
منابع برای مطالعه بیشتر

- بریان، بی.یر، تاریخ امپراتوری هخامنشیان، ۲ جلد، ترجمه مهدی سمسار، تهران، انتشارات زریاب، ۱۳۷۷.
- دباکونوف، ا. م، تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷.
- زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ مردم ایران، ج ۱، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.
- گیرشمن، رومن، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰.
- اومستد، آبرت تن ایک، تاریخ شاهنشاهی هخامنشی، ترجمه محمد مقدم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۴۰.
- داندامایف، م. آ، ایران در دوران نخستین شاهان هخامنشی، ترجمه روحی ارباب، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳.
- هرودت، تواریخ، ترجمه و حواشی وحید مازندرانی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۷.
- فرای، ریچاردنلسون، میراث باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۲.
- کریستین سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه غلامرضا رشید یاسمی، دنیای کتاب، ۱۳۷۷.
- میراث ایران، گروه مؤلفان (سیزده تن از خاورشناسان)، زیر نظر ا. ج. آربری، ترجمه احمد بیرشک و همکاران، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶.
- ماری کخ، هاید، از زبان داریوش، ترجمه پرویز رجبی، تهران، کارنگ، بی تا.
- امپراتوری فراموش شده، جهان پارسیان باستان، گروه مؤلفان، ویراستاران انگلیسی جان کرتیس و نایجل تالیس، ترجمه فرح مستوفی و دیگران، تهران، کتاب آمه، ۱۳۹۲.
- هینتس، والتر، داریوش و ایرانیان، تاریخ فرهنگ و تمدن هخامنشیان، ترجمه پرویز رجبی، تهران، ماهی، ۱۳۸۷.
- هرتسفلد، ارنست، ایران در شرق باستان، ترجمه همایون صنعتی زاده، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۱.
- باستان‌شناسی در ایران، هیئت باستان‌شناسی آلمان در ایران، ترجمه سروش حبیبی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۴.
- رجبی، پرویز، هزاره‌های گمشده، تهران، توس، ۱۳۸۰.

الف) منطق طراحی و تدوین درسی

آشنایی با چگونگی شکل‌گیری و تداوم دو حکومت اشکانیان و ساسانیان و شرایط سیاسی و نظامی حاکم بر ایران در دوره حاکمیت این دو سلسله، از جنبه‌های مختلف قابل توجه است. اوضاع سیاسی و نظامی نامطلوب ایران در دوره حاکمیت کوتاه اسکندر و استقرار حاکمیت سلوکیان بیگانه بر این سرزمین، از عبرت‌های تاریخ ایران و شایسته توجه است. اشکانیان، به عنوان قومی ایرانی، علاوه بر آنکه به حاکمیت سلوکیان بیگانه بر ایران پایان دادند، استقلال و یکپارچگی قومی و سرزمینی را احیا و به بازآفرینی بخش‌هایی از هویت ایرانی کمک کردند. برقراری شکل جدیدی از روابط با جهان شرق و غرب، در دوره اشکانیان رقم خورد. در شرق، برقراری روابط سیاسی و اقتصادی با چین، فصل نوینی در ایران رقم زد. در مرزهای غربی روابط خصمانه ایران و امپراتوری روم در دوره اشکانیان آغاز و به درگیری‌های متعدد منجر شد. پیروزی سپاه اشکانی بر سپاه روم در جنگ حران یکی از رخدادهای افتخارآمیز ایران است و توجه به آن ضمن معرفی خوی تجاوزکارانه امپراتوری روم، در کنار بیرون راندن سلوکیان از خاک ایران، به تقویت هویت ملی دانش‌آموزان کمک می‌کند. با قدرت یافتن ساسانیان، شیوه نوینی از حکومت در ایران ایجاد شد که یکی از جنبه‌های آن تقویت قدرت حکومت مرکزی در سراسر سرزمین ایران و از بین بردن آثار ملوک‌الطوایفی است. تداوم درگیری‌های ایران و امپراتوری روم به طور متناوب تا اواخر عمر حکومت ساسانی و برخورد با تجاوزات قبایل بیابانگرد از موضوعات اساسی و شایسته توجه در آن دوره است. جنبش مزدکی که در نوع خود نخستین جنبش اجتماعی تاریخ ایران به حساب می‌آید، به همراه واکنش‌های مختلف حکومت ساسانی در مقابل آن و کشمکش‌ها و رقابت‌های سیاسی درباریان و فرماندهان عالی‌رتبه نظامی، فرازهایی از وقایع این دوره است که به همراه عوامل دیگر در تضعیف حکومت ساسانیان نقش اساسی دارد. توجه به این موارد و کلیت دوره ساسانی به عنوان حلقه اتصال تمدن دوران پیش از اسلام و دوران اسلامی تاریخ ایران، ضروری است.

شبکه مفهومی درس ۱۰ (اشکانیان و ساسانیان)

هدف‌های درس ۱۰ (اشکانیان و ساسانیان)

هدف کلی: درک چگونگی شکل‌گیری و شیوه فرمانروایی حکومت‌های اشکانیان و ساسانیان، روابط ایران با چین، علل و عوامل درگیری‌های ایران و روم، مشکلات داخلی و خارجی زمان فرمانروایی ساسانیان و علل ضعف حکومت ساسانی.

هدف‌های جزئی:

- شناخت اوضاع ایران در زمان حکومت سلوکیان؛
- درک چگونگی تشکیل حکومت اشکانیان؛
- تشریح روابط اشکانیان با چین و امپراتوری روم؛
- درک علل بروز اختلاف و درگیری ایران و روم در دوره اشکانیان؛
- مقایسه شیوه فرمانروایی اشکانیان و ساسانیان؛
- درک دستاوردهای حکومت اشکانی؛
- آشنایی با موقعیت خاندان ساسانی پیش از تشکیل حکومت و چگونگی تشکیل حکومت ساسانی؛
- ارزیابی علل بروز و تداوم اختلاف و درگیری ایران و روم در دوره ساسانیان؛
- درک مشکلات داخلی و خارجی آغاز پادشاهی اردشیر بابکان؛
- تشریح جنبش مزدک و سرانجام آن؛

- شناخت مشکلات درونی دربار ساسانی؛
- درک علل ضعف و سقوط حکومت ساسانی.

انتظارات عملکردی درس ۱۰ (اشکانیان و ساسانیان)

انتظار می‌رود دانش آموزان در پایان این درس بتوانند:

- وضعیت ایران در دوره حاکمیت اسکندر و سلوکیان را تشریح کنند؛
- چگونگی تأسیس حکومت اشکانی و تثبیت و تداوم آن را تشریح کنند؛
- در مورد اختلافات و درگیری‌های اشکانیان با امپراتوری روم و نتایج آن توضیح دهند؛
- دستاوردهای سیاسی و فرهنگی حکومت اشکانی را توضیح دهند؛
- علل و عوامل تضعیف و سقوط حکومت اشکانی را بیان کنند؛
- خاستگاه حکومت ساسانی و چگونگی انتقال حکومت از اشکانیان به ساسانیان را شرح دهند؛
- مشکلات داخلی و سیاسی حکومت ساسانیان را دسته‌بندی کنند؛
- استنباط خود را از دلایل بروز جنبش مزدک و شیوه برخورد حکومت ساسانی با آن بیان کنند؛
- دلایل تداوم اختلاف ایران و امپراتوری روم در دوره ساسانیان را دسته‌بندی کنند؛
- در مورد نقش اختلافات داخلی در تضعیف حکومت ساسانی استدلال کنند؛
- عوامل مؤثر در سقوط ساسانیان را برشمارند.

ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	دوره اشکانیان و ساسانیان
علت و معلول	جنگ‌های ایران و روم؛ ضعف و سقوط حکومت‌های اشکانی و ساسانی
تغییر و تداوم	سقوط حکومت سلوکی؛ تشکیل حکومت اشکانی و ساسانی؛ جنبش مزدک؛ جنگ‌های ایران و روم
کاربست شواهد و مدارک	نمودار خط زمان؛ تصاویر؛ نقشه‌ها؛ متن شواهد و مدارک
ارتباط و ارائه	تهیه پاورپوینت؛ انجام پژوهش ساده؛ تهیه نمودار خط زمان مربوط به جنگ‌های ایران و روم

پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

توجه دانش‌آموزان را به نمودار پایین صفحات ۹۰ و ۹۱ جلب کنید و از آنها بخواهید رخدادهای سرنوشت ساز نمودار را تعیین کنند و در مورد اهمیت آن دلیل بیاورند. در هنگام ارائه نظرات دانش‌آموزان، راهنمایی‌های لازم را ارائه دهید.

۲- آموزش دهید

استفاده از روش‌های متنوع و تلفیقی در ارائه این درس پیشنهاد می‌شود. در هنگام استفاده از روش سخنرانی، در فرصت‌های مناسب توجه دانش‌آموزان به نمودار خط زمان، نقشه‌ها و تصاویر کتاب جلب شود و معلم آنها را به عناصر گویا تبدیل کند؛ به این معنا که اطلاعات مورد نیاز و مرتبط به هر یک را ارائه دهد.

وضعیت ایران در دوره حاکمیت اسکندر و سلوکیان، قیام اشکانیان علیه سلوکیان، تأسیس و تثبیت حکومت اشکانیان، خاستگاه ساسانیان، مشکلات و مسائل داخلی و خارجی ساسانیان، جنبش مزدک و شیوه برخورد حکومت ساسانی با آن، اختلافات و درگیری‌های ساسانیان و امپراتوری روم، دلایل و عوامل تضعیف و سقوط حکومت ساسانی، موضوعات و مفاهیم اساسی این درس را تشکیل می‌دهد. شایسته است این موضوعات محور تدریس قرار گیرند.

این درس با هویت سیاسی ارتباط دارد و می‌توان در تدریس آن به این ویژگی تاریخ ایران توجه کرد که ایرانیان با وجود شکست نظامی، تسلیم حاکمیت بیگانه نمی‌شوند. قیام اشکانیان علیه سلوکیان از جمله نخستین مقاومت‌های ایرانیان در برابر بیگانگان است و فرصت مناسبی به معلم می‌دهد که به این ویژگی بپردازد.

در ابتدای تدریس، به حمله اسکندر و سقوط حکومت هخامنشی اشاره کنید و شرایط ایران در دوره حاکمیت اسکندر بر ایران و نحوه استقرار حکومت سلوکیان را تبیین نمایید. در این فراز از درس، این پرسش را مطرح کنید که چرا حکومت سلوکیان مدت زیادی دوام نیاورد و فرهنگ یونانی در ایران ریشه پیدا نکرد. پاسخ دانش‌آموزان را بشنوید، هدایت کنید و در پایان جمع‌بندی خود از این موضوع را ارائه دهید. در موضوع اشکانیان به این موضوع توجه شود بر خلاف آنچه رایج شده است، نام پارتیان مترادف نام اشکانیان نیست. ترتیب استقرار اشکانیان در پایتخت‌های سه‌گانه، از شرق به غرب سرزمین ایران، مراحل پیروزی آنها و بیرون راندن سلوکیان از ایران را نشان می‌دهد. نمودار پایین صفحه ۹۱ نیز این روند تدریجی را که کمی بیش از ۱۰۰ سال طول کشیده، نشان می‌دهد. توجه دادن دانش‌آموزان به نمودار خط زمان و نشان دادن محل پایتخت‌های اشکانی بر روی نقشه قلمرو اشکانیان، به درک روند تدریجی گسترش قلمرو و تثبیت آن سلسله کمک می‌کند.

موضوع توسعه قلمرو اشکانیان را به برقراری روابط سیاسی و اقتصادی با چین و شروع اختلافات ایران و روم ارتباط دهید. از جمله وجوه بارز حکومت اشکانی، سپاه آن حکومت به ویژه سواره نظام است. در موضوع درگیری‌های اشکانیان با امپراتوری روم به این ویژگی که موجب برتری و پیروزی اشکانیان شده، توجه شود. در این رابطه، نظر دانش‌آموزان را به تصویر صفحه ۹۳ جلب کنید و توضیح لازم درباره آن ارائه دهید.

در ضمن تشریح علل و عوامل ضعف و سقوط سلسله اشکانی، از دانش‌آموزان بخواهید آن را با علل سقوط هخامنشیان و مآنها مقایسه کنند. معلم بر شیوه مقایسه نظارت و آن را هدایت کند. در مبحث شکل‌گیری و تثبیت قدرت ساسانیان، به خاستگاه و ویژگی‌های ساسانیان یعنی جایگاه دینی خاندان ساسانی و ایجاد حکومت متمرکز اشاره شود. هنگام ارائه این دو موضوع، از دانش‌آموزان بخواهید آن را با حکومت اشکانیان مقایسه کنند. در مقایسه وجوه مختلف حکومت‌ها، تشابهات و تفاوت‌ها از همدیگر تفکیک شود.

از جمله مسائل دوره ساسانیان، ادامه حملات قبایل بیابانگرد در شرق و جنوب غرب قلمرو آن حکومت و تداوم اختلافات ایران و امپراتوری روم است. شایسته است هنگام طرح این مسائل، به ریشه‌های تاریخی آنها اشاره شود. در نقشه قلمرو اشکانیان (صفحه ۹۲)، مسیر حملات اقوام مختلف از شمال شرق و شمال غرب به سرزمین ایران در دوره اشکانیان نمایش داده شده است. توجه به این نقشه، بخشی از این سابقه تاریخی حملات اقوام بیابانگرد به خاک ایران را روشن می‌کند. اشاره به این موضوع لازم است که در دوره ساسانیان، یورش قبایل عرب نیز به آن افزوده شده است.

دوره حکومت ساسانیان مانند دیگر حکومت‌ها فراز و نشیب‌هایی داشته، اما از جنبه‌هایی با حکومت‌های پیشین تفاوت دارد. شایسته است هنگام تدریس، به این تفاوت‌ها توجه شود. از جمله این تفاوت‌ها مواجه شدن حکومت ساسانی با جنبش اجتماعی مزدکی، شورش سردارانی همچون بهرام چوبین، نفوذ و قدرت فراوان موبدان در دستگاه حکومت و رقابت و اختلافات اشراف و شاهزادگان در موضوع جانشینی است. در بُعد خارجی، علل تداوم درگیری‌های ایران و روم در دوره ساسانی و مواجه شدن حکومت ساسانی با اعراب مسلمان، شایسته توجه ویژه است.

دانستنی‌های معلم

شاهان ایرانی مشهور به اشکانی پس از اشک، بنیانگذار سلسله آنها، یا پارتیان بنا بر نام منطقه پارت، نخستین مرکز آنها در ایران، از حدود سال ۱۴۰ ق. م. بر امپراتوری عظیم چند فرهنگی و چند قومی سلطنت کردند. اینان که در نبردهای خود علیه سلوکیان و متحدان آنها شکست می‌خوردند، ابعاد امپراتوریشان به وسعت شاهنشاهی هخامنشی یا سلوکیان اولیه نرسید، منتهی بخش اعظم ایران و تقریباً همیشه تمام بین‌النهرین را شامل شد. اشکانیان تأثیر بسیار زیادی بر تاریخ ارمنستان و نیز موقتاً بر تاریخ سوریه و آسیای صغیر که هر دو سرگرم جنگ با روم بودند، برجا نهادند. همچنین در جنگ‌های خود با همسایگان غربی خویش به خوبی جلوه کردند و به‌طور کلی در مبارزه با تجاوزات و دست‌اندازی‌های قبایل بیابانگرد سکا در شمال شرقی موفق شدند. پایان غافلگیرکننده شاهنشاهی پارتیان که در تاریخ ایران تقریباً دو برابر طول مدت امپراتوری هخامنشی حکومت کردند، در آغاز قرن سوم میلادی فرا رسید و این هنگامی بود که یکی از «شاهان کوچک» پارس به نام اردشیر که بسیار بلندپرواز و آزمندانه جوای قدرتی بود، آنها را به مبارزه طلبید و در زمان سلطنت آرتابانوس (اردوان) پارتیان را شکست داد.

قلمرو اشکانیان، همانند امپراتوری داریوش یکم، سرزمین‌هایی را در برمی‌گرفت که اقوام گوناگون به زبان‌های مختلف در آنجا سخن می‌گفتند. در خود ایران این زبان‌ها عمدتاً پارسی میانه (پهلوی)، پارتی، سغدی، خوارزمی و بلخی بود؛ در غرب به زبان‌های ارمنی، انواع زبان‌های قفقازی و بابلی سخن می‌گفتند؛ در بین‌النهرین و سایر بخش‌های امپراتوری، زبان آرامی به اشکال متفاوت آن و زبان یونانی در شوش و در سلوکیه دجله به یونانی صحبت می‌شد. پیش از بحث درباره زبان‌های انفرادی، بهتر است چند کلمه درباره دوره میانی تاریخ زبان‌شناسی ایرانی صحبت کنیم که به پنج‌تای اول آن در سطور بالا اشاره کردیم. «چون هیچ تداومی در استفاده از خط در دوره پیشین ایران باستان وجود ندارد، زبان‌های ایرانی میانه را می‌توان زبان‌هایی دانست که نخست در دوره بعد از هخامنشی ولی پیش از اسلام مکتوب و مضبوط شده‌اند» (اشمیت). می‌توان افزود که چهار تا از این زبان‌ها (پارسی میانه، پارتی، سغدی و خوارزمی) به الفبای مشتق از خط آرامی ثبت شده‌اند، حال آنکه زبان بلخی، چنان‌که قبلاً متذکر شدیم، به الفبای محلی مشتق از یونانی نوشته می‌شده است. کاتبان آرامی، همانند زمان هخامنشیان، به فعالیت مترجمی و تنقیح و «دبیری» خود ادامه می‌دادند، اما به‌زودی در بسیاری از بخش‌های امپراتوری مردم محلی نیز با خط آرامی آشنا شدند.

این امر به تحولی جداگانه در نظام‌های نوشتاری و به افول سلطه خط آرامی انجامید. در آغاز، زبان مادری کاملاً با کلمات آرامی ثبت می‌شد. اما رفته‌رفته با گذشت زمان، واژه‌های ایرانی بیش از پیش

رایج شدند و کلمات آرامی به تدریج به نمادهایی قراردادی تبدیل شدند که املائی نادرستی داشتند. همچنین باید خاطر نشان سازیم که معلوم شده است زبان‌های «ایرانی میانه» شکل‌ها و حتی «گوش‌های» متفاوتی داشته‌اند. گرچه در آغاز قرن بیستم لغت‌شناسان فقط به زبان «پارسی میانه» آشنایی داشتند، پژوهش‌ها، حفاری‌ها و تحقیقات زبان‌شناسی تاکنون زبان‌های متعددی را از این دوره کشف کرده‌اند. زبان‌های پارتی و پارسی میانه از جمله زبان‌های «ایرانی میانه» غربی محسوب می‌شوند. اینها «دو گویشی هستند که در میان تعداد زیادی زبان‌ها و گویش‌های ایرانی - غربی که تاکنون برای ما شناخته شده‌اند، تبدیل به زبان‌هایی ادبی شدند.»

پارتی زبان ایالت قدیمی پارتیا (پارت) است که اشکانیان از آن به عنوان زبان درباری و اداری امپراتوری استفاده می‌کردند. با این حال از این دوره اسناد بسیار کمی به زبان پارتی به دست ما رسیده است. سنت شاعری و دینی عمدتاً به‌طور شفاهی منتقل می‌شد، سکه‌ها تا مدت‌های مدید مضامین یونانی داشتند، و خط پارتی آن قدر در آن زمان کلمات آرامی داشت که سپس به واژگان مورد تأیید (به‌ویژه اسامی خاص) کاهش یافت. فقط در اسناد دوره پس از سلطنت اشکانیان است که بازینه استوارتری برای تحقیق مواجه می‌شویم. توانایی فهم روایات پارتی سنگ‌نبشته‌های سلطنتی ساسانی متعلق به قرن سوم میلادی و آثار ادبی جماعت مانویان پارتی سده‌های سوم تا ششم منطقه پارت و نیز خاورمیانه و آسیای مرکزی، سهم بسیار زیادی در این رشته از پژوهش‌ها داشته‌اند.

«پارسی میانه» [پهلوی] اصطلاحی است برای زبانی که از «پارسی باستان» (سده سوم قبل از میلاد تا هشتم/نهم میلادی) مشتق شده و سرانجام در توسعه بعدی خود به «پارسی جدید» تبدیل یافته است. تا قرن سوم میلادی این زبان انحصاراً زبان محلی پارس (فارس) در جنوب غربی ایران بود، اما در زمان ساسانیان که خود از این منطقه بودند، این زبان تبدیل به زبان اداری و زبان آمیخته سراسر امپراتوری آنها شد. در واقع متون «پارسی میانه» دوره پارتیان بسیار کوتاه، قالبی و بر روی سکه‌های جنوب غربی فراتاراکای ایرانی و جانشینان او از سده دوم ق. م. هستند؛ بقیه متعلق به دوره ساسانی و حتی بعد از آنند.

درباره زبان‌های «ایرانی میانه» شرقی تاکنون از سغد تا شهر عمده اش سمرقند یاد کرده‌ایم؛ زبان ساکنان این ناحیه از طریق بازرگانان «جاده ابریشم» به سوی شرق گسترش یافت. بیشتر اسناد و مدارک مکتوب مربوط به دوره ساسانیان و حتی پس از ایشان است؛ از دوره اشکانیان فقط نوشته‌های روی سکه‌ها متعلق به قرن دوم میلادی باقی مانده است. زبان ایرانی کهن خوارزم، یعنی منطقه اوکسوس سفلی (=آمودریا = جیحون) و مصب آن در دریاچه آرال، «خوارزمی میانه» نامیده شده و از طریق نوشته‌های

کوتاه روی بشقاب‌ها و کاسه‌ها و نیز سکه‌ها، چوب و چرم به دست ما رسیده است. حال آنکه در امپراتوری‌های یونانی/بلخی و کوشان آغازین، زبان یونانی رسماً رواج داشته است و بعداً جای خود را به زبان مکتوب بلخی که به خط محلی یونانی نوشته می‌شده، داده است. این امر را هم سکه‌ها و هم تعداد زیادی اسناد مکتوب و کتیبه ثابت می‌کنند.

غیر از زبان‌های ایرانی، به زبان‌های دیگری نیز در امپراتوری اشکانی سخن می‌گفته‌اند. یکی از آنها زبان ارمنی بود، اما به عنوان مدرک غیر مستقیمی از ارمنی ماقبل ادبی - سنت نوشتن فقط از قرن پنجم میلادی شروع شد - فقط نام‌ها (به خصوص نام جاها در مدارک یونانی) برای ما شناخته شده‌اند. چنان‌که از واقعیت تماس نزدیک میان تاریخ ایران و ارمنستان انتظار می‌رود، زبان ارمنی کلمات پارتی بی‌شماری اخذ کرده و در دوره پارتیان اسامی خاص ایرانی را پذیرفته بود. زبان ایرانی فقط از سوی اشراف و مقامات مذهبی و اداری به کار گرفته و فهمیده نمی‌شد بلکه تمام مردم از آن استفاده می‌کردند. نفوذ یونانیان و زبان یونانی در شاهنشاهی اشکانیان نه فقط در گزارش‌های درباره «یونانی مآبی» دربار پارتیان و ارمنیان (نک. به بعد) بازتاب یافته، بلکه ناشی از این واقعیت است که شاهان در روی سکه‌های خود را به زبان یونانی معرفی می‌کرده‌اند و کتیبه‌های یونانی این دوره از مناطق ماد، ارمنستان، بین‌النهرین و خوزستان به دست ما رسیده است.

در زمان فرمانروایی پارتیان، زبان آرامی که زبان آمیخته امپراتوری هخامنشی بود، تبدیل به زبان محلی شد. اسناد و مدارک تأثیر بعدی این زبان، کتیبه‌های متعددی در سراسر امپراتوری و کاربرد آن به عنوان الگو در نظام‌های نوشتن و مکتوبات یهودیان و ماندائیان بابلی است.

یامبلیکوس داستان‌نویس در قرن دوم میلادی گزارش می‌دهد که در این دوره به زبان بابلی (آکدی) سخن می‌گفتند. از سوی دیگر از خط میخی استفاده نمی‌کردند. آخرین خط میخی درباره اخترشناسی است و به سال‌های ۷۴/۷۵ م تعلق دارد. جایی که نمونه خوبی برای ارائه این تنوع زبان شناختی و قومی محسوب می‌شود شهر دورا اوروپوس [واقع در سوریه کنونی بر ساحل فرات و نزدیک مرز عراق] است. در این شهر، که توسط سلوکوس یکم ساخته شد و در ۱۶۵ میلادی توسط رومیان فتح شد و سرانجام در ۲۵۶ میلادی به چنگ ساسانیان افتاد، تقریباً مدارک هم‌زمانی از زبان‌های یونانی/مقدونی، لاتینی، بابلی، پالمیری/آرامی، نبطی، عربی و نام‌های خاص ایرانی وجود داشت.

برای بررسی اسناد و مدارک مکتوب مربوط به دوره پارتیان از لحاظ محتوا و نیز ارتباط زمانی و مکانی آنها، باید توجه خاصی به خرده شکسته‌های سفالی و گلی (ostraca) مربوط به نسا که مرکز قدیمی اشکانیان بوده و اکنون در ترکمنستان است و شهر قومس (هکتاتومپیلوس یا شهر صد دروازه؟)، و

نیز به نوشته‌های بر روی پوست مکشوفه از آرومان [اورامان] در غرب ایران [کردستان] و پوست‌های و پاپيروس‌های دورا معطوف داشت. در نسا اقامتگاه اصلی و اولیه اشکانیان در ترکمنستان (نزدیک عشق‌آباد کنونی)، کاوشگران شوروی بیش از ۲۰۰۰ قطعه از این خرده‌شکسته‌های سفالی با ۲۷۵۸ متن از «اداره ثبت» پیدا کرده‌اند. اینها عمدتاً جزئیاتی دربارهٔ تحویل شراب به کاخ‌ها (در قرن اول پیش از میلاد) از تاکستان‌های املاک مختلف، معابد یا مردم عادی در اختیار ما قرار می‌دهند، و نام‌ها و عناوین مقامات رسمی پارسی را ذکر می‌کنند. ostraca یا این خرده‌شکسته‌ها را احتمالاً می‌توان یادداشت‌هایی در مورد تأمین آذوقه تلقی کرد که خلاصه‌ای از آنها در ملحقاتی از مواد دیگر (شاید چرم) ذکر می‌شده است. در زیر یکی از این نوع نوشته‌ها را نقل می‌کنیم:

در این خُم [خرمه سفالی] ۱۷ ماری (۱ ماری = حدود ۱۱ لیتر) شراب از تاکستان اوزبیری متعلق به ملک فریپاتیکان واقع در ساتراپ، وجود دارد. در سال ۱۸۸ (به تاریخ پارسی = ۶۰ ق م) هومایاک، اهل آرتاستاواناک عامل شراب آن را آورده بود.

یادداشتی الحاقی نیز در پی آن آمده است: «از انبار ۲ ماری ۲ k شراب [افزوده شد]». در اینجا معلوم می‌شود که شراب از تاکستانی در حومه نسا - به عنوان مالیات - به قلعه مهرداد تکیرت (نسای قدیمی) تحویل شده، در پارچ‌ها ریخته شده و سپس مصرف شده است. مقدار کمی نیز بعداً برای پر کردن کوزه افزوده شده است.

«اسناد» به اصطلاح «اورامان» که در ۱۹۱۳ (۱۲۹۲ خورشیدی) در غاری در کوه سالان در کردستان ایران کشف شده و اکنون در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود، عبارت است از دو سند یونانی و یکی پارسی بر روی پوست. اسناد یونانی مربوط به سال‌های ۸۷/۸۸ و ۲۱/۲۲ ق. م. و دربارهٔ نیمی از یک تاکستان به نام ردبکان در محلی به نام کوپ (ه) اینس هستند، سند پارسی مربوط به سال ۵۳ میلادی است و گواهی فروش «نیمی از تاکستان آسمک با زمین شخم زده»، به وسیلهٔ پتسپیک، پسر تیرین از بُد به آویل پسر بشنین و برادرش به قیمت ۶۵ دراخما [درهم] محسوب می‌شود. این متون به علت نام‌های افراد مربوطه و تعداد گواهان، اهمیت خاصی در تاریخ تحقیق دارد. همین نکته در مورد پوست‌ها و پاپيروس‌های دورا نیز صدق می‌کند که در میان آنها پوست شماره ۱۰، توافقنامه‌ای به زبان یونانی برای اخذ وام است به تاریخ سال‌های ۱۲۱ یا ۱۲۲ م که نه تنها حاوی نام‌ها و عنوان‌های مختلف است، بلکه اطلاعات مهمی نیز دربارهٔ سیاست‌های داخلی و خارجی آن دوره به دست می‌دهد. دو سفال شکسته [ostraca] به خط پارسی از «شهر قومس» آخرین سند از این گروه اسناد است.

اسناد ثبت شده بر سنگ و مفرغ را به دشواری می‌توان کم‌اهمیت دانست. دو کتیبه به خط و زبان

پارتی متعلق به خونگ نوروزی در خوزستان (حدود ۱۴۰ م) دو چهره بسیار مهم بر نقش برجسته در این محل را مشخص می‌کند که یکی «مهرداد شاهنشاه» و دیگری «کب‌تشکیر فرماندار شوش» است؛ با این سنگ‌نبشته، لقب خاص شاهان ایرانی برای نخستین بار در مورد اشکانیان تأیید شده است. دو سنگ‌نبشته بی تاریخ پارتی از سر پُل ذهاب در جنوب کردستان در جاده کرمانشاه به بابل، مربوط به تصویر مردی است که از شاهی به نام گوتارزس، که هویت او مورد بحث است، هدیه دریافت می‌کند. آخرین اثر با سنگ‌نبشته‌ای پارتی باید با جزئیات بیشتری معرفی شود، سنگ مزار ساتراپ شوش خواساک مربوط به سال ۲۱۵ م است که در آن «شاهنشاه» آرتابانوس (اردوان) چهارم به زیر دست خود حلقه سلطنت اعطا می‌کند.

سنگ‌نبشته‌های یونانی یک برجسته‌کاری در بیستون، مهرداد دوم را در حال دریافت نشانه‌های احترام از چهار مقام بلند پایه نشان می‌دهد - و در فاصله نزدیک آن - تصویر جنگاوری سوارکار به نام گوتارزس، شبیه نام شاهی که در چند سطر بالا اشاره کردیم قرار دارد. درباره کتیبه‌های یونانی شوش در فصل پیش سخن گفتیم. برجسته‌ترین آنها بدون شک نسخه بریده شده‌ای از سنگ از نامه‌ای است به سال ۲۱ میلادی از شاه اردوان دوم خطاب به رؤسای شهر (Polis)، آنتیوخوس و فراتاس، که در آن انتخاباتی در اداره شهرداری به سبک یونانی را مورد تأیید قرار می‌دهد. این ثابت می‌کند که سلوکیه اولائوس (شوش) همانند دوره سلوکیان در صلاحیت قضایی شاه قرار داشته است. آنچه این اواخر هیجان خاصی ایجاد کرد، سنگ‌نبشته دو زبانه یونانی - پارتی بر بالای ران‌های مجسمه کوچک هرکول است که در سلوکیه دجله کشف شده است؛ در این سنگ‌نبشته به زبان یونانی نوشته شده که: در سال ۴۶۲ بنابر یونانیان [۱۵۱ م]، شاهنشاه بلاش اشکانی پسر مهرداد شاه، علیه [شهر] مه‌سن (دشت میشان؟) علیه شاه مهرداد، پسر پاکور، که قبلاً شاه بود، لشکر کشید، و شاه مهرداد را از مه‌سن بیرون راند. او ارباب تمام مه‌سن شد. او این مجسمه برنزی ایزد هرکول [پارتی: ورنراغنا = Vərəθraγna = بهرام] را که از مه‌سن آورده بود در معبد ایزد آپولو [پارتی: تیر Tir] که در جلوی دروازه برنزی قرار دارد برپا کرد.

پس این کتیبه ثابت می‌کند که پس از لشکرکشی بزرگ تراژان [امپراتور روم] به شرق (در ۱۱۷ م) و امضای توافق با هادریان، اشکانیان گرچه قادر به بیرون راندن رومیان از مناطقی بودند که در شمال و مرکز بین‌النهرین فتح کرده بودند، در زیر سلطه کشیدن مجدد شهر مه‌سن [میشان] موفق نشدند. تا زمان پیروزی بلاش چهارم، این منطقه در جنوب بین‌النهرین که به لحاظ اینکه در سر راه جاده سوریه (پالمیرا) قرار داشت و از راه دریا با هندوستان و آن سوی آن ارتباط داشت دارای اهمیت سوق‌الجیشی و اقتصادی زیادی بود، در تحت سلطه سلسله اشکانی دیگری خودمختار باقی ماند. اکنون مجسمه

هرکول در سلوکیه پارت و وحدت مجدد امپراتوری را اعلام می‌دارد. آخرین اسناد خط میخی آگدی از بین‌النهرین به دست ما رسیده است. متون اداری از بابل وجود دارد که تقریباً همگی دربارهٔ پرستشگاه مردوک در این شهرند و تاریخ آنها سال ۹۲ ق. م. است؛ اما دربارهٔ تقویم و گاه‌شماری، متون اختربینی و طالع‌بینی و زایچه‌بینی حتی تا ۵۷ میلادی نیز پیش می‌روند. این اسناد متأخر بابلی همچین حاوی مطالبی دربارهٔ مقامات پارتی، مثلاً داروغه شهر ("Pāhātu") و نیز مقامات رسمی معبد و اعضای شورای محراب از اجلای پرستشگاه مردوک است که در عین حال مرجع عالی مدنی شهر محسوب می‌شد.

متون تاریخ‌دار میخی در عین حال اطلاعات مفصل‌تری دربارهٔ جنگ‌های میان سلوکیان و پارتیان بر سر بابل در اختیار ما می‌گذارد. بابل از ژوئیه ۱۴۱ تا سال ۱۳۱ تحت سلطه پارتیان بود؛ سپس شاه سلوکی آنتیوخوس هفتم برای مدت کوتاهی (۱۳۰-۱۲۹/۱۲۸) آنجا را فتح کرد؛ پارتیان در ۱۲۷/۱۲۸ دوباره آن را به‌چنگ آوردند، پس از آن برای مدت کوتاهی در اختیار هیسپائوسینس (از مه‌سن) قرار گرفت، و بالاخره از سال ۱۲۶ به‌طور قطع به تصرف اشکانیان درآمد. این سال‌های آشوب‌زده ۱۴۱ تا ۱۲۶ ق. م. که وقایع مربوط به آنها در اسناد محلی به‌طور پراکنده بازتاب یافته است تا مدت‌های طولانی نقد و بررسی شدند، چون اوروک در جنوب بین‌النهرین به تدریج اهمیت خود را از دست داد و معابد بزرگ آن ویران شد و متروک ماند. با این حال سندی از دورهٔ اشکانیان ثابت می‌کند که دست کم تا بهار ۱۰۸ ق. م. از محراب‌های بیت رش و ایریگال استفاده می‌کردند و بخشی از خدمات معبد یا عواید آن به ترتیب به مزدوری یا فروش گذاشته می‌شد. بسیار جالب توجه است اگر دریابیم که کاوش‌های این محل و کشف بایگانی‌های بیشتر الواح گلی در آن، چه بینش‌های جدیدی دربارهٔ حکومت پارتیان در بین‌النهرین در اختیار ما قرار خواهد داد. انواع خاص آنها (از دوره سلوکی - پارتی) عبارت‌اند از الواح «یونانی - بابلی» که تعدادشان ۱۶ عدد لوحهٔ گلی است که بعضی بسیار کوچک‌اند و با زبان آگدی یا سومری هستند و به الفبای یونانی نوشته شده‌اند. استدلال‌های گوناگون دربارهٔ کاتبان، دستوردهندگان، هدف و تفسیر این نوشته‌ها همچنان ادامه دارد.

بررسی ما دربارهٔ اسناد مکتوب با واریسی روایات ادبی غرب (و شرق دور) پایان می‌گیرد، گرچه قطعاتی از آپولودوروس آرتمیتایی و ایسیدوروس خاراکسی برجا مانده‌اند و هم‌اکنون دربارهٔ شان بحث خواهیم کرد، در واقع گزیده‌هایی هستند از دو اثری که دو تبعهٔ یونانی اشکانیان [یعنی همین دو نفر فوق‌الذکر] نوشته‌اند. آپولودوروس که تاریخ زندگی اش معلوم نیست، نویسنده کتاب «تاریخ پارتیان» است که دست کم به چهار جلد می‌رسیده است. یگانه بخش‌های باقی‌مانده از این کتاب نقل قول‌های آتنائوس از آن و مراجعات

مکرر استرابو به آن است به‌ویژه بر صحت و دقت گزارش‌های آپولودوروس درباره شاهنشاهی پارتیان تأکید می‌کند. آپولودوروس غیر از اینکه یک منبع دوم محسوب می‌شود (بعد از مورخان اسکندر و جغرافی‌دانان متقدم)، به علت تحقیقات محلی شخصی خود و اطلاعاتی که شخصاً از هموطنان یونانی‌اش و نیز از بازرگانان و مسافران گردآورده است، آگاهی‌دهنده معتبری به‌شمار می‌آید. ایسودوروس خاراکسی که در مه‌سن ساکن بوده و احتمالاً هم‌زمان با آغاز مسیحیت زندگی می‌کرده است، مؤلف کتاب کوچک چاپارخانه‌های پارتی [stathmoi parthikoi] است که به توصیف جاده امپراتوری پارت از شهر زوگمای فرات به اسکندریه رنج می‌پردازد. از قرار معلوم او اطلاعات رسمی مربوط به دوره مهرداد دوم (۲۳/۱۲۴-۸۷/۸۸ ق. م.)، را با تجربیات شخصی‌اش ترکیب کرده است. گوشه‌ای از گزارش او مربوط به صید مروارید در خلیج فارس نیز جالب است.

گزارش تاریخ پارتیان در کتاب تاریخ فیلیپ (Historiae philippicae) نوشته پومپئوس تروگوس اهل جنوب‌گُل نیز اهمیت ویژه‌ای دارد که اولین «تاریخ جهانی» در ادبیات روم و ۴۴ مجلد آن درباره پایان قرن اول پیش از میلاد است. در این کتاب، تاریخ امپراتوری‌های اولیه خاورمیانه و خاور نزدیک ذکر شده، سپس از تاریخ مقدونیان (که عنوان کتاب به خاطر ایشان است) یاد شده و نیز به شاهنشاهی پارتیان تا سال ۲۰ ق. م. اشاره شده است. کتاب - پس از ذکر خلاصه‌ای از تاریخ آغازین روم - با پیروزی اوگوستوس در اسپانیا در سال ۱۹ ق. م. پایان می‌گیرد. متأسفانه کتاب تروگوس در عهد باستان مفقود شده و آنچه امروزه موجود است فقط خلاصه‌ای است به زبان لاتینی متعلق به ژوستین (سده سوم میلادی) همراه با جملات کوتاهی از محتوای کتاب اصلی به عنوان سرآغاز. منبع خبری تروگوس درباره بخش پارتیان مؤلف ناشناخته‌ای است که برخی دانشمندان او را آپولودوروس دانسته‌اند. منابع مفید دیگر درباره تاریخ و فرهنگ پارتیان عبارت‌اند از توصیف‌های استرابو در کتاب جغرافیای خود و گزارش آریان درباره ظهور پارتیان در کتابش به نام Parthika که فقط تکه‌هایی از آن باقی مانده است. اطلاعات اضافی دیگر را مؤلفان غربی زیر به دست می‌دهند: پولیبیوس درباره لشکرکشی آنتیوخوس سوم سلوکی به شرق که او را با پارتیان نیز درگیر می‌سازد؛ فلاویوس جوزفوس درباره روابط یهودیان و پارتیان؛ پلوتارک در زندگی‌نامه‌هایی که درباره زندگی کراسوس و آتونونی نوشته است که هر دو را پارتیان مغلوب کرده‌اند؛ آپیان، کاسیوس دیو و تاسیتوس درباره روابط میان رومیان و پارتیان؛ پلینی مهین (اکبر) با توصیف‌هایی که از جغرافیای تاریخی آسیا به عمل آورده؛ و بالاخره شاعران اوگوستن که همسایگان شرقی را به عنوان دشمنان روم ترسیم می‌کنند و در عین حال خود را بشارت‌دهندگان کامیابی سیاست‌های اوگوستن در مورد پارتیان می‌دانند. با گزارش‌های مورخان چینی کمتر از نویسندگان غربی بالا آشنا هستیم. سیماکیان رئیس بایگانی

دربار امپراتور وو - دی، که گاه به عنوان «هرودوت چین» به او ارجاع می‌دهند، در کتاب شی - جی («یادداشت‌های تاریخی») از یک سفیر چینی یاد می‌کند که از جمله از مناطق فرغانه، سُغد و بلخ بازدید کرده است. برادران بان‌گو و بان‌ژائو متعلق به دوره هان، که با «سالنامه‌های هان متقدم» ادامه‌دهنده شی - جی هستند، گزارشی نیز درباره پارتیان افزودند. و فان - بی، مورخ قرن پنجم میلادی، که «سالنامه‌های هان متأخر» او در قرن یازدهم تکمیل شده است، در فصل ۱۱۸ درباره «سرزمین‌های غربی» سخن می‌گوید که یک مقام رسمی چینی به شاهنشاهی پارت (آن - هسی) در سال ۹۷ میلادی مسافرت کرده و تا خلیج فارس هم رفته است.

نتیجه اینکه، گرچه گزارش‌های مربوط به دوره اشکانیان در روایات ایرانیان متأخر (نوشته‌های زردشتی و مؤلفان ایرانی - عرب‌زبان) محفوظ مانده است، در دوره ساسانیان به‌منظور کاستی از اهمیت و عظمت و دستاوردهای پارتیان، زمان آن کوتاه شده و خود آن تحریف شده است. از سوی دیگر، «سنت کیانی» که از تاریخ پادشاهان باستانی اسطوره‌ای ایران سخن می‌گوید، احتمالاً در دوره پارتیان خصوصیات ویژه و مهمی داشته است.^۱

۳- به پایان ببرید

در پایان درس، پس از جمع‌بندی موضوعات اساسی درس با مشارکت دانش‌آموزان، به نقش ساسانیان در حفظ، تداوم و تکامل فرهنگ و تمدن ایران باستان اشاره کنید. برای دانش‌آموزان این موضوع را تشریح کنید که سقوط ساسانیان به معنی پایان یافتن فرهنگ و تمدن دوره باستان نیست. بسیاری از دستاوردهای تمدن ایران باستان، به دوران اسلامی منتقل شده و حکومت‌های دوران اسلامی ایران در زمینه‌های مختلف از آن بهره گرفته‌اند.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، میزان تحقق انتظارات یادگیری است.

۱- ویسپوفر، یوزف، ایران باستان از ۵۵۰ تا ۶۵۰ پس از میلاد، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، ققنوس، ۱۳۷۷، صص ۱۶۱-۱۵۳.

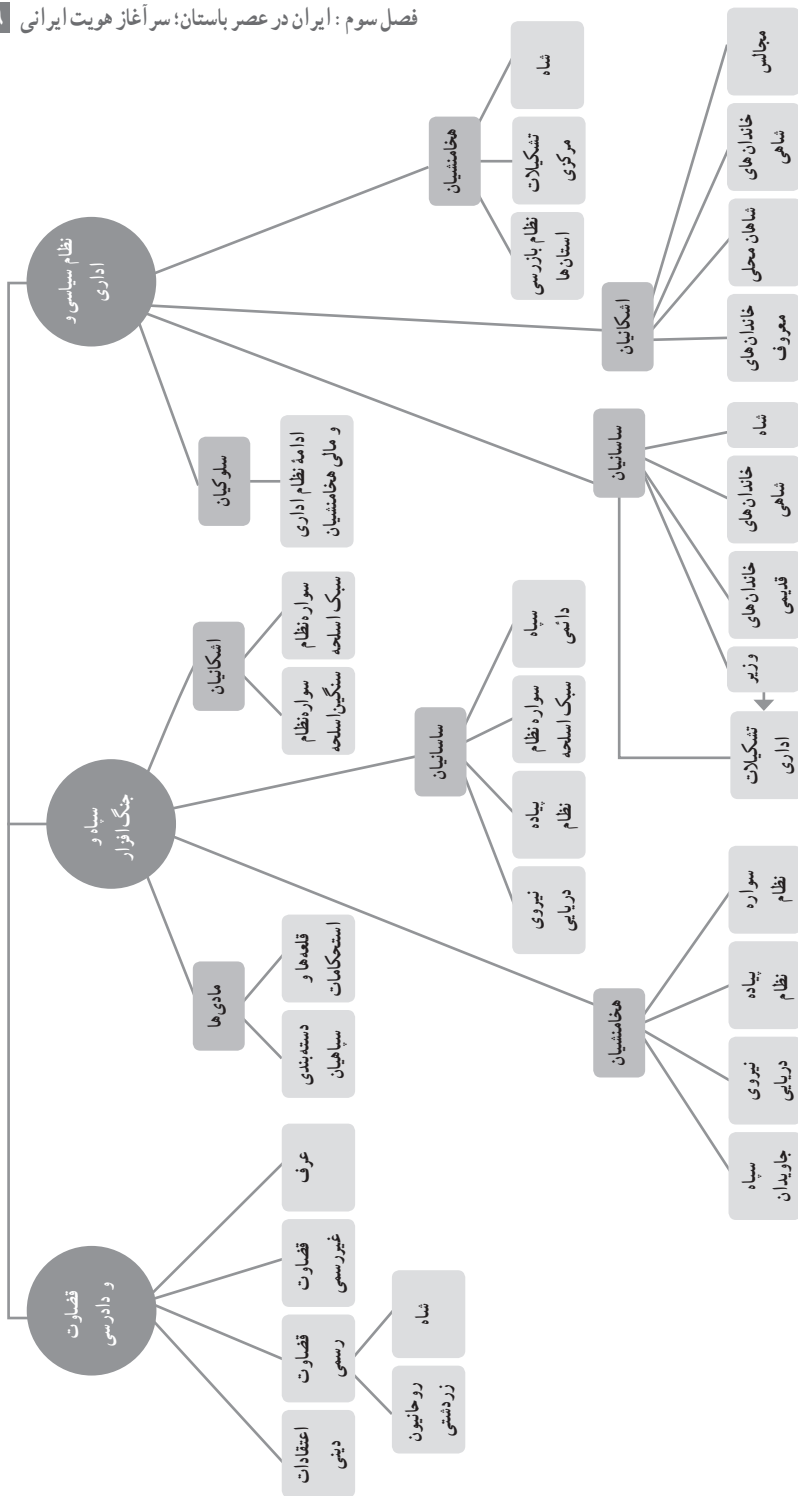
منابع برای مطالعه بیشتر

- یارشاطر، احسان و دیگران، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ج ۳ قسمت اول، گردآورنده جی. آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۴.
- یارشاطر، احسان و دیگران، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ج ۳ قسمت دوم، گردآورنده جی. آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.
- شبیمنان، کلاوس، میانی تاریخ ساسانیان، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران، فرزانه روز، ۱۳۸۴.
- پیگولوسکایا، ن. شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.
- زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ مردم ایران، ایران قبل از اسلام، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۰.
- سامی، علی، تمدن ساسانی (جلد ۲)، تهران، سمت، چاپ سوم، ۱۳۹۳.
- گذار، آندره، هنر ایران، ترجمه بهروز حبیبی، تهران، تهران، دانشگاه ملی، ۱۳۴۵.
- کالج، مالکوم، اشکانیان، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، هیرمند، ۱۳۸۰.
- واندنبرگ، لویی و شبیمنان، کلاوس، نقش برجسته‌های منطقه الیمایی در دوران اشکانی، ترجمه یعقوب محمدی فر و آزاده محبت خو، تهران، سمت، ۱۳۸۶.
- محمدی فر، یعقوب، باستان‌شناسی و هنر اشکانی، تهران، سمت، ۱۳۸۷.
- نفیسی، سعید، تاریخ تمدن ساسانی، به اهتمام عبدالکریم جریده دار، تهران، اساطیر ۱۳۸۳.
- رجبی، پرویز، هزاره‌های گمشده (جلد ۵)، تهران، توس، ۱۳۸۰.
- رضا عنایت‌الله، ایران و ترکان در روزگار ساسانیان، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.
- کارنامه اردشیر بابکان، ترجمه قاسم هاشمی‌نژاد، تهران، مرکز، ۱۳۶۹.
- آذری، علاء‌الدین، تاریخ روابط ایران و چین، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.

الف) فلسفه و منطق وجودی درس

حکومت‌های ایران باستان برای اداره قلمرو خود، که گاه سرزمین‌های پهناور با قومیت‌ها و پیروان اعتقادات و ادیان مختلف را در بر می‌گرفت، ضمن بهره‌گیری از تجارب اقوام پیشین، اصول و روش‌های نوینی را ابداع کردند. روش خردمندانه و مدارای دینی با اقوام تابعه که بنیان‌گذار سلسله هخامنشی به عنوان اصول حکومتی از آن بهره‌گرفت، تا آن حد اهمیت یافته که یکی از وجوه تمایز حکومت هخامنشیان با دیگر حکومت‌های باستان به شمار می‌آید. در پرتو چنین اصولی، هخامنشیان به بنیان‌گذاری ساختار حکومتی نوین اعم از تقسیمات کشوری، نهادهای اداری، نظارتی، اقتصادی و ارتباطی توسط داریوش پرداختند. توجه به این اصول، این امکان را برای هخامنشیان فراهم کرد که قلمرو خود را در بخش‌هایی از آسیا، آفریقا و اروپا به راحتی اداره کنند. این ساختار آن‌چنان بنیادی و استوار بود که سلوکیان بیگانه، بسیاری از اصول و رویه‌های آن را به کار گرفتند. پیشگامی اشکانیان در تأسیس نهاد مجلس مشورتی از جمله موضوعات قابل توجه در تاریخ ایران باستان به شمار می‌آید. اشکانیان هرچند در اداره کشور از شیوه تمرکزگرای پیشین پیروی نکردند، اما در ایجاد نهاد مجلس مشورتی در ایران، پیشگام بودند و با استفاده از شیوه غیرمتمرکز اداره کشور و واگذاری اختیارات داخلی به شاهان محلی، روش جدید و نسبتاً موفق‌تری از حکومت‌داری ایجاد کردند. انتقال حکومت از اشکانیان به ساسانیان و رسمی شدن دین زردشتی منجر به تقویت رابطه دیانت و سیاست و قدرت یافتن روحانیان در عرصه امور حاکمیت سیاسی شد.

شبکه مفهومی درس ۱۱ (آیین کشورداری)

هدف‌های درس ۱۱ (آیین کشورداری)

هدف کلی: درک ساختار قدرت سیاسی و نظامی، شیوه حکومت و نظام اداری و سیستم قضایی حکومت‌های ایران باستان.

اهداف جزئی

- شناخت نظام سیاسی و اداری حکومت ماد؛
- تشریح جایگاه، مشروعیت و اختیارات شاه در حکومت هخامنشی؛
- معرفی نظام اداری حکومت هخامنشی در زمان پادشاهی کوروش؛
- درک تشکیلات اداری مرکزی حکومت هخامنشی در زمان فرمانروایی داریوش؛
- شناخت تشکیلات سیاسی و نظارتی هخامنشیان در استان‌ها (شهری‌ها)؛
- تشریح نظام اداری و مالی و تقسیمات داخلی حکومت سلوکی؛
- شناخت نظام سیاسی حکومت اشکانی؛
- بیان اختیارات و وظایف شاهان محلی در نظام حکومتی اشکانی؛
- درک جایگاه شاه در حکومت ساسانی؛
- شناخت گروه‌های صاحب قدرت در نظام حکومتی ساسانیان؛
- آشنایی با ساختار اداری حکومت ساسانیان و نقش و جایگاه وزیر در آن؛
- درک نظام قضایی ایران باستان؛
- شناخت سازمان و تجهیزات سپاه در ایران باستان.

انتظارات عملکردی درس ۱۱ (آیین کشورداری)

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان این درس بتوانند:
  - جایگاه و اختیارات شاهان هخامنشی را تشریح کنند؛
  - سیاست حکومت‌داری کوروش هخامنشی را شرح دهند؛
  - اقدامات سیاسی - اداری داریوش هخامنشی را دسته‌بندی و تشریح کنند؛
  - سازمان اداری ساسانیان را با هخامنشیان مقایسه کنند؛
  - شیوه مدیریت ایالات و تصمیم‌گیری سیاسی در دوره هخامنشیان را با دوره اشکانیان مقایسه کنند؛
  - روش حکومت سلوکیان را تشریح کنند؛
  - ساختار قدرت سیاسی و جایگاه شاه در حکومت هخامنشیان و ساسانیان را مقایسه کنند؛
  - ساختار تشکیلات اداری ساسانیان را توضیح دهند؛
  - بنیادهای دینی قضاوت و دادرسی و شکل‌های آن را تشریح کنند؛

- وضعیت قضاوت و دادرسی دوره هخامنشیان و ساسانیان را مقایسه کند؛
- نیروی نظامی دوره هخامنشیان و ساسانیان را مقایسه کند؛
- ویژگی‌های سپاه دوره اشکانیان را شرح دهند.

(ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	نیمه دوم هزاره اول ق. م. تا نیمه دوم هزاره اول م؛ قلمرو هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان
تغییر و تداوم	نظام سیاسی؛ تشکیلات اداری؛ نهادها و سازمان‌های نظامی، اقتصادی و خدماتی
کاربست شواهد و مدارک	تصاویر، نقشه، فعالیت‌های مرتبط با فره ایزدی، تقسیمات کشوری هخامنشیان و ساسانیان، مقایسه تشکیلات اداری اشکانیان با هخامنشیان و ساسانیان، نمایش نقش برجسته‌های ساسانی با موضوع دریافت تاج و حلقه شاهی، اهمیت طبقه دبیران در دوره ساسانی از نگاه فردوسی، عدالت و مقابله با بیدادگری و دروغ‌گویی، قضاوت.
ارتباط و ارائه	انجام پژوهش ساده در ارتباط با مقایسه تقسیمات کشوری دوره هخامنشی با تقسیمات امروزی ایران؛ تشکیلات اداری و مراتب اداری دوره ساسانی با وزارتخانه‌ها و ادارات امروزی.

(پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

نقشه قلمرو هخامنشیان (صفحه ۸۵) را به دانش‌آموزان نشان دهید. از دانش‌آموزان بخواهید یک بار دیگر نام سرزمین‌های تحت حاکمیت هخامنشیان را ذکر کنند. آنچه را که در درس ۹ در مورد قلمرو هخامنشیان توضیح داده‌اید، به صورت مختصر یادآوری کنید. سپس پرسش کنید:

آیا یک نفر به تنهایی قادر خواهد بود این قلمرو پهناور را اداره کند؟ چگونه می‌توانیم از شیوه اداره این قلمرو پهناور آگاه شویم؟

به دانش‌آموزان فرصت دهید در مورد این دو پرسش فکر کنند و پاسخ دهند.

۲- آموزش دهید

ماهیت این درس به گونه‌ای است که می‌توان با استفاده از روش‌های معمول تدریس، یعنی روش سخنرانی و بارش فکری و با بهره‌گیری از تصاویر و فعالیت‌های کتاب، آن را آموزش داد.

پس از دریافت پاسخ دانش‌آموزان، نحوه اطلاع از شیوه کشورداری هخامنشیان را شرح دهید. شایسته است بر نقش و اهمیت منابع دست اول که در متن درس به آنها اشاره شده، در شناخت شیوه کشورداری هخامنشیان، تأکید شود. کتیبه بیستون به عنوان منبع دست اول برای شناخت پیشینه تقسیمات کشوری ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. ترجمه کتیبه بیستون را با خود به کلاس ببرید و قسمت‌هایی از آن که مربوط به نام استان‌های حکومت هخامنشی است را برای دانش‌آموزان بخوانید. سپس از دانش‌آموزان بخواهید استنباط خود را از این قسمت از کتیبه بیستون بیان کنند.

پس از دریافت پاسخ دانش‌آموزان، به تشریح شیوه حکومت‌داری هخامنشیان و نقش تقسیمات کشوری در اداره قلمرو گسترده آن حکومت پردازید و در آن بر اهمیت این موضوعات تأکید کنید: شیوه حکومت‌داری هخامنشیان پیوند خاصی با ویژگی‌های آن سلسله دارد و در بیان شیوه حکومت‌داری باید به آن توجه شود. توجه به اعتقادات مذهبی، رعایت حقوق اقوام تابعه و گستردگی قلمرو حکومتی از ارکان و ویژگی‌های حکومت هخامنشیان است که در نظام سیاسی و شیوه حکومت‌داری آنان تبلور یافته است.

نقش کورش، به عنوان بنیان‌گذار حکومت، از جنبه‌های مختلف همچون مدارا با اقوام تابعه و نقش داریوش اول به عنوان پادشاهی که تشکیلات نوینی در حکومت هخامنشی بنا نهاد، مورد تأکید قرار گیرد. در این فراز از درس، علاوه بر متن کتاب، از تصاویر برای انتقال موضوع استفاده شود. تصاویر مهر و پیک‌های دوره هخامنشی و فعالیت ۲ در ارتباط با تشکیلات اداری طراحی شده و توضیح در مورد آنها به فهم موضوع کمک می‌کند. تأثیر و نقش تشکیلات اداری در ایجاد وحدت و هماهنگی در قلمرو هخامنشیان و تداوم حاکمیت آن، از نکات قابل توجه درس است.

در مبحث سلوکیان اشاره به این نکته ضروری است، که در دوره سلوکیان هر چند تعدادی از یونانی‌ها به ایرانیان کوچانده و در شهرهای جدید اسکان داده شدند، اما حاکمان سلوکی ترجیح دادند ساختار اداری و مالی هخامنشیان را نگه دارند و از کارکنان آن برای اداره سرزمینی که آن را تصرف کرده بودند، استفاده کنند. برتری سلوکیان تنها از نظر نظامی بود و ناچار بودند از تشکیلات منظم و کارآمد هخامنشیان استفاده کنند.

در مبحث سلوکیان و اشکانیان، به وجوه اشتراک و تفاوت شیوه حکومت‌داری‌شان با هخامنشیان پرداخته شود؛ به عنوان مثال، واگذار کردن مناصب سیاسی، اداری و نظامی حکومت سلوکی به یونانیان و بیگانه بودن آنان با مردم ایران، بارزترین وجوه تمایز و تفاوت سلوکیان با هخامنشیان است. وجوه تمایز شیوه حکومت‌داری اشکانیان با هخامنشیان نیز به همین صورت مقایسه شود. یکی از وجوه تمایز حکومت

اشکانیان با هخامنشیان، نقش دو مجلس و نمایندگان خاندان‌های مهم و پیشوایان دینی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و نظامی است. علاوه بر آن، شیوه غیر متمرکز فرمانروایی اشکانیان، اختیارات بیشتری به شاهان محلی می‌داد. انجام فعالیت ۳ نیز در همین راستا پیشنهاد شده است.

در فرصتی مناسب، تصاویر متناسب با حکومت‌داری و نیروهای نظامی هخامنشیان و ساسانیان را برای دانش‌آموزان بخش کنید و توضیحات لازم درباره تصاویر ارائه دهید. در صورت در اختیار نداشتن تصاویر و یا عدم امکان بخش، به تناسب موضوع، توجه دانش‌آموزان را به تصاویر کتاب جلب کنید.

از دوره ساسانیان به عنوان سرفصلی جدید در تاریخ ایران یاد کنید و سپس به وجوه اشتراک و تمایز ساختار قدرت و شیوه حکومت‌داری ساسانیان با حکومت‌های پیشین بپردازید؛ به عنوان مثال، وجوه اشتراک شاهان ساسانی با هخامنشیان، ادعای آنها در مورد مشروعیت دینی حکومتشان است. وجه تمایز حکومت ساسانی با حکومت اشکانی از نظر شیوه حکومت، ایجاد حکومت متمرکز و قدرتمند به جای حکومت ملوک‌الطوایفی اشکانیان و کاهش تعداد حکومت‌های موروثی محلی است.

در مقایسه با حکومت‌های پیشین، ساختار حکومت، سلسله مراتب قدرت و تشکیلات اداری ساسانیان وضوح بیشتری دارد و در کتاب خلاصه‌ای از آن آمده است. کتاب «ایران در زمان ساسانیان» تألیف کریستن سن در زمینه تشکیلات حکومت ساسانی اطلاعات مفصل و مفیدی دارد. بخش‌هایی از این کتاب را انتخاب کنید و در کلاس برای دانش‌آموزان بخوانید.

دانستنی‌های معلم

تشکیلات حکومتی هخامنشیان: هخامنشیان تشکیلات دربار خود را از مادها گرفته بودند. در رأس دربار هخامنشی، وزیر دربار قرار داشت. وزیر دربار، شاه را از کارهای مملکتی مطلع می‌کرد و پیام‌ها را به او می‌رساند. همه امور دربار هخامنشیان زیر نظر وزیر دربار انجام می‌شد. خدمتکاران دربار، زیردست وزیر دربار کار می‌کردند.

خزانه دربار توسط یکی از نجای بلندپایه که عنوان «خزانه‌دار» دربار داشت، اداره می‌شد. خزانه‌دار دربار تخت جمشید بر خزانه‌های پارس از جمله خزانه کاخ کورش در پاسارگاد و خزانه شیراز ریاست داشت. در خزانه‌ها فلزات گرانبها و اشیای قیمتی نگهداری می‌شد. کارگاه‌های شاهی هم زیر مجموعه خزانه دربار بود. گنجبانان، نگهبانان و متخصصان کارهای دستی و هنری جزء مجموعه خزانه دربار بودند. خزانه‌های بیرون از ایالت پارس زیر نظر ساتراپ‌ها اداره می‌شدند. در رأس خزانه هر استان یا ساتراپ، یک نفر خزانه‌دار قرار داشت که می‌توان او را همچون وزیر دارایی امروزی به حساب آورد.

هر چند وقت یک بار، اموال موجود در خزانه‌های ساتراپی‌ها به خزانه مرکزی در تخت جمشید فرستاده می‌شد. صورت اموالی که از خزانه‌های دیگر به خزانه تخت جمشید می‌رسید و یا از آن خارج می‌شد، روی الواح گلی و پوست به ثبت می‌رسید.

تمامی مکاتبات مربوط به ورود و خروج اموال از خزانه‌داری دربار، در دیوان اداری دربار نیز ثبت می‌شد. حواله‌هایی که از بیرون به خزانه دربار نوشته می‌شد، ابتدا توسط وزیر دربار مهر می‌شد و سپس به دست خزانه‌دار دربار می‌رسید. دریافت کنندگان اموال خزانه، دریافت اموال را با مهر مخصوص خود تأیید می‌کردند. خزانه‌دار دربار و قائم مقام او نیز حواله‌های مربوط به پرداخت‌ها را مهر می‌کردند. تمامی اسناد در بایگانی خزانه دربار نگهداری می‌شد.

دیوان دربار زیر نظر وزیر دربار اداره می‌شد. دیوان دربار، منصبی مهم بود و کارمندان آموزش دیده در آن فعالیت می‌کردند. مرکز دیوان دربار در تخت جمشید بود و هنگام مسافرت شاه، وزیر دربار و کارمندان و تشکیلات این دیوان نیز در رکاب شاه بودند و قائم مقام وزیر دربار در تخت جمشید بقیه امور را اداره می‌کرد.

زبان اداری در مکاتبات حکومت هخامنشی، زبان آرامی بود. از زبان آرامی برای نامه‌نگاری با ساتراپی‌ها استفاده می‌شد. در دیوان اداری، منشی‌هایی که با زبان‌های مختلف آشنا بودند، کار می‌کردند. این منشی‌ها مکاتبات شاه هخامنشی با ساتراپ‌ها را به زبان ایلامی و آرامی می‌نوشتند.

گروهی هفت نفره از مقامات بلندپایه در کنار شاه هخامنشی بودند. شاه در امور مهم مملکتی با این گروه مشورت می‌کرد. وزیر دربار، نیزه‌دار یا آجودان ویژه، یکی از مقامات بلندپایه نظامی، جامه‌دار دربار، مفتش شاهنشاهی (چشم و گوش شاه) و رئیس دادگاه دربار جزء این مشاوران بوده‌اند. عضو هفتم این شورا احتمالاً مُهردار بزرگ بوده است.

نظام اداری هخامنشیان از زمان کورش شروع شد، اما ساماندهی اساسی آن در زمان داریوش انجام گرفت. در ابتدای پادشاهی داریوش، تعداد ساتراپی‌های هخامنشی ۲۳ نفر بود و داریوش ساتراپی‌های سند، تراکیا، مقدونیه و مدتی هم سرزمین سکا‌های شمالی را به آنها افزود. با این حال تعداد ساتراپی‌ها ثابت نبودند. گاهی دو ساتراپی در هم ادغام و یا یک ساتراپی تجزیه و به دو ساتراپی تبدیل می‌شد.

سرزمین پارس مرکز حکومت هخامنشی بود و شاه بر آن فرمان می‌راند. در رأس هر یک از ساتراپی‌ها، یک ساتراپ قرار داشت که در سرزمین تحت حاکمیت خود بالاترین مقام بود و زیر نظر شاه هخامنشی خدمت می‌کرد. آنان از حق استفاده از مُهر شاهی برخوردار بودند و دربارشان تقلیدی از دربار شاهان هخامنشی بود. شاهان هخامنشی معمولاً خویشاوندان مورد اعتماد خود را به مقام ساتراپی می‌گماشتند. از زمان داریوش، ساتراپ‌ها از حق ضرب سکه نقره برخوردار شدند. داریوش برای

جلوگیری از استقلال بیش از حد ساتراپ‌ها تغییراتی در نظام اداری حکومت هخامنشی ایجاد کرد. در حالی که از زمان کورش ساتراپ‌های بابل و سوریه اختیار داشتند که حاکمان محلی را انتخاب کنند، اما داریوش این اختیار را از ساتراپ‌ها گرفت. علاوه بر آن، مدیر دیوانی ساتراپی را خود انتخاب می‌کرد. این مدیر اداری زیر نظر شاه کار می‌کرد و گزارش کار ساتراپ را به شاه می‌داد. داریوش هزار چند گاهی مفتشانی را برای نظارت بر کار ساتراپ‌ها می‌فرستاد.

هر ساتراپی به چند حکمرانی تقسیم می‌شد. رؤسای این حکمرانی‌ها هم با شاه و هم با ساتراپ در ارتباط بودند. هر حکمرانی به هفت بخش تقسیم می‌شد که در رأس هر کدام بخشدار قرار داشت. داریوش، برای اداره مطلوب قلمرو حکومت خود، شبکه‌ای از جاده‌ها احداث کرد. این جاده‌ها در وهله اول در خدمت پیام‌رسانی شاهان بود. پیک‌های سوار و دوندۀ‌های تیزپا پیام‌ها را می‌رساندند. از این جاده‌ها برای تجارت و مسافرت نیز استفاده می‌شد. جاده‌ای که شوش و تخت جمشید را به هم متصل می‌کرد، بیشترین اهمیت را داشت. جاده شاه‌ی، سارد را به شوش متصل می‌کرد. این جاده ۲۶۴۸ کیلومتر طول و ۱۱۱ منزل داشت. در هر منزل چاپارخانه‌ای برای پیک‌های دولتی و چاپارهای تندرو و کاروانسرای برای بازرگانان ساخته شده بود. جاده‌های شاه‌ی به خوبی حراست می‌شدند. نیزه‌داران نگهبانی جاده‌ها را برعهده داشتند. سازمان پیک شاهنشاهی زیر نظر رئیس اداره پیام‌رسانی قرار داشت که توسط شاه منصوب می‌شد.^۱

تشکیلات حکومتی سلوکیان

حکومت سلوکی به ساتراپ‌هایی تقسیم می‌شد که در رأس هر یک، حاکمانی که از طرف شاه مأمور بودند، قرار داشت. ۲۵ تا ۲۸ ساتراپی در حکومت سلوکی وجود داشت که هر یک به حوزه‌های کوچک‌تر تقسیم می‌شد. هر ساتراپی به چند «اپارخیا»، هر اپارخیا به چند «هپارخیا» و هر هپارخیا به چند «استاتما» تقسیم می‌شد. هر ساتراپی مرکزی داشت که استراتگ خوانده می‌شد. مقرر فرماندار کل یا ساتراپ و نیز ادارات مرکزی ساتراپی، خزانه و آرشیمو حکومتی در استراتگ قرار داشت. فرماندار کل (ساتراپ)، فرماندهی نظامی و ریاست اداری ساتراپی را برعهده داشت. امور مالی ساتراپی را مأموران مخصوص، که مستقیماً زیر نظر پادشاه انجام وظیفه می‌کردند، اداره می‌کردند. با این حال، این مأموران مالی تا اندازه‌ای مطیع فرماندار کل بودند. معمولاً خویشاوندان و دوستان پادشاه، مناصب مهم دستگاه حکومتی را برعهده داشتند.^۲

۱- هینتس، والتر، داریوش و ایرانیان، تاریخ فرهنگ و تمدن هخامنشیان، ترجمه پرویز رجبی، تهران، ماهی، ۱۳۸۷، ص ۳۱۱-۲۸۸.

۲- مشکور، محمدجواد، تاریخ سیاسی و اجتماعی پارتیان، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۴، ص ۸۰.

تشکیلات سپاه و نیروی نظامی

نیروی نظامی هخامنشیان: هسته اولیه ارتش هخامنشیان را در ابتدا سربازان پارسی تشکیل می‌دادند. با تکیه بر سربازان پارسی بود که کورش بر حکومت ماد پیروز شد و حکومت هخامنشی را تأسیس کرد. سپس سربازان مادی هم به نیروی نظامی هخامنشیان پیوستند. پس از برقراری ثبات، به تدریج، واحدهای دیگری از سایر بخش‌های قلمرو هخامنشی به نیروی نظامی افزوده شد. سربازان بابلی از این امر مستثنا بودند.

سپاه هخامنشیان، تحت فرماندهی کل یک فرمانده با عنوان «سپاه مهشت» قرار داشت و تعدادی افسر عالی‌رتبه او را در امور نظامی یاری می‌دادند.

ارتش هخامنشیان از نیروی زمینی و دریایی تشکیل شده بود. نیروی زمینی خود از سواره‌نظام (اسه‌باره) و پیاده‌نظام (پدتی) تشکیل شده بود. سربازان سواره‌نظام و اسب‌های آنها پوشش آهنی داشتند. فرماندهی کل نیروهای سواره‌نظام را مقامی با عنوان «اسه‌باره پتی تیش» بر عهده داشت. فرمانده واحدهای سواره‌نظام بر عهده «واسپوهران»، شاهزادگان، اشراف و سران طوایف ایرانی بود. نیروی پیاده‌نظام از ساکنان دهیاوه‌ها تشکیل می‌شد. بعضی از سرزمین‌های تابع هخامنشیان موظف بودند عده معینی سرباز در اختیار ارتش هخامنشی قرار دهند.

سواره‌نظام و پیاده‌نظام به دسته‌های صد، هزار و ده‌هزار نفری تقسیم می‌شدند و هر دسته را یک فرمانده، فرماندهی می‌کرد.

هسته مرکزی نیروی دریایی هخامنشی را ملوان‌ها و دریانوردان فینیقی، قبرسی، کلیکیایی و مصری تشکیل می‌داد.

در نیروی زمینی، علاوه بر سربازان مادی و پارسی، عده‌ای سرباز هندی نیز حضور داشتند. در لشکرکشی‌هایی که نیروی پیاده‌نظام بیشتری نیاز بود، توده مردم نیز به عنوان پیاده‌نظام شرکت می‌کردند. به تدریج تعدادی مزدور یونانی هم وارد ارتش هخامنشی شده بودند.

دسته‌ای از نیروی نظامی هخامنشیان، سواره‌نظام جاویدان بود که در زمان داریوش اول تشکیل شد و تعداد افراد آن همواره ده‌هزار نفر بود. تعداد هزار نفر از سواره‌نظام جزء گارد شاهنشاهی بودند و به آنها «جان اسپار» گفته می‌شد.

سواره‌نظام سنگین اسلحه پارسی، از فناوری زرهی ماساژت‌ها و یونانی‌ها پیروی می‌کردند. در سواره‌نظام هخامنشی، دسته‌ای از سکاها وجود داشت که به عنوان نیروی کمکی خدمت می‌کردند. علاوه بر آن، نجیب‌زادگان آریایی، دسته‌ای به نام آزاده‌ها در میان سواره‌نظام هخامنشی داشتند.^۱

۱- فرخ، کاوه، *سواره‌نظام زبده ارتش ساسانی*، ترجمه بهنام محمدپناه، تهران، سبزان، ۱۳۸۹، ص ۸.

نیروی نظامی سلوکیان: تکیه‌گاه اصلی قدرت حکومت سلوکیان بر نیروی نظامی بود. ترکیب سپاه سلوکی متنوع بود و از مهاجران، مزدوران و افراد قبایل مختلف ایرانی تشکیل شده بود. مجموعه این نیروها به سبک مقدونی‌ها آموزش نظامی می‌دیدند. نیروی اصلی، نیروی پیاده‌نظام یا «فالانژ» بود. نیروی نظامی سلوکیان به دو دسته کلی سواره‌نظام و پیاده‌نظام تقسیم می‌شد. نیروی پیاده‌نظام به دو دسته پیادگان سنگین اسلحه و پیادگان سبک اسلحه تقسیم می‌شد. نیروی پیاده‌نظام سنگین اسلحه از میان کوچ‌نشینان یونانی و مقدونی انتخاب می‌شدند. پیادگان سبک اسلحه عمدتاً از میان قبایلی نظیر کوسیان انتخاب می‌شدند.

سواره‌نظام، با زره و جوشن محافظت می‌شد و شهرت فراوان داشت. علاوه بر پیاده‌نظام و سواره‌نظام، عده‌ای فیل سوار و ارابه‌های جنگی و ادوات حفاظتی و استحکامات نیز جزء سپاه سلوکی بودند.^۱

نیروی نظامی اشکانیان: اشکانیان تلاش بسیاری کردند تا شیوهٔ رزمی و اسلوب خویشاوندان شمالی خود را به سرزمین‌های داخلی ایران بیاورند. سلاح اصلی و مهم سواره‌نظام سبک اسلحه پارت‌ها، کمان بود. آنها کمانداران و تیراندازانی ماهر بودند و از سپر و شمشیر در نبردهای تن به تن روی اسب به خوبی بهره می‌بردند.

سواره‌نظام اشکانی از زره سنگین و کلاه‌خودی همراه با پوششی برای محافظت از صورت استفاده می‌کردند و اسب‌هایشان نیز با پوشش زرهی محافظت می‌شد.^۲

نیروی نظامی ساسانیان: یکی از طبقات چهارگانه جامعهٔ ساسانی، طبقهٔ جنگجویان بود. ساسانیان همانند اشکانیان در شرق، با تهدید هون‌های سفید (هپتال‌ها) و گوک‌ترک‌ها و در غرب با تهدید امپراتوری روم مواجه بودند. استراتژی منطقی و عقلانی برای مقابله با این دو تهدید، تربیت نیروی سواره‌نظام بود که بتواند به سرعت وارد عمل شود. نیروهای سواره‌نظام از میان نجیب‌زادگان و وابستگان به خانواده‌های اشرافی انتخاب می‌شدند. هر واحد از نیروی سواره‌نظام، پرچم مخصوص خود داشت. سواره‌نظام شامل سه دسته کلی بود و اصلی‌ترین دسته آن، جاویدان (جاویدان؛ نامیرا) نام داشت. تعداد افراد این دسته ده‌هزار نفر بود. دسته جاویدان تقلیدی از سپاه جاویدان دورهٔ هخامنشی بود. وظیفهٔ این دسته همیشه آماده، این بود که کشور را در مقابل نفوذ و تجاوز دشمن حفظ کنند. این

۱- مشکور، همان، ص ۴۷۷؛ یارشاطر، احسان و دیگران، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ج ۳ قسمت اول، گرآورنده جی.آ. بویل، ترجمهٔ حسن انوشه، تهران، امیرکبیر ۱۳۹۴، ص ۱۳۳

۲- فرخ، همان، ص ۹.

دسته اغلب به عنوان نیروی ذخیره حفظ می‌شدند تا در موقعیت‌های بحرانی و سرنوشت‌ساز وارد عمل شوند. سرداران و افسرانی که شاخه‌های دیگر ارتش را رهبری می‌کردند، اغلب از میان اعضای نخبه سواره‌نظام انتخاب می‌شدند.

بزرگ‌ترین عنوان نظامی در ارتش ساسانی، «ایران اسپهبد» نام داشت. صاحب این عنوان، در واقع، وزیر جنگ محسوب می‌شد و فرماندهی کل ارتش ساسانی را بر عهده داشت. دارنده این عنوان، اختیاراتی برای بستن قرارداد صلح داشت و به شاه در امور جنگ و صلح مشاوره می‌داد. از نظر سلسله مراتب نظامی، بعد از ایران سپهبد، فرمانده سواره‌نظام بود که با عناوینی همچون «اسپ‌بد» یا «ساواران سالار» از او یاد شده است.

کلاه خود، شمشیر، نیزه، گرز، تبر، تیرکمان، سپر، جوشن و زره، از ابزارهای جنگی و پوشش‌های نظامیان دوره ساسانی بود.^۱

۳- به پایان ببرید

موضوعات اساسی را با همفکری دانش‌آموزان جمع‌بندی کنید. مطالب مهم را بر شمارید و از دانش‌آموزان بخواهید که در مورد آنها توضیح دهند.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، میزان تحقق انتظارات یادگیری است.

منابع برای مطالعه بیشتر

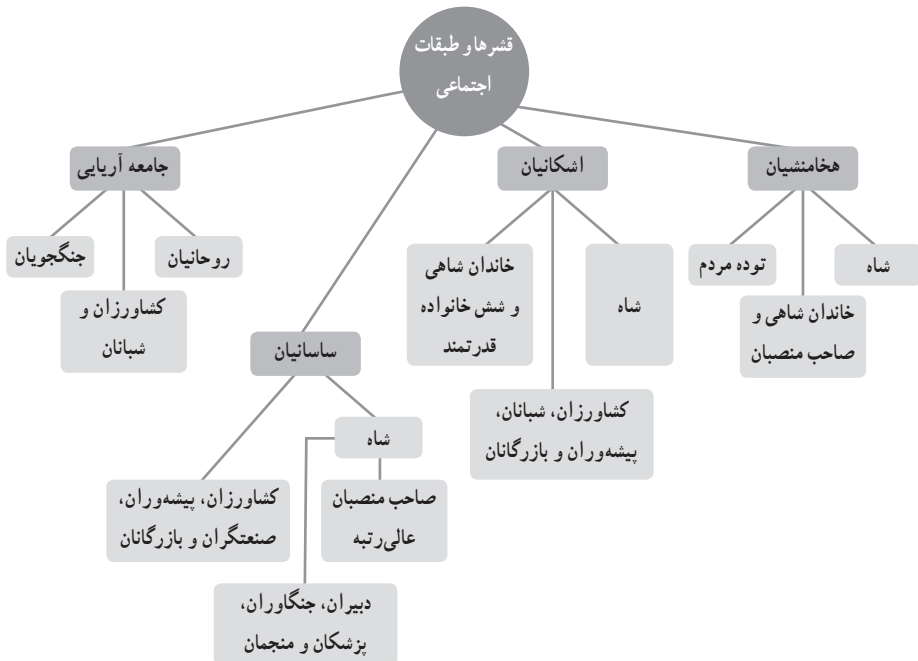
- دریایی، تورج، تاریخ و فرهنگ ساسانی، ترجمه مهرداد قدرتی دیزجی، تهران، ققنوس، ۱۳۸۲.
- فرخ، کاوه، سواره نظام زبده ارتش ساسانی، ترجمه بهنام محمدپناه، تهران، سبزان، ۱۳۸۹.
- رجبی، پرویز، هزاره های گمشده (جلد ۵)، تهران، توس، ۱۳۸۰.
- فرای، ریچارد نلسون، میراث باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۲.
- میراث ایران، گروه مؤلفان (سیزده تن از خاورشناسان)، زیر نظر ا. ج. آربری، ترجمه احمد بیرشک و همکاران، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶.
- امپراتوری فراموش شده، جهان پارسیان باستان، گروه مؤلفان، ویراستاران انگلیسی جان کرتیس و نایجل تالیس، ترجمه فرح مستوفی و دیگران، تهران، کتاب آمه، ۱۳۹۲.
- بارشاطر، احسان و دیگران، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ج ۳، قسمت اول، گردآورنده جی. آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۴.
- شپیمان، کلاوس، مبانی تاریخ ساسانیان، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، فرزانه روز، ۱۳۸۴.
- بارشاطر، احسان و دیگران، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ج ۳، قسمت دوم، گردآورنده جی. آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.
- هینتس، والتر، داریوش و ایرانیان، تاریخ فرهنگ و تمدن هخامنشیان، ترجمه پرویز رجبی، تهران، ماهی، ۱۳۸۷.
- رائین، اسماعیل، دریانوردی ایرانیان از دوران های افسانه ای تا ظهور اسلام، ج ۱، تهران، بی نا، ۱۳۵۰.
- ویسهوفر، یوزف، ایران باستان، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران، ققنوس، ۱۳۷۷.
- نفیسی، سعید، تاریخ تمدن ساسانی، به اهتمام عبدالکریم جریزه دار، تهران، اساطیر، ۱۳۸۳.
- کریستن سن، آرتور امانوئل، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه غلامرضا رشید یاسمی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۷.
- مشکور، محمدجواد، تاریخ سیاسی و اجتماعی پارتیان، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۴.

الف) منطق طراحی و تدوین درس

از یک طرف، هر تمدن، دستاورد مجاهدت‌های فردی و گروهی عده‌ای از انسان‌هاست که در منطقه خاصی از کره زمین زندگی می‌کردند. از طرف دیگر، تمدن در مسیر شکل‌گیری، تکامل و انحطاط خود بر روی زندگی فردی و اجتماعی انسان‌هایی که در قلمرو آن زندگی می‌کنند تأثیرات بی‌حد و حصر می‌گذارد؛ بنابراین، شناختن ساکنان یک قلمروی تمدنی و بررسی احوال، آداب و رسوم و ساز و کار و طبقه‌بندی آنان، کمک زیادی به شناخت آن تمدن می‌کند.

بنابراین به منظور شناخت تمدن ایران در عهد باستان، در این درس به بررسی نحوه و اساس طبقه‌بندی اجتماعی جامعه ایران و بیان اقشار و طبقات و نیز آداب و رسوم ایشان در عهد مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی پرداخته شده و مخصوصاً موقعیت اجتماعی، حقوقی و دینی زنان در مقایسه با مردان توضیح داده شده است.

شبکه مفهومی درس ۱۲ (جامعه و خانواده)

هدف های درس ۱۲ (جامعه و خانواده)

هدف کلی: درک ساختار و جایگاه طبقات اجتماعی و خانواده در جامعه ایران عهد باستان.

اهداف جزئی

- شناخت جایگاه و ساختار طبقات اجتماعی اقوام آریایی پیش از دوره ماد و هخامنشی؛
- شناخت جایگاه و طبقات اجتماعی جامعه در دوره ماد و هخامنشی؛
- شناخت جایگاه و ساختار طبقات اجتماعی در جامعه عهد اشکانی؛
- شناخت جایگاه و ساختار طبقات اجتماعی در جامعه عهد ساسانی؛
- شناخت جایگاه و ساختار خانواده در جامعه ایران باستان؛
- شناخت جایگاه زنان و حقوق آنان در جامعه ایران باستان؛
- آشنایی با انواع جشن های مذهبی و آیین های سوگواری در ایران باستان.

انتظارات عملکردی درس ۱۲ (جامعه و خانواده)

انتظار می رود دانش آموزان در پایان این درس بتوانند:

- جایگاه و ساختار طبقات اجتماعی اقوام آریایی پیش از دوره ماد و هخامنشی را فهم و بیان کنند؛
- جایگاه و ساختار طبقات اجتماعی جامعه در دوره ماد و هخامنشی را درک و بیان نمایند؛
- جایگاه و ساختار طبقات اجتماعی در جامعه عهد اشکانی را درک و بیان نمایند؛
- جایگاه و ساختار طبقات اجتماعی در جامعه عهد ساسانی را درک و بیان نمایند؛
- جایگاه و ساختار خانواده در تمام ادوار ایران باستان را درک و بیان نمایند؛
- موقعیت زنان در ایران باستان را توضیح دهند؛
- مفهوم جشن و غرض از برگزاری آن و انواع آن و نیز آیین های سوگواری را درک و بیان کنند.

(ب) ایده‌های کلیدی

مفاهیم	موضوعات
زمان، گاه‌شماری و مکان	دوره باستان، ایران
علت و معلول	گروه‌ها و طبقات اجتماعی، ظهور مزدک، موقعیت زنان، جشن و سوگواری
تغییر و تداوم	گروه‌ها و طبقات اجتماعی، جشن و سوگواری
کاربست شواهد	تصاویر، نمودارها
ارتباط و ارائه	تحقیق درباره مزدک، نقش موبدان در عصر ساسانی، بازی‌های کهن، مقایسه هرم اجتماعی ایران در زمان هخامنشیان با هرم اجتماعی عصر ساسانی و ارائه آنها به وسیله پاورپوینت

(پ) توصیه‌های تدریس

۱- آماده کنید

در آغاز بهتر است مطالبی در باب ساختار طبقاتی جوامع کهن و علت و فلسفه و مبنای دینی و اقتصادی آن از درس‌های گذشته برای دانش‌آموزان یادآوری شود و سپس چند نمونه از تمدن‌های هند، بین‌النهرین و مصر ارائه گردد.

۲- آموزش دهید

محور و موضوع این درس، تاریخ اجتماعی در عصر ایران باستان است که شاید از جهتی مهم‌ترین بخش و درس این کتاب باشد. بهتر است این نکته در کلاس تذکر داده شود که مردم عادی شهر و روستا در تاریخ‌های قدیمی یا به کلی غایبند و یا چندان نقشی ندارند و در دوران جدید است که، در اثر تحولات زیور و روکننده فکری و اجتماعی، مردم و نقش آنها در جامعه مهم و برجسته می‌شود و جایگاه درخور توجهی در کتاب‌های تاریخ به آنها اختصاص می‌یابد. در اینجا می‌توان چند کتاب مهم تاریخی زمانه خودمان را که با این رویکرد نوشته شده است نیز معرفی کرد.

در شروع بهتر است توجه دانش‌آموزان را به «یک توضیح» صفحه ۱۰۹ جلب کنید. اوستا و شاهنامه دو منبع بسیار مهم و اصیل دینی و حماسی ایرانند که تاریخ و فرهنگ باستانی ایران را بازتاب می‌دهند. مناسب

است معلم محترم شعری از شاهنامه و یا متنی از اوستا را انتخاب کند و از یکی از دانش‌آموزان بخواهد آن را با صدای بلند بخواند و دیگر دانش‌آموزان به دقت گوش فرادهند. معلم محترم، با توضیح عبارات خوانده شده، کم کم دانش‌آموزان را وارد اصل بحث می‌کند.

نکته مهمی که محققان تاریخ ایران باستان بر آن تأکید کرده‌اند و معلم محترم هم شایسته است آن را به وضوح توضیح دهد، این است که نظام طبقاتی یا قشربندی در ایران باستان پیش از اینکه جنبه سیاسی و اقتصادی و ایدئولوژیک داشته باشد، بیشتر مبین نوعی تقسیم کار و دسته‌بندی حرفه‌ای است. این نکته‌ای است که معلم محترم بهتر است آن را در قیاس با وضعیت طبقاتی جوامع در دیگر تمدن‌ها توضیح دهد. در این درس، وضعیت اجتماعی و طبقاتی ایران عهد باستان در چهار دوره مادی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی بررسی شده است. در تدریس این بخش بهتر است توجه دانش‌آموزان به تصویر سه هرم صفحات ۱۰۹، ۱۱۱ و ۱۱۲ جلب شود و بر اساس آن مطلب توضیح داده شود. توجه دادن دانش‌آموزان به تصاویر عینی تری مانند سنگ‌نگاره صفحه ۱۱۰ و نقش برجسته صفحه ۱۱۱ و شرح جزئیات آنها اعم از لباس و آرایش و وسایل جنگی و هدایا و ترتیب ایستادن افراد نیز به ایضاح مطلب کمک می‌کند.

در اینجا از دانش‌آموزان خواسته شود در حد اطلاعات خود جامعه امروز ایران را، از نظر طبقاتی بودن یا نبودن، با جامعه ایران در عهد باستان مقایسه کنند و به بیان علت یا علت‌های این موضوع در گذشته و حال بپردازند. از طرف دیگر از آنان خواسته شود بررسی کنند آیا چیزی از وضعیت طبقاتی گذشته در جامعه ایران امروز وجود دارد یا نه. این نکته اخیر، دانش‌آموزان را به درک مفهوم تغییر و تداوم رهنمون می‌کند. دانش‌آموزان با این مقدمات برای انجام فعالیت‌های صفحات ۱۱۲ و ۱۱۳ و انجام کاوش صفحه ۱۱۳ آماده می‌شوند.

مطالب این درس به صورت حرکت از کل به جزء تنظیم شده است. در قسمت اول درس، کل نظام اجتماعی ایران در عصر باستان مورد توجه قرار گرفته، در مرحله دوم از یک واحد بسیار مهم اجتماعی بلکه هسته اساسی آن یعنی خانواده سخن به میان آمده و سپس یکی از دو رکن اصلی خانواده – به لحاظ اهمیتش – یعنی زنان مورد بحث واقع شده است.

برای تدریس این بخش و ملموس‌تر کردن آن بهتر است ابتدا، به طور اختصار، توضیحی درباره خانواده و مناسبات اعضای آن با یکدیگر و اختیارات اعضای آن در عصر ما و در وضعیت کنونی ایران ارائه شود و این وضعیت با وضعیت چند دهه قبل که قدرت پدربزرگ، پدر و برادرها خیلی بیشتر از اکنون بود، مقایسه و از خاطرات معلم در این زمینه استفاده گردد و بعد از این آمادگی وضعیت خانواده در عصر ایران باستان بیان شود. در توضیح بخش راجع به زنان نیز قبل از بیان مطلب، بیان موقعیت زنان در عصر ما و مقایسه آن با چند دهه گذشته به روشن شدن موضوع کمک می‌کند. همچنین تذکر این نکته که اطلاعات ما درباره وضعیت زنان

در گذشته خیلی اندک است به رفع سوء تفاهم‌ها خصوصاً سوء تفاهم دختران در این زمینه کمک زیادی می‌کند. جلب توجه دانش‌آموزان به «یک توضیح» صفحه ۱۱۵ راجع به وضعیت تغذیه مردم، جنبه دیگری از ابعاد اجتماعی زندگی مردم ایران باستان را برای آنان روشن و ملموس می‌کند. در این قسمت معلم می‌تواند فهرستی را از خوردنی‌هایی که از قدیم الایام تاکنون مورد مصرف ایرانیان قرار گرفته به دانش‌آموزان عرضه کند.

بخش آخر این درس به بُعدی دیگر از حیات اجتماعی ایرانیان عهد باستان می‌پردازد. معلم محترم بهتر است در اینجا نیز توجه دانش‌آموزان را به مراسم و مناسبت‌های مربوط به جشن‌ها یا سوگواری در جامعه امروز جلب کند و از دانش‌آموزان، خصوصاً در مناطقی که این آیین‌ها هنوز دست نخورده باقی مانده‌اند، بخواهد فهرستی از این‌گونه مراسم در منطقه خود تهیه کنند، خصوصاً مراسم و مناسبت‌هایی که اهالی کهنسال منطقه فکر می‌کنند سابقه بسیار طولانی دارند. زمینه مقایسه‌ای که به این ترتیب حاصل می‌شود دانش‌آموزان را به تفکر در باب تداوم فرهنگ ایرانی وا می‌دارد.

مکمل این بحث، «یک توضیح» صفحه ۱۱۷ است. بعضی از بازی‌های متداول عصر ما در بعضی از مناطق ایران یا کاملاً و یا با تغییراتی، همان بازی‌های عصر ایران باستان است. البته با این فرق که در آن زمان، جنبه دینی و آیینی داشته‌اند و در عصر ما آن جنبه به مرور در سایه رفته است. معلم محترم در این قسمت نیز می‌تواند با تأکید بر آن، احساس تداوم فرهنگی را در ذهن و ضمیر دانش‌آموزان زنده کند. در این قسمت نیز می‌توان از دانش‌آموزان خواست فهرستی از بازی‌های کهن منطقه خود را تهیه کنند و در صورت امکان بعضی از آنها را با کمک دوستان خود در کلاس یا بیرون از کلاس اجرا کنند.

دانستنی‌های معلم

اوضاع اجتماعی در دوره ساسانی

حسن کریمیان

درآمد

در میان سلسله‌های پادشاهان ایرانی، دوران استیلای ساسانیان را می‌توان یکی از طولانی‌ترین و اثرگذارترین آنها بر فرهنگ و تمدن ایرانی به حساب آورد. اگرچه نخستین حکومت‌های ملی ایران نزدیک به یک هزاره پیش از ساسانیان شکل گرفته بودند و در این زمان نسبتاً طولانی تعدادی از اصول شهروندی تدوین و در میان آزمون تکامل یافته بودند، لیکن ساسانیان نخستین فرمانروایانی بودند که همه آن قوانین را به صورت مدون و در ساختاری تعریف شده به اجرا درآوردند. به یقین این قوانین می‌بایست براساس اصول تعریف شده و ثابتی وضع می‌شدند. این اصول می‌توانستند برگرفته از عرف، سنت، اسطوره و مذهب باشند و یا از مبانی عقلی سرچشمه گرفته باشند. به هر حال، از آنجا که ساختار اجتماعی مردمان می‌توانست مبنای تدوین قوانین شهری باشد، شاهان ساسانی برآن شدند تا به منظور سهولت در اداره کشور پهناورشان این اصول را تعریف کنند و با بهره‌گیری از پشتوانه‌های مذهبی به اجرا درآورند.

اگرچه شماری از تاریخ‌نگاران کوشیده‌اند تا ضمن بحث درباره تاریخ و تمدن ایران در عصر ساسانیان، ساختار اجتماعی ایرانیان در این دوره را نیز تحلیل کنند، لیکن شمار مقالاتی که درباره این موضوع تدوین شده، بسیار اندک است. از این‌رو در پژوهش حاضر تلاش شد تا با بهره‌گیری از منابع معتبر مذهبی، تاریخی و داده‌های باستان‌شناختی تصویری فشرده از سازمان اجتماعی ایرانیان در این عصر ترسیم شود.

سازمان اجتماعی ایران در دوره ساسانی

در یک جمع‌بندی و با استفاده از وجوه مشترک اطلاعات ذکر شده در منابع، می‌توان مردم ایران دوره ساسانی را به چهار طبقه اصلی اشراف، دبیران و روحانیان، ارتشیان و عامه مردم تقسیم کرد. هریک از طبقات یادشده نیز خود به گروه‌های کوچک‌تری با سطوح معین تقسیم می‌شدند که به اختصار به معرفی آنها پرداخته خواهد شد.

شاهنشاه

شاهنشاه در رأس هرم طبقاتی جامعه ساسانی قرار داشت و دارای فره کیانی بود. «فر» یا «فرّه» نیرویی آسمانی است که در وجود هر انسانی به ودیعه گذاشته شده است. فره به آدمیان در انجام وظایفشان

کمک می‌کند و چنانچه کسی به وظیفه‌اش دل‌نبندد و آن را به نیکی انجام ندهد، از او می‌گریزد. فره‌کیانی یا فره‌شاهی نوعی از فره است که تنها از آن سلسله‌های ایرانی است و شاهان خوب و درستکار ایرانی آن را به عنوان هدیه‌ای از هرمزد نزد خود نگه می‌داشتند.

حلقه و تازیانه‌ای زرین یافت شده، که هرمزد به پادشاهان ایرانی، از جمله شاهان ساسانی داده است. این نیز نماد زمینی فره است. این حلقه، زرین و تازیانه در بیشتر نقش برجسته‌های باقی مانده از عصر ساسانی در دست پادشاهان دیده می‌شود و گاهی سراسر نقش برجسته به صحنه گرفتن این حلقه قدرت از هرمزد اختصاص یافته است.

در آغاز دوره ساسانی با انحلال مجلس مهستان (مجلس بزرگان کشوری) - که از عصر پارتیان باقی مانده بود - و متمرکز ساختن قدرت در مقام پادشاهی، پادشاه به قدرت مطلقه‌ای تبدیل شد که خود را تجلی هرمزد و گاه برادر ماه و خورشید می‌خواند. تقدس پادشاه ساسانی به اندازه‌ای بود که حتی برای سخن گفتن در محضر او و یا نگاه کردن به او نیز آداب و ممنوعیت‌هایی وجود داشت. برای نمونه، آنان که نزد پادشاه بار می‌یافتند، می‌بایستی از خندیدن و برخوردن پرهیز می‌کردند. جاحظ، ادیب و نویسنده عرب قرن سوم هجری، همچنین آورده است: میان پادشاه و نخستین گروه از کارگزاران پادشاهی پرده‌ای قرار داشت و آن پرده نیز ده متر از مکان نشستن پادشاه دور بود. این همان حالتی است که ویل دورانت آن را «الزامات توان فرسا» می‌داند.

شکوه و عظمت شاهان ساسانی از الفاظ و القابی که برای خود به کار می‌بردند نیز آشکار می‌شود. شاپور اول (۲۴۰-۲۷۲م) در کتیبه نقش برجسته حاجی‌آباد خود را «... پرستنده مزدا خدایگان شاپور، شاهنشاه ایران و سرزمین‌های دیگر، که نژادش از ایزدان است» می‌نامد. او همچنین در نامه‌ای که به امپراتور روم، کنستانتین نوشته، القاب «... شاه شاهان، همسر اختران و همتای خورشید و ماه» را برای خود برگزیده است. در تشابه این متن، خسرو اول، پادشاه دیگر ساسانی، نیز در نامه‌ای که به یوستینیانوس، امپراتور روم، نوشته خود را چنین معرفی کرده است: نیکو، ارحمند، شاه شاهان، پارسا، آن که از خدای بزرگ فرمانروایی این سرزمین‌های پهناور را یافته است، قدرتمندی بی‌نظیر و هم‌پیکر ایزدان.

در نامه تنسر، که در اوایل دوره ساسانی نوشته شده، پادشاه چنین معرفی شده است: پادشاه، نظام است میان رعیت و اسفاهی (سپاهی) و زینت است روز زینت و مفرع (مفر) و ملجأ و پناه است روز ترس از دشمن. پادشاهی در ایران دوره ساسانی موروثی بود. ولیعهدی به بزرگ‌ترین پسر می‌رسید و آنگاه که وارث مستقیمی وجود نداشت، موبدان و نجبا شخصی از اعضای خاندان شاهنشاهی را به پادشاهی برمی‌گزیدند.

۱- اشراف. نخستین طبقه از مردمان دوره ساسانی اشراف بودند. این طبقه که بلافاصله پس از شاه شاهان و در بالاترین بخش از هرم طبقات اجتماعی قرار می‌گرفت، خود به سه گروه فرعی تقسیم می‌شد: شهریاران، که در حقیقت پادشاهان ولایات مختلف بودند، اولین گروه از این طبقه، و مشتمل بر دسته‌های ذیل بودند: در دسته اول، فرمانروایان بزرگ و کوچک قرار داشتند که در مقابل به رسمیت شناختن پادشاهی خاندان ساسانی، تاج و تخت موروثی به ایشان واگذار شده بود. به دلیل آنکه این افراد فرمانروایان نواحی مستقل بودند و بر سرزمین‌های دوردست حکومت داشتند لقب و عنوان بیشتر آنان «شاه» بود. بر سنگ نوشته شاپور اول در کعبه زردشت، در میان فهرست بزرگان دربار، چهار شاه شرق ایران، مرو، کرمان و سگستان از بالاترین جایگاه برخوردارند. دسته‌ای دیگر از این طبقه، که عنوان شاه داشتند، حاکمان ولایات دوردست بودند که به پاس وفاداریشان به شاه ساسانی لقب «شاه» به آنان داده می‌شد. در نامه تنسر فرمانروایان نواحی غرب، خوارزم و کابل در این دسته جای داده شده‌اند.

سومین دسته، شاهزادگانی بودند که به حکومت ایالتی گماشته می‌شدند تا با شیوه کشورداری آشنا شوند و پس از مدتی بر تخت شاهی تکیه زنند و از این رو بود که آنها را شاه می‌خواندند. برای نمونه، بهرام سوم (۲۹۳م) که در حیات پدر خویش شاه سیستان بود، سکانشاه، و بهرام چهارم (۳۸۸-۳۹۹م) که فرمانروای کرمان بود، کرمانشاه لقب داشتند. تنها سودی که عنوان شاهی برای این دسته از فرمانروایان داشت، آن بود که با این عنوان در گروه اول از نخستین طبقه جای می‌گرفتند. به یقین با توجه به وجود همین شاهان محلی بود که پادشاهان ساسانی خود را شاه شاهان یا «شاهنشاه» می‌نامیدند، زیرا گروه کثیری از حاکمان تحت امرشان عنوان شاهی داشتند.

دومین گروه از اولین طبقه جامعه دوره ساسانی شاهزادگان (واسپوهران) نام داشتند. اینان که رؤسای هفت خانواده بزرگ بودند، در اواسط دوره ساسانی قدرت یافتند و برای شاهان ساسانی خطرآفرین شدند. در سنگ نوشته شاپور اول در کعبه زردشت و نیز سنگ نوشته شاپور سکانشاه در تخت جمشید، از افرادی به عنوان رؤسای خاندان‌های بزرگ در عهد اردشیر و شاپور اول ساسانی نام برده شده است. سومین گروه از طبقه اول، بزرگان نام داشتند. از دیدگاه کریستن سن، بزرگان همان صاحب‌منصبان بزرگ دولت و عالی‌ترین نمایندگان دولتی بودند.

در میان منابع تاریخی و سنگ‌نوشته‌های ساسانی به نقش و حضور این گروه در رفع معضلات کشور اشاراتی شده است. آنها همچنین نخستین کسانی بودند که هنگام جلوس پادشاه بر تخت به او تبریک می‌گفتند و در صورت خروج پادشاه از اصول تعیین شده، می‌توانستند او را برکنار کنند. برای نمونه،

در سنگ‌نوشته پایکولی (در عراق) ضمن شرح غلبه نرسه بر بهرام و در اشاره به واکنش گروه بزرگان آمده است: «شهریاران، شاهزادگان، بزرگان و آزادان چنین پیام‌ها و پاسخ‌ها را فرستادند ... که باشد تا روز بازخواست کشور در زیر فرمان (شما) باشد و از شکوه و بزرگی شما کشور نیز قرین خرسندی شود».

آخرین گروه از این طبقه، آزادان نام داشتند. این افراد از طرف دولت بر مناطق کوچک حکمرانی می‌کردند و میان روستاییان و فرمانروایان مرکزی پیوند برقرار می‌کردند. آزادان خود به دسته‌های کوچک‌تری، مانند اسواران (فرماندهان سواره‌نظام)، تقسیم می‌شدند و گروهی از آنها در سمت مربیان پسران شاه و یا در زمره کارگزاران بزرگ به فعالیت اشتغال داشتند.

۲- روحانیان و دبیران یا شاغلان امور دیوانی. روحانیان (آسرونان) در سازمان اجتماعی دوره ساسانی طبقه‌ای پر نفوذ را تشکیل می‌دادند و از اختیارات ویژه‌ای بهره‌مند بودند. در کتاب عهد اردشیر از این پادشاه اندرزی خطاب به شاپور اول درج شده است که جایگاه این طبقه را روشن می‌سازد: «... بدان، دین و شاهی برادرانی تو آمان‌اند و بی‌تخت شاهی دین نمی‌ماند و شهریاری بی‌دین برجای نمی‌ماند، دین بنیاد شاهی است و شاهی بنیاد دین». ریاست این طبقه به موبد موبدان تعلق داشت که از شأنی همانند پیامبران برخوردار بود. او نگهبان دین بود و بالاترین منصب قضایی نیز به او اختصاص داشت. مقام او در کارنامه اردشیر بابکان بسیار بالا قلمداد شده است. در بخشی از این کتاب آمده است که اردشیر داوری میان خود و همسرش را، که به جانش سوء قصد کرده بود، به موبد موبدان سپرد. ایوانف معتقد است که دارنده این منصب در اواخر دوره ساسانی، پس از پادشاه، دارای بالاترین مقام بوده است. کریستن‌سن بر این باور است که طبقه روحانیان افزون بر مسئولیت‌های رسمی‌شان (مانند قضاوت، ثبت ولادت و ازدواج و اجرای مراسم دینی) به دلیل داشتن املاک و ثروت‌های ناشی از صدقات و جرایم دینی قدرت ویژه‌ای یافته بودند. پیگولوسکایا صاحبان این منصب را تاحدی رقیبان پادشاه معرفی کرده و بر این باور است که به همین دلیل بعضی از پادشاهان ساسانی می‌کوشیدند تا در حد امکان قدرت روحانیان زردشتی را متعادل سازند.

طبقه روحانیان نه تنها مجری اعمال دینی بودند، بلکه آموزش این آداب به جامعه را نیز برعهده داشتند. روحانیان زردشتی به دو دسته موبدان و هیربدان تقسیم می‌شدند. کرتیر، روحانی زردشتی که تصویر او در سنگ‌نوشته معروف به نقش رجب در کنار پادشاه ساسانی نقش شده است، موبد و هیربد را دو عنوان جدا از هم ذکر می‌کند.

انجام امور قضاوت، آموزش‌های مذهبی و نظارت بر حسن اجرای دستورهای دینی برعهده موبدان بودن. هیربدان به نگاهی از آتش مقدس اشتغال داشتند و از لحاظ مقام، پایین‌تر از موبدان بودند؛ اما

رئیس آنها دارای مقامی هم‌پایه با رئیس موبدان بوده است. روحانیان همچنین به چهار طبقه قضات، علما و مراجع دینی، ناظران اجرای دستورهای دینی (دستوران) و معلمان تقسیم می‌شدند. دیاکونف در تقسیم‌بندی مشابه روحانیان را به قضات، موبدان، نظارت (دستور) و واعظان (مغان اندرزیات) تقسیم کرده و موبد موبدان را در رأس همه آنها قرار داده است.

از آنجا که وظایف روحانیان زردشتی، به‌ویژه در قضاوت و تنظیم عقود و قراردادهای تا حد قابل توجهی با وظایف مستخدمان دستگاه دیوانی درآمیخته بود، این دو گروه را در یک طبقه قرار دادیم. تمرکز وحدت در کشور، جمع‌آوری آگاهی‌های دقیق و مکتوب از اوضاع کشور، گردآوری مالیات و برپایی عدالت، از جمله وظایف دستگاه دیوانی وسیع، دقیق و بسیار پیچیده‌تر دوره ساسانی بوده‌اند. منشیان، نویسندگان احکام دادگاه‌های قضایی، نویسندگان اجاره‌نامه‌ها و قراردادهای تاریخ‌نگاران، پزشکان و اخترشماران اجزای این گروه را تشکیل می‌دادند. با توجه به وظیفه مهم و حساس اعضای این گروه، چیره‌دست‌ترین دبیران در آن به کار گرفته می‌شدند. خوارزمی در مفاتیح‌العلوم (۵۵-۷۷) از دیوان‌های هفتگانه‌ای مشتمل بر دیوان خراج، دیوان خزانه، دیوان برید، دیوان سپاه، دیوان ضیاع و نفقات، دیوان آب و دیوان دبیران و رسایل نام برده است. هر دبیر، تصدی یکی از دیوان‌های هفتگانه مذکور را عهده‌دار بود و «ایران دبیرد» یا نویسنده عالی‌مقام ایرانی، در رأس تشکیلات اداری عصر ساسانیان قرار داشت. این فرد در واقع رئیس دفتر شاه ساسانی به حساب می‌آمد. گروه دبیران و متصدیان امور دیوانی در سده‌های پنجم و ششم میلادی به طبقه سوم اجتماعی ارتقا یافته بود.

۳- ارتشیان (آرتشتاران یا جنگیان). ارتشیان ساسانی را نیز می‌توان طبقه‌ای متنفذ و کارآمد در نظام اجتماعی دوره ساسانی به‌شمار آورد؛ زیرا تمام فرماندهان بلندپایه آن از میان نجبای ایرانی منصوب می‌شدند. ارتش ساسانی دارای دو گروه سواره‌نظام و پیاده‌نظام بود. گروه سواره‌نظام خود به دو قسمت سواره‌نظام سنگین و سواره‌نظام سبک تقسیم می‌شد و فرماندهی سواره‌نظام سنگین را نجبای بزرگ ایرانی عهده‌دار بودند. در حالی که سواره‌نظام سبک از نجبای کوچک و فرزندان حکام ولایات تشکیل می‌شده است. پیاده‌نظام که سلاح و تجهیزات عادی داشت، متشکل از روستاییانی بود که به اجبار به خدمت نظام مشغول می‌شدند. فرمانده ارتشتاران سپاهید نام داشت و شاهان ساسانی با منصوب کردن چهار سپاهید در چهار بخش کشور، قدرت نظامی را میان چهار نفر تقسیم می‌کردند.

۴- مولدان ثروت، صنعتگران، تجار و کشاورزان که مجموعاً در این مقاله از آنها به عنوان «مولدان ثروت» نام برده می‌شود، چهارمین طبقه از مردمان ایران در عصر ساسانی محسوب می‌شدند. این طبقه بیشترین جمعیت کشور را دارا بود و منبع اصلی تأمین ثروت ملی و نیز درآمد دولت، به‌شمار می‌آمد. از

سه قشر ذکر شده، بازرگانان و صنعتگران بعضاً در حومه و عموماً در بخش‌های معینی از شهرها زندگی می‌کردند و تشکیلات صنفی مخصوص به خود داشتند. بازرگانان از منابع مهم ثروت ملی به حساب می‌آمدند و مرتباً تولیدات شهرهای ایران را به همه (در درون کشور) و یا به خارج از ایران، به‌ویژه به سرزمین‌های شرق (هند و چین) و سرزمین‌های غرب (اروپا و آفریقا) می‌رساندند. این قشر در تعدادی از شهرهای بزرگ ایران دارای شرکت‌های تجاری بودند. صنعتگران نیز عموماً در بخش‌های معینی از حومه شهرها به فعالیت می‌پرداختند، یا قسمتی از بازار را به فعالیت خود اختصاص می‌دادند. کشاورزان در حومه شهرها و روستاها می‌زیستند و به پرورش دام، تولید محصولات کشاورزی و باغداری اشتغال داشتند. از آنجا که میزان فعالیت و جمعیت بعضی از قشرهای ذکر شده در شهرها یا مناطقی خاص افزایش می‌یافت، بنابراین شهرهای ایران عموماً در نوع ویژه‌ای از فعالیت‌های تجاری، کشاورزی و یا صنعتی شهرت داشتند. برای نمونه، شوشتر و اهواز از مراکز نساجی جنوب غربی ایران به‌شمار می‌آمدند.

از اقبال دیگری که در اواخر عهد ساسانی در میان این طبقه رشد کردند عیاران بودند. این گروه به جوانمردی و سخاوت شهرت داشتند و به دفاع از مظلومان در مقابل ظالمان می‌پرداختند و به همین جهت گاه به شدت از جانب حکام ساسانی به تبعیت از افکار مانی، همان فردی که در مقابل ساختار اجتماعی عصر ساسانی قیام و به برابری تمام افراد جامعه و رفع تبعیض توجه داشت، سرکوب می‌گشتند. افراد این طبقه برای خود آتشگاه‌های مستقل داشتند و مهم‌ترین آتشگاه آنها در ریوند (نزدیک سبزوار در استان خراسان) قرار داشت و به آتشگاه «برزین مهر» شهرت داشت. افراد این طبقه اعتقاد داشتند که این آتش را خود زردشت از آسمان آورده است. رؤسای این طبقه از میان اعضای خاندان اعیان تعیین و مستقیماً از جانب شاه منصوب می‌شد و وظیفه جمع‌آوری مالیات را برعهده داشت و به همین دلیل آنها ریاست اداره مالیه نواحی را نیز عهده‌دار بودند.

نتیجه

با عنایت به آنچه در این مجموعه بررسی شد، می‌توان نتیجه گرفت، اهالی ایران به روزگار ساسانیان به چهار طبقه اصلی تقسیم می‌شدند و در نظام طبقاتی - که دربار ساسانی آن را طراحی کرده و به شدت از آن پیروی می‌کرد - جای می‌گرفتند. هر طبقه، برپایه نوع کارکرد اعضای آن، از دیگر طبقات بازشناخته می‌شد و اگرچه خود به شماری طبقات کوچک‌تر نیز تقسیم می‌شد، اما کارکرد مشترک و اهداف واحد، آنها را در یک گروه جای می‌داد. همه اعضای یک طبقه مجبور به کار در همان طبقه

بودند و به عبارت دیگر، حق تغییر کارکرد و کارآفرینی را نداشتند؛ اما می‌توانستند با کوشش گروهی و به دست آوردن توفیق بیشتر بر میزان اعتبار و اهمیت طبقه خود بیفزایند و آن را بر طبقه‌ای دیگر ممتاز سازند. همچنین از آنجا که طبقه‌بندی مردم براساس نوع کارکردشان صورت می‌پذیرفت، اعضای هر طبقه ناگزیر به اقامت در بخش معینی از شهر و یا حوالی آن می‌شدند تا به سهولت بتوانند به انجام کارکردهای اجتماعی و معیشتی خود بپردازند. سخن آخر اینکه، نظام اجتماعی عصر ساسانی دارای تشکیلات مدون، قابل نظارت و تا حدودی تغییرناپذیر بود. نگارنده کوشیده است تا در جدول ذیل این نظام اجتماعی را به‌طور فشرده بازنمایاند.

نظام طبقاتی حاکم بر ایران در روزگار ساسانیان

طبقة	طبقة اصلی	طبقات فرعی	جایگاه در سازمان اجتماعی	وظایف عمده
۱	اشراف	۱- شهریاران ۲- شاهزادگان ۳- بزرگان ۴- آزادان	<ul style="list-style-type: none"> - پادشاهان ولایات - ریاست‌های قبایل - نمایندگان و بازرسان دولتی - حکمرانان مناطق کوچک 	<ul style="list-style-type: none"> - حفظ امنیت و تأمین اقتدار پادشاهان ساسانی بر کشور - حفظ نظم و تأمین سلطه حکومت مرکزی - تهیه گزارش از وضع ولایات - ایجاد ارتباط بین مردم و حکمرانان ولایات و رفع معضلات
۲	روحانیان	۱- موبدان ۲- هیربدان	<ul style="list-style-type: none"> - بالاترین مناسب قضایی و - آموزش‌های مذهب 	<ul style="list-style-type: none"> - قضاوت - پاسداری از دین
	دبیران	<ul style="list-style-type: none"> ۱- منشیان ۲- نویسندگان احکام قضایی ۳- نویسندگان قراردادهای و اجاره‌ها ۴- تاریخ‌نگاران ۵- پزشکان ۶- منجمان 	<ul style="list-style-type: none"> - مجریان امور دینی و مسئولیت نگهداری آتشگاه‌ها - مستخدمین دستگاه‌های دولتی در مرکز حکومت و مراکز حکمرانی ولایات 	<ul style="list-style-type: none"> - آموزش امور دینی - اجرای مراسم دینی - گردآوری اطلاعات و ثبت آنها - گردآوری مالیات و ثبت اطلاعات مالی - نوشتن و نگهداری احکام محاکم قضایی، قراردادهای، اجاره‌نامه‌ها و ثبت تاریخ کشور - آموزش‌های علمی

- کنترل مرزها و تأسیسات حساس - مقابله با هجوم بیگانگان - مهار آشوب‌های داخلی - جنگ و لشکرکشی	- نجای ایرانی - فرزندان حکام و ولایات - روستاییان موظف شده به خدمت نظام	۱- سواره نظام (سنگین و سبک) ۲- پیاده نظام	۳ ارتشیان
- انجام امور تجاری - ایجاد مراکز تهیه و توزیع کالا - تولیدات صنایع - تولید محصولات کشاورزی ^۱	- طبقه مرفه - طبقه متوسط - طبقه کم‌درآمد	۱- تجار ۲- صنعتگران ۳- کشاورزان	۴ تولیدکنندگان ثروت

خانواده در ایران باستان

کتایون مزداپور

آگاهی‌ها

هیچ نوشته‌ای که به صورت مستقیم و ویژه به بحث دربارهٔ خانوادهٔ ایرانی پرداخته باشد، از روزگاران کهن بازنمانده است. هرچه در این باره می‌دانیم، متکی بر برداشت‌های ما از اسناد و مدارکی پراکنده و کوتاه است. همچنین این نوشته‌های اندک، پراکنده و نامنظم گاهی چندان روشن نیستند و مبهم و بحث‌انگیزاند. چون درازای زمان چند هزارساله و مهاجرت اقوام ایرانی را به سرزمین‌هایی با همسایگان و بومیانی که فرهنگ‌های متفاوت و کم‌شناخته داشته‌اند، در نظر گیریم و انواع دادوستدهای فرهنگی و تحولات اجتماعی و قوانین را بر بحث‌انگیزی و ابهام زبانی بیفزاییم، روشن خواهد شد که تا چه میزان زمینهٔ بحث دربارهٔ نهاد اجتماعی خانواده در ایران باستان مستعد و آماده برای پدید آمدن تعبیر و تفسیر گوناگون و متفاوت است و بررسی را بر استنباط و استخراج مفاهیم از متونی محدود و نه چندان روشن متکی می‌سازد.

کوشش برای حل معماهایی که در این بررسی مطرح است، ما را ناگزیر به بازنگری ساخت خانوادهٔ عتیق هند و اروپایی می‌کند. اقوال اوستایی و آنچه از کتیبه‌های فارسی باستان دربارهٔ نهاد اجتماعی خانواده و ساخت اجتماعی کهن ایرانی برمی‌آید، هنگامی که با آگاهی‌های ما در این باره از هندوستان و دنیای قدیم یونان و روم باستان سنجیده شود، به روشن شدن برخی از مفاهیم و اصطلاحات مبهم یاری می‌رساند. آگاهی ما از جامعهٔ ساسانی و خانواده در آن بیشتر است و آثاری که به زبان فارسی میانه

۱- تاریخ جامع ایران، ج ۳، تهران، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۴، ص ۵۳ تا ۶۷.

زردشتی در دست است، منبع آن به شمار می‌رود.

در جامعه عتیق هندواروپایی، خاندان گسترده و پدرشاهی بود و نقش‌های متعدد و استقلال داشت. سلطه پدر و اقتدار او را باورهای مقدس و دینی پشتیبانی می‌کرد و روابط و پیوند اعضای خانواده و نسل‌های گذشته و حال و آینده خاندان را همان باورها و تکالیف معین می‌ساخت. با دگرگونی ساخت جامعه و پدید آمدن حکومت مرکزی و زندگانی شهری و روستایی به شیوه جدیدتر در اعصار بعدی، از تنوع نقش‌های خاندان و دامنه حقوق و اختیارات پدر بر اعضای آن کاسته شد و نهادهای اجتماعی و شهری و کشوری برجای آن نشست؛ اما دیرزمانی بقایایی از آن اندیشه‌ها و باورهای کهن همچنان دوام آورد و مفاهیمی ویژه پیرامون خانواده آفرید.

همین باورهای دیرینه و مقدس، پس از گذر از صافی آموزش‌های دینی زردشتی و اصلاحات مداوم و پیگیر^۱، با دنیای جدید سازگاری یافتند و رنگ جدید دینی زردشتی به خود گرفتند. به موجب همین سازگاری و نو شدن بود که این اعتقادات قدیمی توانستند باقی بمانند و تأثیر سایه گسترده و سنگین خود را بر آیین‌ها و عقاید اجتماعی دوران‌های بعد و متون پهلوی بر جای نهند. در دوران ساسانیان، که جامعه دستخوش تغییر بسیار گشته و نهادهای اجتماعی به شکلی پیچیده‌تر و دگرگون درآمده بود، هنوز اوستا و زند آن، با مضامین قدیمی خود، به مثابه محور و مدار اصلی در احکام و قوانین به شمار می‌رفت و در آن روزگار جدید نیز آن منابع و مأخذ باستانی و کهن را باز هم مرجع و منبع نهایی و راستین می‌دانستند. بدین شمار، قواعد و آیین‌ها و باورهای پیرامون خانواده باستانی، گرچه اصولاً به زردشت پیامبر ارتباطی ندارد، پیوسته پیوند خود را با کتاب اوستا نگه داشته است.

رایبندان و صاحب‌نظرانی که مرجع روحانی برای بحث‌های فقهی و حقوقی و پاسخگویی به مسایل مختلف درباره روابط خانوادگی و امور آن بودند، همواره پیوند خانواده و احکام حقوقی آن را با فقه حفظ می‌کردند. از همین کتاب‌های حقوقی و فقهی است که بخش اصلی آگاهی‌های ما درباره خانواده ساسانی به دست می‌آید. این اطلاعات که فاضلانه و کتابی است، حتی در مادیان هزار دادستان، که کتاب حقوقی متعلق به دوران ساسانیان و از اغلب منابع دیگر قدیم‌تر است، یکنواخت و یکسان نیست. نظریات مختلف و گاه متضادی در آنها مطرح می‌شود و قوانین برحسب عرف و عادت و فتوای مختلف در آن به ضبط رسیده است.

هنگام بررسی اسناد و مدارکی که توصیف خانواده باستانی ایرانی را باید از آنها استخراج کرد، نخست

۱- نمونه‌هایی از این شیوه جدل و به اصطلاح «بیکار» در دوران ساسانیان ضبط شده است و از آن خبر داریم. مثلاً نک: مقاله «جاشته‌ها یا سه نحلّه فقهی دوران ساسانیان» از نگارنده (مردادپور ۱۳۷۶).

به نوعی ابرام و پافشاری در نگاهداری اصطلاحات و واژه‌های قدیمی بر می‌خوریم. دیگر اینکه، پاره‌هایی از رسوم و سنت‌های مقدس در زمینه تکالیف اعضای خاندان و روابط میان آنان با جان سختی پایدار مانده و قداست دیرین خویش را نگاه داشته‌اند. سوم اینکه روند عادی در زندگانی واقعی در متن جامعه سبب تغییر ساخت اجتماعی و خانواده می‌شد و به موازات آن، در عین حال، کوشش بر آن بود که میان واقعیت و واژه‌ها و آداب و رسوم بازمانده از دوران‌های کهن انطباقی فراهم آید. همزیستی این مجموعه به پیدایش رویه‌های عرفی و قانونی پیچیده‌ای در عهد ساسانیان، و ناگزیر چندی پیش از آن، انجامیده است که آثار و نشان‌های آن را در نوشته‌های پهلوی باز می‌یابیم. بخشی از تنوعی که در آرا و نظریات در این باب مشاهده می‌شود، آشکارا دستاورد تلاش‌های گوناگون است برای یافتن راه حل جهت مسائل حقوقی، به طرزى که در این چارچوب و قالب و نظام پیچیده بگنجد.

در نتیجه، در این آثار با آشکالی از ازدواج روبه‌رو می‌شویم که برخی از آنها، خلاف انتظار، بنابر تعریف و قرارداد، فاقد یکی از ابعاد اقتصادی یا ارتباط جنسی زن و شوهر است و یا نام و تبار اصلی پدر واقعی و جسمانی قانوناً و عرفاً به فرزندش نمی‌رسد و تکالیف آیینی و رسمی آنان در برابر یکدیگر مسکوت می‌ماند. در این موارد، نخست با نوعی خانواده سر و کار پیدا می‌کنیم که اگرچه اعتبار اقتصادی و قانونی دارد، اما در آن، ارتباط جنسی میان همسران آیینی و رسمی برقرار نیست. در نوعی دیگر، زن و شوهر واقعی با هم ارتباط اقتصادی ندارند و بر فرزندشان نام پدر دیگری اطلاق می‌گردد و وی وارث قانونی خاندانی دیگر جز خاندان پدر جسمانی خود است. چنین رسوم و مفاهیمی طبعاً با گذشت زمان دیگرگونی و تغییر یافته و سرانجام از میان رفته‌اند.

با جست‌وجو و کندوکاو بیشتر، در می‌یابیم که در پس ظواهر پیچیده و بغرنج الفاظ، مصداق‌هایی عادی و آشنا وجود دارد و فقط چون الفاظ آشنا بر معنایی که اینک دیگر برای آنها به کار نمی‌رود، اطلاق می‌شوند، غرابت می‌آفرینند، و اما هر گاه در این باب، برای معناها همان کلماتی را که برای ما آشنایند، بگذاریم، با مصداق‌ها و ساخت‌هایی روبه‌رو خواهیم شد که آشناتر و بیشتر عادی‌اند. بر اثر چنین امری است که حتی در سده‌های نخستین اسلامی، مردم عادی و به اصطلاح «عام»،^۱ ناگزیر می‌بایست اختلاف انواع ازدواج را از فقیهان و دستورانی چون منوچهر گُشن جمان و امید آشوه‌هستان و آذر فرَبَنگ فرزندان بیرسند تا تفاوت آنها را دریابند و مسائل مربوط به آنها را باز شناسند. به موازات این گونه مسائل و مفاهیم در محافل تفسیر و علوم دینی، خانواده‌زردشتی ایرانی سیر تحول طبیعی و واقعی خود را، فارغ و مستقل از نام‌ها و تأثیر سنگین باورهای کهن و آداب بازگردنده به آنها، طی می‌کرده

۱- اصطلاح «عام» در زبان دری زردشتی (گوبش بهدینان) در تقابل با موبدان و دستوران (دری زردشتی: dastirun) به کار می‌رود.

است تا به شکل خانواده تک‌همسری و هسته‌ای امروزی درآید.

به همین روال، در جامعه یهودیان و سپس مسیحیان ایرانی، خانواده و روابط اعضای آن تابعی بود از شریعت و قانون و کیش خود آنان. نویسایان مانوی نیز خانواده تک‌همسری و زندگانی آکنده از زهد و پرهیز در همه جوانب حیات و به‌ویژه در ارتباط جنسی داشتند و گزیدگان مانوی مجاز به ازدواج کردن نبودند. اما در کنار اینها، احتمالاً می‌توان نشان‌هایی دال بر وجود خاندان‌هایی متفاوت با این اشکال رسمی و شناخته را در ایران یافت که از یک سو تا ایلام باستان ریشه تاریخی آنها را می‌شود دنبال کرد و از سوی دیگر، تا افسانه‌ها و حماسه‌های متأخر. این پژوهش تنها به خانواده رسمی زردشتی ایرانی خواهد پرداخت.

واحدهای خویشاوندی کهن ایرانی

واژه‌های dēmāna گاهانی و nmāna اوستای غیرگاهانی برخانه و خانواده اطلاق شده است. واحد خویشاوندی بزرگ‌تر از آن را با نام اوستایی vīs و فارسی باستان viθ می‌خواندند. این دو واژه در دیگر زبان‌های هند و اروپایی شناخته شده‌اند و کار رفت بسیار دارند.

این دو، دو واحد کوچک‌تر در سلسله‌مراتبی چهارگانه بوده است که گروه‌بندی جامعه ایران کهن را تشکیل می‌دادند. آن دو واحد دیگر که بزرگ‌تر بودند، یکی zantu، یعنی «قبیله» و دیگری dahyu، یعنی «سرزمین» خوانده می‌شدند. از اینها، واژه zantu در گاهان نیامده است. جز این، واژه‌های zantu و dahyu حتی در هند باستان نیز معادل درستی ندارند. البته نه آنکه واژه‌های همسنگ zantu و dahyu را در سنسکریت نشود یافت، اما نکته این است که شباهت آنها فقط ظاهری و لفظی است و نه معنایی؛ واژه سنسکریت jantu به معنای «آفریده، مرد، شخص» و واژه dasyu به معنای «دیو، دشمن خدایان، وحشی، مرد نابکار» است.

پژوهندگان کوشیده‌اند تا این گروه‌بندی چهارگانه را، که در اوستای گاهانی و متأخر نیز یکسان نیست، با اصطلاحات گروه‌های خویشاوندی فارسی باستان انطباق دهند. واژه taumā فارسی باستان، به معنای «تخمه، تبار و نژاد، خانواده»، شاید از ریشه tav به معنای «توانستن، قدرت داشتن» باشد و همیشه با «توده» در فارسی، به معنای «توده و انبوه مردم». این واژه را برابر با nmāna اوستایی دانسته‌اند. گمان نگارنده بر آن است که واژه teutā* هندواروپایی و به معنای «قبیله، ملت، مردم» بوده و با dūdag پهلوئی در صورت و معنی خویشاوندی بیشتری دارد. سمرنی تحول بنیاد سه‌گانه خویشاوندی هندواروپایی را، که با واژه‌های برساخته dom- و wik- و teutā* به نمایش در می‌آید، به صورت

۱- در سورسخن برابر با معنای dūdag آمده است (بند ۱۶، متن‌های پهلوئی ۱۸۹۷: ۱۵۷)؛ mardōmān ī xwād (مردمان خویش). از فحوای کلام برمی‌آید که این عبارت شاید ترجمه باشد از اوستای کهن و مبتنی بر پیشینه‌ای باستانی.

مراتب چهارگانه -dam- و -vīs- و -zantu- و -dahyu- خاص اقوام ایرانی می‌شمارد. در اوستا و فارسی باستان dahyu هم برای اقوام آریایی و هم اقوام غیرآریایی به کار می‌رود. سپس در فارسی باستان، بر اثر سازماندهی کشوری و سیاسی هخامنشیان واژه xšaça فارسی باستان و xšaθra مادی مرتبه‌ای برتر از dahyu یافت و به معنایی برابر با «کشور و شهریاری» امروزی در زبان فارسی درآمد. روشن است که چنین تغییراتی در ساختار جامعه و پدیدآمدن حکومت جدید، خاندان‌های پادشاهی دیرین را به شکلی تازه درآورده و قدرت نهادهای کشوری اختیارات پدر را محدود کرده است. همچنین پیچیده‌تر شدن نظام اجتماعی از تعدد و تنوع نقش‌های خانواده بزرگ قدیمی کاسته است. بازتاب چنین تحولی را در آثار حقوقی دوران ساسانیان به روشنی باز می‌یابیم. اما واقعیت دیگر این است که جامعه سنت پرست و عمیقاً دینی باستانی هرگز نمی‌توانسته است به سادگی و با سهولت چنین تغییراتی را از سر بگذراند و تازه‌های زمانه را آسان بپذیرد. فزون‌تر آنکه، همپای بازماندن نشانه‌ها و بقایایی از رشته‌باورهای پیشین با نقش و صورت‌هایی تازه، آثاری را در اسناد و مدارک بحث می‌توان یافت که بر تلاشی دانسته و آگاهانه برای پدیدآوردن نوعی سازش و آشتی میان عقاید کهن و شرایط و اندیشه‌های جدیدتر گواهی می‌دهد.^۱

در زبان فارسی میانه، واژه‌های mān (فارسی: «مان») و wīs (فارسی: ویس) و zand (فارسی: زند) و deh (فارسی: ده، دیه) در زند، یعنی ترجمه پهلوی، به ترتیب، در ترجمه nmāna/dēmāna و vīs و zantu و dahyu اوستایی می‌آید. کار رفت deh پهلوی به معنای «کشور و سرزمین» که خلاف تحدید معنایی آن و در آمدش به معنای «روستا و قریه» است، در واقع، نمایانگر آن است که معنای قدیمی و سنتی این واژه به صورتی فاضلانه و کتابتی حفظ می‌شده است. به ویژه واژه dehdad، به معنای «شاه» همین شیوه کاربرد قدیمی واژه‌ها را نشان می‌دهد. در آثار مانوی نیز واژه‌های wisbed و zandbed به کار رفته است. ماندگاه و جای سکونت خاندان، هدیش (اوستا: hadiš؛ پهلوی: hadiš) و همین نیز نام ایزد خانمان و خانه بوده است.

اما از اینها که بگذریم، در متون حقوقی پهلوی در دوران ساسانیان و در آثاری که پس از اسلام به زبان پهلوی به نگارش درآمده است، اصطلاح و واژه اصلی برای نامیدن «خانواده» dūdag (به معنای دوده، دودمان، خاندان و خانواده) است. همچنین واژه‌های kadag (کده، خانه) به ویژه در ترکیبات kadag-xwadāy (کدخدای، رئیس خانواده) و kadag-bānūg (کدبانو، زن رئیس خانواده) و مشتقات آنها و

۱- نمونه‌هایی از این گونه دوام عقاید و باورهای باستانی را در «زوت» بودن پدر خانواده در آداب گرفتن باز و برسم هنگام خوردن طعام، و یا سالاری پدر بر دختر در عقدنامه کتونی زردشتی می‌شود دید (نک: دنباله همین گفتار).

nāf و (ag) tōhm (تخمه، نژاد و تبار و خانواده) و نیز mān و (xān (ag) خانه) و srāy (سرای) و نظایر آنها بر خانواده و خاندان و خانه دلالت می‌کند. اصطلاح xānag-ē dar، که بعضاً به معنای «یک باب خانه، یک در خانه» است، به معنای «خانواده» و «یک خانواده، هر خانواده» به کار می‌رود. گرچه برای آگاهی بیشتر دربارهٔ dūdag ناگزیر می‌باید به اوستا و به‌ویژه احکام و نندیدادی رجوع کرد، ولی گروه‌بندی کهن خویشاوندی و واحدهای چهارگانهٔ ساختاری جامعه فقط به همان ادوار باستانی باز می‌گردد.

ساخت خانواده و اصطلاحات کهن خویشاوندی

بنابر همهٔ گواهی‌های اصلی و روشن، ساخت خانوادهٔ پدرسالار و مردمدار هندواروپایی در ایران نیز دوام یافته است. گرچه نشان‌هایی از خانوادهٔ زن‌سرور و مادرنسب را در داستان‌های ایرانی می‌شود یافت و در دینکرد آمده است که مزدکیان نسب از مادر می‌بردند، اما خانوادهٔ ایرانی در اسناد و مدارک رسمی و حقوقی، مردسالار و پدرنسب و پدرمکان است. همچنین تداوم سنت‌های دیرینهٔ هندواروپایی را در خانوادهٔ رسمی ایرانی از لحاظ قوانین، آیین‌ها و باورهای کهن و نیز واژه‌ها و اصطلاحات خویشاوندی می‌توان مشاهده کرد.

سایه‌ای از قداست دیرین خانواده و ضرورت ابدی، یا به اصطلاح زردشتی، «فرشکردی» بودن خانواده، بخشی از این یادگارهای عتیق است. توضیح این دیدگاه و نیز رشته‌باورهای پیرامون فروهر نیاکان و درگذشتگان خاندان‌ها در ایران باستان را، که همراه با برگزاری آیین‌های پرتفصیل است، می‌باید در تاریخ اجتماعی و پیشینهٔ حقوقی و ساخت دیرینهٔ نهاد اجتماعی خانواده جستجو کرد. عقاید بنیادین در ادوار عتیق موجب پیدایش قواعد و احکامی با پیامدهای اقتصادی و حقوقی بوده است که در یونان و روم باستان و نیز هندوستان به ضبط رسیده است. با رجوع به آنها، بر معضلات معماوار پیرامون ابعاد و مسائل گوناگون خانوادهٔ ایرانی در متون بهلوی پرتوی روشنگر می‌تابد و نکاتی از آن روشن می‌گردد. در آن اعصار عتیق، دین خانوادگی بود و حقوق خانوادگی و روابط اعضای آن را رشته باورهای استوار دینی، با قداستی محرز و آسمانی تعیین می‌کرد. دین که بنیاد خانواده و تداوم آن را مقدس می‌شمرد، بر جمیع ابعاد اندیشه و وجود گوناگون حیات فرد و گروه فرمان می‌راند. این خانوادهٔ مقدس گسترده بود و وظایف و نقش‌های متعدد اقتصادی و دینی و قضایی و نظامی داشت و اموال و دارایی و

نیز کلیه حقوق در آن، میان اعضای خاندان مشترک به شمار می‌رفت. اعضای خاندان را، چه زندگان و چه درگذشتگان و آیندگان، دور رکن مقدس و تصور اصلی به هم پیوند می‌داد: یکی آتشگاه خانگی و آداب و آیین‌های آن، و دیگری مراسم و شعائر بزرگداشت نیاکان و فره‌های آنان. خطوط کلی و مشترک این مفاهیم و پنداشته‌ها، که در هند و یونان و رم باستان می‌شود باز یافت (فوستل دوکولانژ ۳۱-۱)، در آیین‌های کهن ایرانی و اسناد و مدارک مربوط به خانواده در ایران نیز پدیدار است.

در جهان باستانی، مردم به دین و آیین‌های مذهبی ایمان مطلق داشتند و همه امور اجتماعی و نهادهای جامعه بر مبنای باورهای استوار و مقدس آن می‌چرخید. درباره خاندان کهن هندواروپایی به‌ویژه همین حکم صدق می‌کند و شالوده نهاد اجتماعی خانواده را بر اجرای مناسک و آیین‌هایی که از نیاکان آموخته بودند، مبتنی می‌شمردند. این باورهای مذهبی برگزاری آیین و آداب دینی خانواده را دارای تأثیری کیهانی می‌دانست و مقرر می‌داشت که این مراسم می‌باید به دست پسران قانونی و رسمی خاندان که به جایگاه پدری رسیده باشند، برگزار شود و مقام و سلطه چنین پدری واجد قداست بود.

گذشته از منظور کردن خیر و اصول قانونی و آیینی برای زندگان، به‌ویژه برپا داشتن آیین‌های مقدس را موجب بقای ارواح رفتگان و درگذشتگان می‌پنداشتند. از این روی، آنان نیز در جمع خانواده حاضر بودند و همواره سهمی به آنان اختصاص می‌یافت. این‌گونه تکلیف و تصور به خانواده و تداوم آن تا ابد و جوی مقدس و ایزدینه می‌داد و به مقام پدری و اختیارات وی مشروعیت و حرمت و قداست می‌بخشید. به رغم گذر زمان و تغییرات بنیادین ناشی از دیگرگونی‌های دینی و اجتماعی، رنگ‌ها و نشان‌هایی از آن باورهای قدیمی و قداست دیرین در خانواده باستانی ایرانی بازمانده است. نه تنها در فروردین یشت و در خود مفهوم فروهر، یادگار پالایش یافته و تازه‌تر و بیشتر عقلایی را از حضور درگذشتگان بر زمین و در خانواده و قدرت آنان را در خاندان و میهن خود می‌بینیم، بلکه همین باورها به صورت زنده هنوز در جامعه زردشتی برجای است. قداستی که از این رهگذر به خانواده و فره «هستان و بیدان و زادان و ورزادان» منسوب می‌گردد همراه با آن اندیشه دینی که در دنیای عتیق هندواروپایی پیرامون آن وجود داشت و به ابعاد گوناگون آن شکل می‌بخشید، یاری می‌دهد تا برخی از خصایص خانواده باستانی ایرانی را بهتر بشناسیم.

عقاید و قواعد و احکامی که فوستل دوکولانژ در توصیف خانواده یونان و رم باستان ذکر می‌کند و به کار این بررسی می‌آید، برخی به شرح زیر است: یکی ضرورت تداوم جاودانه خاندان و داشتن فرزند ذکور؛ دوم اشتراک در اموال خانواده و وحدت حقوقی آن در قالب سلطه کامل پدر بر افراد و دارایی خاندان و تجزیه‌ناپذیر بودن آن؛ سوم رهبری روحانی پدر بر خانواده و حق و حقانیت وی در اجرای

آیین‌های آتش و کیش اجاق خانوادگی که خوردن طعام نیز بخشی از آن آیین مقدس به‌شمار می‌رفت؛ چهارم حقوق پدر بر افراد خانواده که مشتمل بر حق به شوهردادن دختر و پذیرفتن فرزند و حتی فروختن اعضای خاندان هم می‌شد؛ پنجم مقام مادر به عنوان همسر رسمی و قانونی پدر که حضورش در برگزاری آیین‌های کیش خانوادگی و نیز پذیرفتن فرزند در خانواده ضروری بود.

زبان‌شناسی تاریخی گواهی‌هایی دیگر در این باب به دست می‌دهد. سمرنی با تجزیه و تحلیل اصطلاحات خویشاوندی در زبان‌های هندواروپایی ثابت می‌کند که خصایص متمایز خاندان کهن هندواروپایی را پدرنَسَب و پدرتبار^۱ و پدرمکان^۲ بودن باید دانست. ارث و جانشینی اصولاً در شاخه مذکر خانواده از نسلی به نسل بعدی می‌رسید و پسران وارث پدران می‌شدند. همچنین خانواده پدریادان^۳ بود، یعنی اختیار و حقوق و اجازه اداره کردن اعضای خاندان به مثابه حقی در دست پدر و خویشاوندان پدری قرار می‌گرفت. همه این ویژگی‌ها اصولاً در «دوده» یا خاندان تک شوهری ایرانی در آثار پهلوی به روشنی پدیدار است و همه گواهی‌ها به اثبات می‌رساند که در دوران‌های دیگری نیز جز این نبوده است. نام و عنوان اعضای خانواده به اعتبار روابط خانوادگی آنها با یکدیگر از جمله میراث‌های مشترک هندواروپایی است که در زبان‌های ایرانی برجای مانده است. از آن جمله است واژه‌های پدر (اوستا: pta/pitā؛ پهلوی: pidar، pid)؛^۴ مادر (پهلوی: mādar، mād)، پسر (اوستا: hunu، puθra؛ پهلوی: pusar، pus)، دختر (اوستا: duγdar/dugədar؛ پهلوی: duxtar، duxt)، برادر (اوستا: brātā؛ پهلوی: brādar، brād)، خواهر (اوستا: xʷanhar؛ پهلوی: xwahar، xwah)، نوه (اوستا: napāt (مذکر) و napti (مؤنث)؛ پهلوی: nab)؛ و نیز عمو (اوستا: tūirya) و عمه (اوستا: tūiryā)، خُسر یا خَسور یعنی پدرشوهر و پدرزن یا مادرشوهر و مادر زن (اوستا: xvasura؛ نیز فارسی: xūsūr) (سمرنی: ۱۹۷۷: ۶۳)، داماد (اوستا: zāmātar؛ پهلوی: dāmād)، بیوه (اوستا: viδavā؛ پهلوی: wēwag).

واژه nāiri (از nar به معنای «مرد، مردنیک و پهلوان، پهلوی: nārīg)، به معنای «زن نیک، بانو» و نیز «زن» (اوستا: janī و γnā و gēnā، فارسی میانه: zan) برای «زوجه» ضبط شده است. واژه اوستایی vadū را به معنای «زن جوان، زوجه» دانسته‌اند. در دوران قدیم، احتمالاً صورت‌های باستانی واژه

۱_ Patrilineal

۲_ Patrilocal

۳_ Patripotestal

۴_ آوانویسی واژه‌های پهلوی در این بررسی از کتاب فرهنگ پهلوی مکتبی برداشته شده است.

«مرد» را برای نامیدن شوهر به کار می‌بردند و در پهلوی، *mērag* (مرد، آقا، سرور)^۱ و نیز *šōy* برای «شوهر» آمده است. واژه پهلوی *ziyānag* به معنای «زوجه»^۲ است.

با تحول زبان‌های ایرانی گونه‌های مختلف این واژه‌ها و واژه‌هایی دیگر در این حوزه معنایی بازمانده است و در گویش‌های مختلف می‌توان این گونه را باز یافت. همچنین نام‌های خویشاوندی اقوام هندواروپایی منحصر به خویشان پدری نبوده و منسوبان مادری را نیز دربر گرفته است. اما در دوران‌های بعدی، در فارسی دری و بسیاری از گویش‌های جدید ایرانی، اغلب برای نامیدن خویشان درجه دوم، اصطلاحاتی که به کار رفته است، واژه‌های ترکیبی مانند «برادرپدر»، یا واژه‌های دخیل عربی، مانند عمو و عمه و خال یا خالو و خاله است. واژه «دایی» را باید در این میان استثنا دانست.^۳

دودمان

بدین شمار، واژه پهلوی *dūdag* (دوده) یا دودمان در آثار پهلوی بر خانواده گسترده و بزرگی اطلاق می‌شود که دنباله و بازمانده طبیعی و اصیل خاندان هندواروپایی کهن به شمار می‌رود. گرچه در بافت اجتماعی و شرایط جدید، از اختیار و قدرت ریاست و «سالاری» (پهلوی: *sālārīh*) پدر بر دودمان و نیز نقش‌های قدیمی و متعدد دودمان کاسته شده بود، اما بقایایی از آن برجای ماند که ابعادی شگفت در مفاهیم و باورها و احکام حقوقی پیرامون خانواده دوران ساسانیان آفرید، مانند اختیار فروختن اعضای دودمان یا دادن مرد زن خود را به شوهر. با وجود این، در این آثار نشانه‌هایی از نفوذ قوانین میانرودان و نیز تأثیر سنت نگارش کاتبان آرامی هنگام ضبط مطالب درباره خانواده ایرانی به چشم می‌آید.

در زند، یعنی ترجمه اوستا به زبان پهلوی، چنان که گذشت، واژه‌های *deh* و *zand*، *wīs*، *mān* برای نام بردن گروه‌های ساختاری جامعه به کار رفته است، اما کاربرد واژه *dūdag* را در زند و ندیداد و نیز زند یسنا و ویسپرد به ندرت می‌بینیم.

۱- در گویش بهدینان، *mira* منحصرأً به معنای «شوهر» است و *gavra*، یعنی «مرد». به شوخی *merdog* (= مردک، مرد) نیز به همین معنی به کار می‌رود.

۲- گویش بهدینان: *yuna*، *yenun* به معنای «زنان، زن» و *yenog* به معنای «زَنک، زنیکه» است.

۳- نمونه گویشی از این واژه‌ها در گویش بهدینان است: *xāpser/xāpder/xoybder* (خواهرپدر، عمه) و *xoy-māder/xāmog/ xāmer/ xoymer* (خواهرمادر، خاله) (سمرنی از ذکر آنها خودداری کرده است. در همین زبان *bamas* (بامس)، یعنی «بابابزرگ، پدربزرگ» و *memas* (ممس)، یعنی «مادربزرگ» نیز به کار می‌رود.

۳- به پایان بپردازید

این درس، بحثی کلیدی و مهم در کتاب حاضر است؛ زیرا بُعد اجتماعی‌ای را که در تاریخ‌های قدیم موجود نیست، برجسته می‌کند. معلم محترم با تأکید بر این نکته و اهمیت آن و با استفاده از ترتیب ارائه مطالب در این درس، یعنی سیر از کل به جزء، به خلاصه کردن و جمع‌بندی مطالب درس بپردازد و فهرست‌وار مفاهیم اصلی این درس را، در قالب ابعاد حیات اجتماعی ایران در عهد باستان، یادآوری کند تا مانع از گم شدن دانش‌آموزان در پیچ و خم مطالب گردد.

شماری از مفاهیم اصلی:

- رده‌بندی جامعه در چهار دوره مادی و هخامنشی، اشکانی و ساسانی؛
- موقعیت، کارکرد و ویژگی‌های خانواده در ایران باستان؛
- موقعیت زنان در ایران باستان؛
- جشن‌ها و سوگواری‌ها با تأکید بر جنبه دینی آنها.

۴- ارزشیابی

محور ارزشیابی، علاوه بر مشارکت فعال دانش‌آموزان در کلاس از طریق انجام فعالیت‌ها و پاسخگویی به پرسش‌های نمونه، این است که انتظارات یادگیری تا چه میزان محقق شده است.

منابع برای مطالعه بیشتر

- بلوکباشی، علی، بازی‌های کهن در ایران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۶.
- بهرامی، عسکر، جشن‌های ایرانیان، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۹.